

Божена Немцова ДИЌА БАРА

ЗАРУБІЖНА НОВЕЛА

Книжка десята

ВИДАВНИЦТВО «ДНІПРО»
КИЇВ — 1970

Božena Němcová

DOMÁCI NEMOC
OBRÁZEK VESNICKÝ
SESTRY
DIVÁ BÁRA
V ZÁMKU A V PODZAMČÍ

Překlad ukrajinštinou

Божена Немцова

ДИКА БАРА

ТА
ІНШІ
ТВОРИ

Переклав із чеської
ЮРІЙ КРУТЬ

З М І С Т

Вступне слово <i>перекладача</i>	5
ТУГА ЗА ВІТЧИЗНОЮ	12
СІЛЬСЬКИЙ ОБРАЗОК	19
СЕСТРИ	30
ДИКА БАРА	63
В ЗАМКУ І В ПІДЗАМЧІ	112

Художник Григорій ГАВРИЛЕНКО

И(Чехосл)
Н50

7—3—4
130—70М

«ЗА КРАЩУ ЛЮДИНУ, ЗА КРАЩИЙ СВІТ»

Божена Немцова для чеської літератури означає, мабуть, те, що Марко Вовчок для української чи Еліза Ожешко для польської. Вона одна з перших у чеській прозі звернулася до життя простого люду, який зазнавав знущань і від своїх панів, і від чужинницьких загарбників; одна з перших голосно заговорила про людську гідність, про соціальну неправду, про справжню любов до батьківщини. І тим її творчість набула загальнолюдського значення.

Видатна письменниця-демократка Божена Немцова прийшла до літератури в середині минулого століття — в період піднесення національно-визвольної боротьби чеського народу проти австро-німецького поневолення. Весь її творчий і життєвий шлях, починаючи від перших кроків у письменстві, був шляхом борця за свободу своєї вітчизни, за братерство між народами, за право знедолених та упосліджених. Понад сто років тому, в часі жорстокого національного й соціального гноблення, в часі найбільшого розгулу реакції, вона наважилася висміяти панівні класи, гордо освідчити вустами своїх героїв: «На нас, бідняках, світ стоїть!» Не випадково Юліус Фучік назвав її «жінкою зі щирим, людяним серцем бунтівника і долею борця».

Божена Немцова народилася 4 лютого 1820 р. у Відні. Батьки її були слуги в панів. Дитинство майбутньої письменниці збігло у графському маєтку в Ратиборжицях. Тут здобула початкову освіту. Тут

виховувалась у своїй бабусі — селянки Магдалени, яка стала потім прототипом головної героїні роману «Бабуся».

В сімнадцять років Божена вийшла заміж за дрібного чиновника Й. Немца, людину вільнодумну, демократичних поглядів. Перебуваючи в різних, часто глухих закутках тодішньої Австрії, вона глибоко вивчає життя чеського і словацького народів, їхню мову, побут, звичаї, обряди, усну творчість. Благотворний вплив на формування її світогляду, ідейно-естетичне спрямування творчості мало також знайомство, а то й близька дружба з Ф. Челаковським, Ф. Палацьким, Й. Тилом, Й. Фрічем, К. Гавлічком-Боровським та іншими тогочасними культурними й політичними діячами демократичного напрямку. З часом письменниця сама стала невтомним сячем людяного, борцем за щастя народне, «за кращу людину, за кращий світ», як написано на її пам'ятникові.

Свою літературну творчість Божена Немцова почала з поезії. В перших її віршах «Чеським жінкам» (1843), «Моя батьківщина» (1844) виразно пролунали патріотичні мотиви, що тією чи іншою мірою звучать в усій подальшій творчості письменниці. Щира любов до своєї вітчизни, до її трудящого люду струмує і в «Народних казках та переказах» (1845), і в циклі фольклорно-етнографічних нарисів «Картини з домажлицьких околиць» (1845—1847), і в усіх белетристичних творах Божени Немцової. З демократичних позицій письменниця змальовує під'яремну працю селян, ремісників та наймитів, будить свідомість свого безправного, гнобленого народу.

У боротьбі за соціальне й національне визволення батьківщини Божена Немцова спиралася на прогресивні ідеї свого часу, на ідеї дружби й братерства народів. Вона щиро прагнула, як видно хоча б із її листа

до відомого сербського діяча культури Вука Караджича,— щоб слов'яни ближче «запізналися й любилися». З цією метою вона перекладала сербські пісні, цікавилася фольклором і літературою інших слов'янських народів, особливо словацького й російського, задумала видати слов'янські народні казки.

Чеська письменниця не поділяла поглядів лібералів, котрі поєднували свій патріотизм з вірою в те, що Австрійська монархія забезпечить процвітання слов'янських народів. Вона була далека як від реакційного панславізму, так і від шовінізму та націоналізму. Божена Немцова — пристрасна патріотка і водночас інтернаціоналістка. В листі до свого сина вона сама писала, що шанує людину-брата будь-якої нації.

Вже в ранньому своєму оповіданні «Туга за вітчизною» (1846) письменниця оспівує благородство почуттів жінок-селянок, які палко, щиро люблять свій край, свою мову й свої звичаї і для яких життя на чужині стає нестерпним.

Водночас Божена Немцова засуджує у своїх творах відсталі, темні, патріархальні у звичаях селянства, родинний деспотизм, приватновласницьку психологію, які згубно впливали на людські взаємини. Молоді герої оповідання «Сільський образок» (1847) Томеш і Ганна гинуть, не посмівши піти наперекір волі своїх батьків, сумирно скорившись лихій долі. Головну причину зла письменниця вбачає в неосвіченості, в ненормальних суспільно-побутових умовах життя селянства.

Божена Немцова безкомпромісно стає на захист убогого люду — селян, ремісників, наймитів. Вона пробуджує народ до боротьби за свої національні й соціальні права, закликає його до єдності, братерства. У грізні дні революції 1848 р. письменниця стоїть по боці революціонерів, борців за щасливе майбутнє свого наро-

ду. Разом з Й. Фрічем, К. Гавлічком-Боровським та іншими ідейними вождями революції вона провадить освітню роботу серед селян, сіє ідеї свободи, намагається, за її власними словами, «йти між убогих і показувати їм, де шукати справедливості». Не зломилі її важкі роки бахівської реакції, коли навіть дехто з колишніх друзів відцурався переслідуваної письменниці. До кінця своїх днів (померла вона, переслідувана й гнана, у злиднях та горі 20 січня 1862 р.) стійко обстоює інтереси трудового люду, його священні права, його визвольні прагнення.

Показово, що в своїх пореволюційних творах письменниця, переборюючи традиційний романтизм, цілком зрозумілий і виправданий на початковому етапі літературного відродження багато років поневоленого народу, все більше тяжіє до критичного реалізму, що-разу поглиблює зображення соціальних суперечностей у житті двох непримиренних, ворожих класів — селянства і поміщиків, наймитів і господарів. Ця тенденція намічається вже в оповіданні «Сестри» (1854), де підлій, потворній психології й моралі панства протиставлено щирість, красу, духовне багатство простих селян. Хоч і в цьому творі ще виразно проглядають романтично-сентиментальні мотиви, хоч тут відчуються ще ідеї всепрощення, абстрактного гуманізму, але в конфлікт моральний вплітається вже конфлікт соціальний.

У пізніших творах, як-от: «Барушка» (1853), «Дика Бара» (1856), «Бідні люди» (1857), «Добра людина» (1858), «Учитель» (1859) — Божена Немцова художньо втілює свої позитивні ідеали, її герої починають боротися, хоч ще й несміливо, за своє щастя, за нові стосунки й нове життя. Виразно це видно з образу «дикої» Бари, цієї щирої, чуйної, допитливої, чесної, високоморальної сільської дівчини, яка кидає виклик

патріархальним звичаям і забобонам, наважується постояти за себе й подругу, за свої людські права. Щоправда, і тут письменниця приводить конфлікт до ідилічного щасливого кінця, вдається до сентиментально-романтичної ідеалізації.

Образ Бари — чарівної, волелюбної, незалежної і водночас такої зичливої до інших дівчини — нагадує постаті таких же «незвичайних» жінок в інших відомих творах світової літератури (зокрема, селянок Петрусі в повісті Е. Ожешко «Дзюрдзі» та Олесі в однойменному творі О. Купріна).

Ще виразніше лунають соціальні мотиви, ще глибше бере Божена Немцова соціальну проблематику в повісті «В замку і в підзамчі» (1857). Яскравими барвами вона змальовує потворне єство народжуваного буржуазного суспільства, з його людиноненависницькою мораллю, паразитизмом. Письменниця-гуманістка звеличує добросердя, некорисливість, щирість, моральну красу простого люду (Караскова, Сікора, Клара, Войтех) і таврує сваволю, егоїзм, паразитизм, моральне здичавіння багатіїв (пані Скочдополова, Видржигост, Чмухалик) та їхніх слуг-притосованців (камеристка Сара, камердинер Жак). Герої повісті стоять на протилежних полюсах, засобом різкого контрасту зображено соціальний конфлікт поміж ними: на одному боці голод, злидні, зате й доброчесність, а на другому — пересичення, розкіш і облуда. В цьому творі в уст народу зривається не тільки осуд сваволі, несправедливого впорядкування світу, а й одвертий протест, заклик, хоч і стихійний, до боротьби за свої права. Бідняки починають усвідомлювати, що без них і «сонце перестало б світити», що на них «світ стоїть», що багатії з їхніх «мозолів наживаються». Це було нове й сміливе слово в тогочасній чеській літературі.

Щоправда, ці, здавалося б, непримиренні класові су-

перечності письменниці вирішує трохи спрощено. Залишаючись вірною своїй ідеї всепрощення, надаючи вирішального значення моральному перевихованню людей, проповіді гуманності та взаємного довір'я, вона часто ідилічно розв'язує соціальні конфлікти.

В усіх її творах відчувається небезстороннє ставлення автора до зображуваних подій і людей. Письменниця то скорботно розповідає про важке життя чи смерть своїх улюблених знедолених героїв, то гнівно говорить про бездушність чи підступність кривдників народних, то дотепно висміює паразитичне животіння або ниці інтереси «своїх» панів та їхніх заповзятливих прислужників. Зокрема, добрі й теплі слова знаходить письменниця для змалювання людей праці (особливо коли йдеться про жінок та дітей). Ущипливу авторську іронію неважко відчуту і в мові, і в портретних характеристиках негативних персонажів, і в оцінці укладу їхнього життя. Значне місце в її прозових творах посідають описи народних звичаїв, обрядів, мальовничі пейзажі. Мова її образна, насичена чудовими перлинами усної народної творчості, емоційними епітетами, порівняннями, прислів'ями...

Життєдайні ідеї патріотизму, демократизму, інтернаціоналізму, гуманізму, що знайшли вияв у художній творчості Божени Немцовой, служили чеським трудящим у їхній боротьбі за нове, вільне життя. Своєю світлою любов'ю до рідного краю, до трудячого люду письменниця близька й дорога не лише своїм співвітчизникам, а й усім волелюбним народам світу, які цього року відзначають сто п'ятдесяті роковини від дня народження славної дочки чеського народу.

Юрій КРУТЬ

Н О В Е Л И

ТУГА ЗА ВІТЧИЗНОЮ

Сидимо вдвох із Анічкою, розмовляємо. Я розповідаю про свій чудовий край, згадую молодість, близьких і як їм нині в чужині тужно.

— Охоче вірю,— каже Анічка,— знаю, що таке туга за вітчизною.

— А вам доводилося жити в чужині? — питаюся.

— Шість років тому перебула два місяці у Відні, в свого дядька, який там учителює ось уже двадцять вісім літ. Він часто в листах запрошував нас до себе. Мама тоді не могла поїхати, отож послала мене, радіючи, що я наберуся трохи розуму й заразом німецької мови нахапаюся. Але я не могла там витримати.

— А чому? Вам погано там велося?

— Коли оце згадаю ті часи, то лиха на себе, що була така дурна і не зосталася там: досі дечому навчилася б. Але тоді я мало не вмерла! Тільки-но приїхала до Відня і побачила оту тьму-тьмущу будинків та метушню, отой гуркіт і гамір, як мене огорнула така туга, що я ладна була тої ж миті повернутися до своїх До-

мажлиць. Заходжу до дядька, а він у школі; тітка мене привітала, подала руку, але я жодного її слова не второпала: говорила вона по-німецькому. Присіла я в куточку, немов опшарена. Незабаром прийшов зі школи дядько, сердечно привітався зі мною. Балакав він по-чеськи погано, а мені байдужки, все-таки розмовляє зі мною рідною мовою. Запитався, чи вмію я говорити по-німецькому. Відповіла, що не вмію.

— Ну, небого, треба вчитися, інакше важко тобі буде. Віднині розмовлятиму з тобою тільки німецькою мовою, так найлегше навчитися. Нужда тебе змусить, це найкращий шпрахмайстр¹.

Відтоді настали для мене сумні часи. Цілісінький день шила в одній пані. Там були самі німкені, я не розуміла їх, а вони мене. Сиділа між ними, як без'язика. Вдома було те ж саме! Що вже я попомучилася, доки отих найпростіших і найпотрібніших чужинських слів навчилася! А скільки сліз пролила, то тільки бог один знає! Куди мене лишень дядько не водив: і до ресторану Шперла, і по гарних парках, і навіть до театру. Але ніщо не тішило мене. Найкраще я почувалася б удома, там могла би піти з подругами до костьолу святого Лаврентія або до Петровиць по сметану. Одного разу, гуляючи в парку, я почувала чеські слова: «Ходімо, брате!» Мене ніби підстрілили: я випручнулася з дядькової руки й кинулася було бігти до них, але він гримнув на мене: «Dums mádl, dás šikt si nit!»² Довелося при ньому лишатися, та я ще довго оглядалася на тих підмайстрів-земляків, що так мене своїми словами врадували.

Опущена, мовби загублена в світі, зненавиділа я всі ті розваги й раділа, коли тітка йшла кудись і я одна

¹ Учитель мови.

² Дурне дівчисько, це непристойно!

залишалася вдома. Тоді відчиняла вікно у двір, розмовляла сама з собою і співала.

Здавалося це дивним! Уявляючи себе своєю матір'ю, я питалася: «Анічко, як поживаєш?» І сама ж відповідала: «Ой, погано, мамцю, погано! Я тут не витримаю; коли додому не заберете, то й помру в чужині; і ніхто мені на проводи свічки не поставить на могилі, жодна подруга не уквітчає її». Отак розмовляючи з собою, заспокоююся і радію, що бодай чую рідні звуки. Побідкаюся було, наплачуся вволю, а відтак починаю співати своїх улюблених пісень: «Ой немає тут, нема», «Тільки ти, Маринко, шануйся», «Вчора була неділенька» та багатьох інших.

Навпроти нашого балкона жила якась чиповниця, родом з Бенаток, що в Італії. Вона вчашала до нас. Якось я співаю, а вікно відчинене, і в тієї пані також. За хвилину вона заходить і питається, хто в нас знає так співати. Я й не подумала, що це мій спів її зацікавив, і даю їй зрозуміти, що вдома нікого нема. Сусідка пішла. Але щойно повернулися дядько з тіткою, вона прибігла знову і попросила дядька запитати мене, хто тут співав, мовляв, спів дуже зворушливий і ті пісні нагадали їй вітчизну. Дядько перепитав мене, й, нарешті, ми дорозумілися, що йдеться про мій спів. Чиповниця не повірила, аж поки я вдруге не проспівала.

— Хто навчив її цих пісень? — запитала вона дядька, який був нам за перекладача.

Я не знала, що й сказати, бо ті звуки мене від коліски супроводили, зі мною росли і я без них, як то кажуть, і жити б не змогла. Я тільки спромоглася їй відповісти, що в нас кожен бідняк таких пісень співає.

Та пані зауважила, нібито вона чула, що чехи, як дикуни: у них немає путящого житла, в їхніх хатах глиняні долівки замість підлоги, вони, мовляв, живуть

укупі з худобою, їдять несолену й немащену страву, навіть бога не признають.

Грім би, думаю, тебе побив за ті слова. А самій тепер захотілося знати німецьку мову хоч би для того, щоб як слід відповісти їй. А поки що почала по-чеському, виразно притупуючи: «Та пані думає, що чехи — ведмеді?! Нехай поїде й подивиться, що там і як. І хоч у селянській хаті не завжди прибрано й вимито, як у костьолі, але там уже ж не хлів! Може, у неї вдома вдесятеро брудніше! А про їжу? Годі й казати! Мені вдома повсякденний обід був смачніший, ніж тут святковий. Не гнівайтесь, дядечку, але я не годна спокійно такого слухати. Перекажіть усе тій пані — нехай знає, як у нас ведеться, і не гудить людей, про яких невідь що торочать».

Дядько насупився, але змовчав, ніби й не помічаючи мого гніву. Він, напевно, вважав, що ті докори стосуються також його дружини, яка мене часто звивала «чеським щокалом», що, певна річ, мене дуже злило.

Відтоді я зненавиділа чиновницю, не могла й глянути на неї.

Якось перед моїм від'їздом послала мене тітка поглянути на білизну, що сохла біля травника. Пішла я туди, перебираю її. Коли ж бачу — йде по-сільському вбрана бабуся з двома хлопчиками. Вона присіла на лавочці якраз навпроти мене, а чисто зодягнені хлопчики почали качатися по траві.

— Не гасайте, дітки, не валяйтеся, — просила бабуся, а ті навіть не оглянулися. — Царице небесна, горе мені з вами, — забідкалася вона, заламуючи руки й обливаючись сльозами.

Як тільки злетіло з її вуст перше слово, мені аж серце тьохнуло і здалося, ніби почула ангельський спів. Навшпинячки я підкралася до старенької, смикнула за рукав і запитала:

— Мамцю, ви чешка?

Бабуся здригнулась, обернулася до мене і, затинаючись із радості, відказала:

— Я мораванка. А ви чешка?

— Так, я вже у Відні два місяці, а ще не доводилося розмовляти по-чеськи. Ви й не повірите, яка я рада, що можу хоч кілька слів сказати рідною мовою.

— Ой, вірю, голубонько, вірю. Адже й мені не ліпше. Видно, сам бог послав вас сюди мені на втіху.

Діти почали саме обсіпатися піском, бабуся підвелася, пішла до них і на мигах звеліла не робити цього, бо мати їх битиме. Діти підійшли разом з нею до лавочки, і вона знову сіла.

— Отак і мучуся,— каже.— Залюбки доглядала б тих дітлахів, але не потраплю з ними погомоніти, бо не тямлю їхньої пімецької мови. А то ж мої рідні онучата!

Я взялася розпитуватись, і вона оповіла свою історію.

— Коли помер мій чоловік, я залишилася з трьома дітьми: хлопець і двоє дівчаток. Хлопець був найстарший — йому якраз сповнилося шість роцків. Важко мені жилося тоді, не відала, що й почати. Молилася на кожному кроці, щоб господь чимсь у біді зарадив. Аж якось приїхав сусід з Відня і привіз мені листа від брата. Прочитали його. Брат писав, що шле мені сотні поклонів, що йому добре живеться і щоб я написала, якщо чогось буде треба. Хто міг би почуватися щасливішим за мене! На другий же день купила за два крейцери паперу, пішла до вчителя і попросила його написати листа й описати, яке горе мене спіткало і яку нужду терплю. Вчитель так і вчинив, а я день у день чекала на відповідь. Незабаром брат надіслав трохи грошей і написав, аби я віддала йому свого сина. Було над чим задуматись: охоче від-

дала б його, а ще охочіше залишила б удома, бо чула ж я, що в тих великих містах чисто содома. І хто ж там має дитя догляне? Проте сусіди й учитель переконували, що краще-таки віддати, раяли не заважати дитині в щасті, аби вона згодом не нарікала на мене. І навіщо я їх послухала! Вирядила тоді хлопця до Відня. Спершу син часто писав мені, згодом замовк і лише зрідка подавав про себе вістку. Дядько любив його, покладався на нього і віддав у науку. Хлопець учився добре, йому поталанило: ще за дядькового життя став на цісарську службу й одружився з багачкою. Тим часом ми з доньками бідували, але бог давав нам здоров'я. А що дівчата були роботящі, мали щастя, то я замолоду обох їх видала заміж за порядних людей. Я жила то в однієї, то в другій дочки, допомагала їм прости й дітей няньчити. Аж тут і син переказав мені, щоб до нього у Відень перебиралася віку доживати. Котра ж мати не зраділа б з того?! Дочки не хотіли відпускати, але я поставила на своєму. Не могла дочекатися тієї миті, коли зустрінуся з сином, якого від шести років не бачила. Приїжджаю до Відня, виходжу з коляски біля гарної кам'яниці — тут підбігає служник, забирає мені з рук клуночок. А на сходах зустрічає мене ошатний пан, обнімає, цілує, щось белькоче. То був мій син, але я його не впізнала і не розуміла.

Нещасна мати вмовкла: душили її сльози. По тривалій мовчазці знову заговорила:

— Не можу, голубонько, здержати плачу, як згадаю ту хвилину. Син мій теж просльозився, потім повів мене в покої до своєї дружини й дітей. Підбігають вони до мене, цілують, а поговорити зі мною не можуть. «Сину, невже ти й слова не можеш промовити до мене, невже зовсім забув свою рідну мову?» —

питаюся його крізь сльози. А він покликав слугу, який ще трохи вмів говорити по-чеськи, і велів дізнатися, чого я хочу і чи я хоч трішки тямлю по-німецькому. Коли слуга переповів мені те, я сказала: «А навіщо мені було вчити німецьку мову? Не було в тому потреби, і ніколи я не сподівалася, що мій син зовсім забуде рідну мову і свою матір по-моравському не привітає». Слуга переклав йому, а що син відповів, не знаю. Проте я помітила, як він спохмурнів. Переказав через слугу, щоб я заспокоїлася, що з часом усе налагодиться і я зовсім перестану тужити. Відступили мені окрему кімнатку, але що з того, коли серце з болю крається. Як я тішилася, що побачу свого сина! Тепер же бачу його, а радості немає! Живу вже тут кілька тижнів, вряди-годи й слівце якесь зрозумію. Але хоч би мене господь і геть-то розгрішив, не здоліла б тієї мови навчитися. Та й навіщо вона мені? Як бачите, золотко моє, було б мені тут добре: вони мене люблять, сиджу з ними за одним столом, разом скрізь їздимо. Проте ніщо мене не тішить. Ліпше б уже син залишився простим селянином, принаймні могла б з ним душу розраяти. Повернуся знову додому, до дочок, і радше житиму там на сухих скоринках, ніж тутечки на тортах! Зовсім відпав мені син від серця! Але ж я забалакала й засиділася, а ви, запевне, теж поспішаєте. Втішили ви мене, голубонько, хай вам бог віддячить. Щастя вам!

— З богом, магусю! Щасливої дороги! Повертайтеся здорові на вітчизну!

Погисли ми одна одній руку й розплакались, немов поріднилися.

СІЛЬСЬКИЙ ОБРАЗОК

Повз вікна пройшло весілля. Жінки вимахували хустками й усі так співали, аж луна селом розлягалася.

— Подивишся на них, то здається, ніби радість буває, а хто зна, чи не сумують саме ті серця, які повинні б на весіллі найбільше радіти,— кажу я своїй приятельці.

— Це шлюб із розрахунку, а в таких випадках рідко буває обопільна прихильність. Мене, однак, дивує те, що в селі не так часто стрінеш нещасливе подружжя, хоч і мало хто парується зі щирої любові.

— Лише в чистих, палких серцях може спалахнути справжнє, гаряче кохання, яке вщасливило й облагороджує людину. А щоб цей божий вогонь не погас, потрібні обопільна шляхетність помислів, висока культура, незалежна й тверда воля. Таке кохання перетриває всі знегоди, але воно трапляється дуже рідко як у вищих, так і в нижчих верствах. В одних душа скалічена потворною освітою, а в других вона

зовсім неосвічена. Селянин прикутий тілом і душею до тієї землі, з якої в поті чола добуває свій хліб. Вище його думка не сягає. Змалку він блукає в пільмі, і ніхто не освітить йому стежку, ніхто не зніме кайданів, які сковують його душу! Якщо просвітліє часом у його думках, то це лише миттєвий зблиск. Мораль його чиста, проста, але не облагороджена, розум світлий, але не розвинений, у нього щире, добре серце, але недовірливе, а незалежність уже давно сконала під ярмом. Винне в цьому виховання...

— Та як же в їхніх серцях може зародитися справжнє, святе кохання? Парубок любить дівчину, любить доволі щиро, але татусь скаже: «До неї не ходи, вона бідна, не смій її брати». Хлопець зітхне, похнюпить носа, обмізкує все і почне ходити до іншої. Якщо він добрий господар, то притлумить свої болісні думи важкою, виснажливою працею, а в усьому іншому покладеться на волю божу і так поволі звикне до нелюбої жінки. Правда, декому сім'я, в якій немає радості, скоро остогидне; тоді він починає шукати втіхи поза домівкою і найчастіше в корчмі топить у чарці свою журбу за втраченим щастям. Проте буває, що й серед селян любов виявить свою силу, і біда, якщо не вдається здолати завади, якщо в татуся голова твердіша від каменя,— тоді часто густо обох чекає горе. Таких випадків чимало, я сама була свідком кількох.

— А я гадала, що селянське серце неспроможне кохати по-справжньому; ласкаво прошу, розкажіть мені бодай про один.

— В одному селі я заізналася з молодою жінкою; видно, колись вона була вродлива, але на той час, як ми з нею познайомилися, скидалася на ледве жевріючий смолоскип. У карих очах згас живий вогонь, уста бліді, зжовклі, щоки не шарілися радіс-

тю, обличчя ніби вкрите чорним серпанком суму. Сиділи ми якось удвох у саду під квітучою яблунею, і вона мені звірила причину свого суму.

— Бачите он ту третю від нас садибу? — почала вона.— Томеш був звідти. Ще змалку ходили ми разом, часом цілими днями бавилися в тих садах. Як у Томеша було щось смачного на обід, він приносив і мені кавалок, а як у мене — я теж ділилася з ним. Бувало, він часто дражнив мене, ми не раз із ним билися, але відразу ж мирилися, і ніхто з хлопчаків не смів мене скривдити, бо дістав би за те стусанів від Томеша. Коли я підросла, впрягла мене мати до роботи, так що побачитися з Томешем могла лише в неділю або на попрядках. А як збігло мені шістнадцять, то віддали мене до тітки в село Німці, де пробула з осені аж до сінокошу. Довше я не могла там витримати від туги, і батько мусив забрати мене. В суботу ввечері повернулася додому, а в неділю вранці пішла на обідню. Перед костьолом стоять хлопці, усі мені потискають руку і запевняють, що мене годі впізнати, так я виросла. Томеш також був між ними; раніше я ніколи не приглядалася, гарний він чи ні, а тепер зразу помітила, що він найвродливіший з-поміж усіх хлопців. Я зашарілася аж по вуха, коли Томеш потиснув мені руку і любо глянув на мене. В костьолі навіть молитися не могла: весь час ввижались мені його сині очі та бриніли слова: «Вітаю тебе, мила Ганно!» Поверталися ми разом.

Увечері дівчата покликали мене до корчми на танці. Тут мені знову здалося, що з усіх хлопців найкраще танцює Томеш,— тому я залюбки з ним танцювала. Після третього танцю я мусила повертатися додому, і Томеш пішов мене відпровадити.

— Ходімо в садок,— запропонував він, і ми пішли. Дорогою почав: — Ганно, я дуже стужився за тобою.

— А чого ти мав тужити? Ти ж був удома; от мені на чужині, серед людей, що й мови їхньої я не розуміла, висмоктувала душу пекуча туга за рідним краєм. Ти міг тут зажити радощів, а в мене там їх не було.

— Так, була б радість, якби ти була вдома. А без тебе мене ніщо не тішило: ні порядки, ні танці, ані праця. В полі, в саду, на майдані — скрізь озирався й гадав, що мусиш звідкілясь вийти, а як не виходила;— аж плакати хотілося з туги. Я тебе дуже люблю, Ганно!

— Я теж тебе люблю.

— Але не так, як я тебе.

— А як же ти мене любиш?

— Ах, я люблю тебе більше, ніж батьків, ніж самого себе, над усі на світі, їй-богу!

— Е, ти вже не раз клявся, навіть коли то була неправда. Тепер теж хочеш мене здурити, так?

— Пам'ятаєш, колись у школі вчитель часто говорив нам, що як ми кажемо неправду, то по очах видно. Ось поглянь мені в очі — хіба я брешу?

Сказавши це, він підвів мою голову, щоб я йому подивилася у вічі. Місяченько світив ясно, і його сині очі променіли, як дві чудові зорі. Я задивилася в них. Томеш ніжно пригорнув мене і попросив поцілувати. Я від щирого серця поцілувала його, бо була певна, що він мене не дурить. З тих пір ми ладні були одне за одного душу віддати. Про наше кохання ніхто, крім хіба бога, не знав аж до порядок. Але коли Томеш у перший день подарував мені пряслицю і я взяла її, всі дізналися, що ми любимося. Батьки наші не заперечували проти цього, тож ми були зовсім спокійні та щасливі. За мною та за сестрою батьки давали по півдвора. Томешеві вділено кілька соток грішми, і він мав піти до нас прийма-

ком. Згодом, якби мій батько передав йому господарство, а сестра вийшла заміж, то ми мали б сплатити її частку. На тому вмовилися і вже визначили день заручин. Та, видно, не судилося нам бути в щасті! За кілька днів до заручин Томешів батько в місті на ярмарку стрівся з одним багатим газдою он з того села, що під лісом. Щось вони там торгували, а потім пішли у трактир на могорич і добряче насмокталися. Тільки той газда не так охмелів, як Томешів батько, котрий зовсім рішився глузду. В того газди була на порі дочка-одиначка, але за нею ходила погана слава, і тому ніхто з багатших синків не хотів її брати, а за зовсім бідного, якби той і захотів з нею одружитися, батько не віддав би. Він підшукував для неї женихів по інших селах і спинився на Томешеві; до того ж давно мав зуб на мого тата, тож поклав тепер помститися. От і почав, значиться, підлещуватися до Томешевого батька, підмовляти його:

— Відай, Матею, я би, тобою будши, не брав невістки з тієї родини: батько там лихий, лукавий і твердолобий, а мати вже тепер каже, що якби не Ганна, котра, мовляв, твого сина дуже любить, то вони знайшли б для неї багатшого жениха. Але хай, каже, й гадки не мають, що ми Томешеві зразу передамо хазяйство: доведеться йому ще не один рік побути за попихача.

— Щоб мій Томеш та був у них за попихача?! — розрепетувався Матей.— Хай поб'є мене грим з ясного неба, якщо син мій посміє їхній поріг переступити! Нехай собі шукають багатшого, а я для свого Томеша жінку теж знайду.

— Звісно, що знайдеш! — вів далі газда.— І багатшу, і навіть кращу за Ганну. Я сам віддав би за нього хоч і сьогодні свою Маню, знаю, він хлопець тямущий, і хазяйство можна йому довірити. Сам я

вже старий, той клопіт мені сприквився, охоче відступив би все зятеві. Усім було б добре: хазяйство впорядковане, земля добра й господиня гожа. Ну, змиркуй те все, Матею, а я свого слова не зламаю.

Томешів батько над цим довго не роздумував, тут же переговорили про все з газдою, перебили руки і погодили день заручин. Один наш сусід був там і вмовляв його почекати, пересвідчитися в усьому, але старий затався на своєму. Сусід нічого не міг удіяти, повернувся зразу ж додому і зайшов до нас, щоб по живих слідах попередити про все. Томеш був саме в нас, і ми обоє, звісно, страшенно налякалися. Мій батько аж надто запальний — і, почувши таке, почав вергати громами. Він зарікся, що скорше вб'є мене, аніж віддасть за Томеша.

Марне я плакала, марне Томеш слізно молив не зарікатися, не робити нас нещасними і доводив, що все те якось залагодиться.

— Не проси, Томеше,— сказав мій батько,— не вмовиш мене, хоч би й на колінах повзав! Я на тебе гніву не кладу, але ж через татуся твого не віддам за тебе Ганну, хоч би ти й золотим возом по неї приїхав.

На цьому й край розмові. За тиждень я вже була наречена іншого хлопця, а Томеш — жених іншої дівчини. Я на колінах благала батька не видавати за нелюба, та він відтрутив мене. Як могла, просила матір свою змилюватися наді мною, а вона, плачучи, тільки обняла й потішала мене. Ніхто над нами не змилювався.

Побачивши, що нічим не зарадиш, я відлюднилася та лиш молилася. Томеш спершу впав у страшенний розпач: то хотів накласти на себе руки, то піти до війська — чого тільки йому не спадало на думку. Батьки не випускали його з очей, зачиняли на ніч

до комірчини. Та наймит, який із ним спав, дуже любив його і випускав щоночі. Томеш приходив під моє вікно й вистоював тут, бувало, аж до світанку. Я втішала його, і він завжди відходив трохи заспокоєний,— правда, не раз ми удвох до ранку плакали.

Жила в нашому селі одна старенька поденщиця, бідна, але розумна й дуже побожна. Пішла якось я до неї й обіцяла до смерті доглядати її, аби тільки вимолила мені Томеша. А вона й каже:

— Іди, дівчино, йди і покладайся на господа бога... Вимолоному чоловікові чи жінці нема благословення. В бога нічого не можна допоминатися: він пошле те, чого просиш, та не благословить. Слухайтеся в усьому батьків, і господь нагородить вас за те вічною радістю на небесах.

Ані та бабуся не втішила; і я вже не знала, що їй робити. Мій новий жених якось достеріг, що Томеш приходив під моє вікно. Прогнати його він побоявся, а поскаржився моїй матері. З того дня аж до весілля я мусила спати з нею у світлиці і з Томешем уже не могла побачитися. В хаті метушня, повні руки роботи, а я снувала, як тіло без душі. Мати пекла калачі та плакала, дружки плели вінки без пісень, батько посивів від турбот і зажури. Жених не чіпав мене, певно, гадав собі, що по весіллі все залагодиться. Сумне було весілля! Як мене тоді вранці вбрали, як усе те чинилося і як я сіла на віз — нічого не пам'ятаю. В очах потемніло, серце тиснув якийсь жакливій тягар. Коли проїздили повз Томешеву садибу, я зиркнула туди, чи не побачу його ще востаннє. Нараз він вилетів із воріт і кинувся прямо під коней. Якби тато не схопив мене на руки, була б випала з воза. Що потім діялося, того не знаю; тільки розказували мені, що коні зупинилися, а його ледве вчотирьох відвели додому. Мене відвезли до

костюлу, і повінчали нас. Від лютої туги мене то морозило, то в піт кидало. Я вже не щастя молила, а щоб господь бог мене швидше прибрав до себе. Коли ми повернулися додому, підійшов до мене наймит від Томеша і сказав:

— Молода, Томеш просив прислати йому ту гілочку розмарину, яку ти тримала в руках; він завтра піде з нею до вітаря, а ти її потім на його могилі посадиш.

— Адаме,— кажу,— передай Томешеві вітання і нехай він не банує: ми скоро будемо на цвинтарі удвох спочивати.

Дала я наймитові гілку розмарину; коли він передавав її Томешеві й переказав мої слова, той, бідолаха, заплакав і відтоді став покірливий, як ягнятко. Другого дня справляли його весілля, але, звичайно, в іншому селі, в молодій. Наступної неділі були гостини в його і в моїх батьків, а увечері в корчмі — танці. Чоловік приневолив мене піти з ним туди. Я пішла, бо він терпеливо ставився до моїх химер, і я знала, що сусіди глузували б із нього, якби прийшов без жінки. Ах, я не відала, яке горе на мене тут чекало! Тільки-но ми ввійшли й посідали, як прийшов Томеш зі своєю дружиною. Мені аж кров захолонула, коли побачила його. Як він страшенно змінився за тих кілька днів! Очі позападали й налилися кров'ю, лице зжовкло, губи — колись як ягідки — посиніли. Жінка його була досить гарна, але понура. Вона скинула на мене оком, зловтішно посміхнулась і присіла біля своїх знайомих. Томеш випив вина, і тут же заграла музика. Мій чоловік підвівся, приступив до нього й сказав:

— Томеше, дозволь потанцювати з твоєю жінкою, а ти, коли хочеш, потанцюй з Ганною.

Томешеві засяяли очі, він не сказав ні слова і тіль-

ки потиснув Йозефові руку. Потім Томеш підійшов до мене, а мій чоловік — до його жінки. Усі загукали:

— Отак добре! Ото славно!

А я тремтіла, як осиковий лист, серце мені мало не вискочило, коли Томеш обійняв мене рукою і пішов зі мною в коло. Він міцно пригорнув мене до себе й шепнув:

— Господь бог змилювався наді мною — дав мені змогу обняти тебе перед смертю. Ганно, моя дороженька Ганночко, я скоро помру і радію з цього, бо без тебе жити не можу.

— Я теж умру з тобою, Томеше.

Отак ми в танці говорили й кружляли, як навіжені, і, крім себе, нічого не чули й не бачили. Часом Томешеві груди здіймалися, він важко стогнав, проте й далі міцно тримав мене в обіймах і не пускав, доки не перестали грати. Тоді посадив мене, поцілував на лоту й вийшов. Я не могла й слова мовити, та, на щастя, цього ніхто не завважив.

Невдовзі Томеш повернувся з двору увесь аж синій. Він поволі сів біля нас, підпер руками голову й сумно дивився на мене. Йозеф устав і запитав, що з ним, а я лиш тривожно поглянула на нього. Він мовчки взяв мою руку і міцно стиснув її. Раптом його друга рука спала й голова похилилася назад. Йозеф підхопив його, але нараз у Томеша струмком линула з рота кров, хтось скрикнув, а я впала з лавки додола... Опритомніла на якусь мить уже в своїй постелі — вся закривавлена, мати стояла біля мене й ридала. Тут же я знову знепритомніла. Хворіла я довго, двічі сильно йшла ротом кров; усе-таки мене звели на ноги, ще якийсь час доведеться волочитися по світі. Про Томеша ніхто мені й словом не прокопився. Аж якось, коли мені вже стало краще, проходив повз нашу хату Адам, я закликала його до

себе. Наших нікого не було вдома, і ми могли про все поговорити. Насамперед я запитала, чи помер Томеш.

— Помер, молодичко, помер... Я й сам бажав йому того,— сказав Адам.— Ще на весіллі завважив, що йому життя не миле. Вранці, як ми їхали до молодої, я побажав йому щастя, а він каже: «Адаме, ти знаєш, що моєму щастю — на віки вічні амінь; і коли ти зичиш мені добра, то побажай скорої смерті». Я дуже жалів його, не раз просив батьків за нього, та все марно. Він тебе надміру любив, одначе й знав, що без батьківської згоди ніде й нічого не допевниться. А тому поклав собі: як не Ганна, то краще вмерти, а якщо помирати, то, мовляв, спевню, як і вона, волю своїх батьків... Увечері я теж пішов на його весілля. Зроду-віку я ще не бачив, щоб хтось так танцював, як Томеш: немов у дивовижному вирі кружляв. А після кожного танцю пив холодне пиво й лягав на сніг. Я все те бачив і, хай мене бог простить, мовчав, добре тямлячи, що то зведе його в могилу. Я не заважав йому, бо знав, що його довели до відчаю і як не помре, то стане пропащою людиною. Ти сама бачила, як його змінили оті чотириденні танці, а ще більше — душевні муки. Коли ви з ним танцювали, я дивився й плакав: знав, що то ваша остання радість. Томеш вийшов надвір, сперся на мене й мовив: «Адаме, мені погано; не забудь про розмарин і перекажи Ганні, що я невдовзі прийду по неї. Даруй, якщо я скривдив коли тебе». Потім повернувся до кімнати і враз помер. Його жінка злякалася, проте не дуже побивалась; лише її татуньо, той негідник, який в усьому винен, ходить відтоді, мов Каїн. А мої господарі волосся на собі скубли, та їх не жалів; і твоїм батькам не спочував, коли тебе скривавлену понесли з корчми, гірко плачучи й

побиваючись. Я посадив на його могилі ту гілку розмарину, що ти передала йому, і вона, на диво, прийнялася й росте. Загадав у костьолі молитву за упокій його душі та сам щодня молюся за нього. Прости йому, боже, те, що через оту любов скоїв!

Адам скінчив. Я плакала, але мені трохи полегшало: заспокоювало те, що вже хоч сама лиш мучуся. Томеш мені щоночі сниться, завжди бачу його в білій одежі, ще вродливішого, як за життя, та кожного разу він кличе мене до себе. Тепер мені вельми сумно на сім світі жити.

Важко зітхнула нещасна молодиця по своїй довгій, з гірким плачем розповіді. Мої сльози засвідчили глибоке співчуття їй. Та чим я могла її розрадити? Хіба можна хоч би чим вигоїти таку глибоку сердечну вразу?! На прощання вона потиснула мою руку — і це було востаннє. За півроку я вже не застала Ганни в садибі. Вона лежала на цвинтарі поруч Томеша. Могила поєднала закоханих, яких розлучила злоба негідника, зятятість і жорстокість рідних батьків.

СЕСТРИ

Панська любов легша від моху.

(Польське народне прислів'я)

Спадає вечір, чудовий червневий вечір. Від села, що простяглося над річкою Боброю, через зарослу вересом рівнину поспішає до недалечкого ліска дівчина. Тут, біля крилатого дуба, прикорень якого ніби зумисно кимось вистелений вересом і мохом, вона спиняється і полохливо прислухається довкола. Проте не чує нічого, крім співу жайворонка, що в'ється в небі, і джеркотіння дрозда, який сидить на верховітті й балакає про щось сам із собою. Дівчина сідає на мех, підпирає голову долонями й задумується. Поміж стовбурами прохоплюються останні промені сонця й освітлюють її голівку, напівприкриту золотавим чепчиком. Вродливе дівча, варте пензля маляра!..

По одягу знати, що це селянка; долоня в неї змозлена роботою, але шкіра біла, як квітка водяної лілії, крізь неї видно мереживо синіх жил. Щічки її рум'яні, неначе стиглі персики, уста — пурпурові.

як гранатовий цвіт. Рівний, правильний і гарний ніс. Карі, з довгими віями очі подібні до очей газелі; над ними дугою зводяться чорні брови. Вздовж світлого чола стікає пишними хвилями золотаве волосся. На маленьких ніжках сині панчохи з червоними клинцями і чорні низькі туфельки з бантиками. На дівчинці облямована синьою стрічкою довгувата червона спідниця, з-під якої виглядають різнобарвні торочки нижніх спідничок; білий фартушок; чорна, оксамитова, зі срібною обшивкою корсетка; відкрита спереду каптанка, теж із чорного оксамиту; біленька, зібрана біля шиї сорочка зашнурована блискучими застібками. На голові малий золотавий чепчик, круглий, облямований білим мереживом, з довгими червоними стрічками ззаду — ознакою дівочтва. Сидить у моху дівчинка, як букет.

Сонце вже зайшло за широку рівнину, передавши владу своєму братові — місяцю, який повільно сходить з другого боку і веде за собою безліч яскравих сестер. Жайворонок уже давно покинув співати, а замріяна дівчина все ще сидить під дубом. На її чарівному обличчі видно відблиск якихось світлих дум. На її вустах час від часу виграє усмішка кохання, а очі вона затулила руками, немов боронячи царство прекрасних мрій від сторонніх образів.

Нараз у лісі почувся гавкіт собаки. «То він!» — зраділа дівчинка. За хвилину вже лащить до неї чистокровний гончак, а слідом надходить і сам мисливець.

— Роберте, тебе так довго-довго доводиться чекати! — докоряє дівчина, горнучись до нього.

— Довго? Я ж казав, що прийду, як тільки стемніє, а сонце щойно зайшло, — виправдовується він, цілуючи її в щічку.

— А й правда. Та не дивуйся, Роберте, адже я тебе так чекала! А час тут покволом точиться: хвилинка

мені видається за годину, а година — за цілий день, — усміхається дівчина, спинивши свій погляд, сповнений найніжнішого кохання, на Робертівому обличчі.

Це було розумне, шляхетне обличчя, дуже смагле, немов опалене південним сонцем. Над великими карими бистрими, як у сокола, очима дугою зносяться широкі чорні брови. На верхній губі чорні вуса, під спідньою — цапина борідка. Понад високим випуклим чолом зміїками в'ється блискуче чорне волосся, прикриваючи рубець, що залягає вздовж лівої скроні аж до вуха. Ноги й руки в нього маленькі. На вигляд йому трохи за тридцять. Коли він присів на мохові поруч дівчини, в очах йому спалахнуло полум'я палкої пристрасті.

— Брильянте, стережи! — наказує Роберт собаці, який хотів прилягти в його ногах; пес слухняно підводиться й починає поволі ходити довкола, сторожко прислухаючись до найменшого шелесту в лісі.

— Ну й гарна ж ти, Гедвіко, дуже гарна! — нашіптує мисливець, обнімаючи однією рукою ніжний дівочий стан, а другою погладжуючи її золотаве волосся.

— Справді, Роберте? — питається вона, звівши на милого лагідні, невинні очі.

— Бачив я італійських та іспанських красунь, але вродливішої за тебе не зустрічав, — запевняє Роберт.

— О, як мене те радує! Буду щодня молити бога, аби вділену мені вроду зберіг тобі на втіху!

— А нащо ти ховаєш під той чепчик своє довге волосся, м'яке, як руно кашмірських овець?

— Хіба ж я можу ходити без чепчика? Таж на мене дівчата тикали б пальцем: гляньте, мовляв, на ту гордійку, вона вдає із себе міську панянку! Я цього не хочу. От коли стану тобі за дружину, коли будемо самі в лісі, тоді вбиратимуся так, як

захочеш. Тільки як підемо сестру провідати, то я знову надіну чіпець, але вже не з червоними, а зі синіми стрічками. Ах, Роберте, мені аж не віриться, що ти, бувала людина, котру всі шанують, обрав за дружину мене, прбсту дівчину. А воно ж так буде, адже ти присягався перед святим богом, що любиш і візьмеш мене. Хіба ж могло би бути інакше! — тихо шепоче дівчина, довірливо схиливши голову на Робертове плече. Той обнімає її, цілує в уста й чоло.

— Ніхто тебе не бачив, як ти йшла сюди? — раптом запитує він, ніби щось пригадавши.

— Ніхто, Роберте; молоднеча танцює внизу на луці, а старші теревені гнуть біля старости. Я пильную, щоб мене ніхто з тобою не побачив, а то не минути б мені глузів усього села, а тобі — пересліду. У нас не люблять, щоб дівчина віддавалася до іншого села. А що б мені сестра сказала, якби від когось дізналася про наше кохання?..

— А де сьогодні твої сестра й швагер, що ти змогла піти з дому? — поцікавився Роберт.

— Вони поїхали полем до Німбші, хлопчика теж узяли з собою. Ах, Роберте, хоч би вже в цьому році ти дістав посаду, обіцяну паном. Я змогла б тоді сестрі Йоганці сказати про наше кохання. В мене як камінь на душі лежить від того, що я не можу признатися їй, коли вона стурбовано розпитує: «Гедвізію, чого ти така задумана? Не дай боже, ти, бува, не хвора? А може, тебе хтось наврочив?» І зараз же дістає ліки, прикладає до голови цілюще листя, а я не смію сказати: «Йоганко, я здорова й щаслива, і якщо наврочили мене, то на добре, а не на зле!» — Гедвіка лукаво глянула милому в очі і провадила далі свою довірливу розповідь.— Я ж досі нічогоісіньки не крилася перед сестрою. Мені було чотири роки, коли померли наші батьки. Йогана, старша від

мене всього на кілька років, взяла на себе клопіт за обох, доглядала мене, піклувалася про мене більше від матері. Сестра тільки тоді погодилася вийти заміж за Буркгарда, коли той поклявся по-братньому любити мене. І він мене любить не менше за Йогану, береже, як ока в лобі. Люди в селі говорять: «Ті Буркгарди занадто панькаються зі своєю Гедвікою, жоден жених їм не до вподоби, замовлятимуть його хтозна-звідки».

— Але ж я чув, ніби ти вже засватана за якогось Богумила. Чому про це мовчиш?— урвав її Роберт.

— Богумил із Німбші заходив колись до нас; його батько знайомий з Буркгардом. Опісля сестра мені сказала, що Богумил закохався в мене. Я, може, й погодилася б віддатися за нього, якби того ж тижня тебе не зустріла на перелозі. Відтоді я сама не своя. Тебе і тільки тебе любитиму до самої смерті,— сказавши це, Гедвіка палко обняла милого і сп'яніла від його гарячих поцілунків...

Вже зовсім спочило, коли Роберт, відпровадивши Гедвіку до узлісся, повертався назад. На нього чекав прив'язаний край лісу кінь, що нетерпляче метляв головою і гріб копитами пухку землю. Почувши, нарешті, гавкіт собаки й побачивши свого господаря, кінь роздув ніздрі та дико заіржав.

— Не радій так гучно, Вулкане! — докоряв Роберт, виводячи його з лісу.— Хоч тут нас і не сочать розбійники, найп'яті ревнючими суперниками, одначе слід берегтися сторонніх очей. А чарівне це створіння! — задумливо прошепотів він.— Хто б подумав, що в цій глушині така троянда розквітає! Саме щастя спровадило мене до неї... Шкода було б, якби хтось інший зірвав цю квітку, не вмючи оцінити належно її краси... Ох і звичка в тих дівчат: зразу ж обіцяй і присягайся кожній, що візьмеш її. Дурепи!..

Легкомисно посміхнувшись, Роберт скочив на коня і чвалом погнав рівниною.

За яку годину їзди від лісу, близ самого міста, лежить великий англійський парк, посеред нього височіє пишний замок. Біля задвірної брами парку стоять убрані в лівреї брамник і конюх.

— Куди він знову поволікся?! — сердито бурчить конюх.

— Певно, поїхав на лови,— каже брамник.

— Ах, на лови! Знаємо ми ті лови... То тільки відмога... Дивую, як його ще й досі не вколошкали, йому дідько щастя носить. Напевно, хоч би й ще раз голову розчерепили, то він все одно поліз би в огонь.

— А де його так розмалювали? Видно, добряча враз була? — запитав брамник.

— Камердинер казав, буцімто пана ранили у битві в Гішпанії. Але хто йому йме віри?! Він теж такий, тим-то правди не скаже.

— А ти з ним не був ні в Гішпанії, ні в Гіталії?! — знову запитав брамник.

— І не доведи господи! Вистачить мені того, що я бачив у Франції та Германії. Голова йде обертом, як подумаєш про те.

Тут залунав віддалений кінський чвал, і за хвилину біля брами зупинився змилений Вулкан. Роберт скочив з нього, вдячно погладив його по голові та кинув повід конюхові.

— Пані княгиня вже вдома? — коротко запитав він брамника.

— Так, ваша світлість,— відповів той догідливо.

Роберт дрібцює до освітленого замку, за ним, ледве зводячи дух, плентається пес.

А тим часом Гедвіка стоїть навколішки в комірчині, молиться за свого милого, просять небеса благословити її кохання. Нещасна, нещасна Гедвіка!

* * *

Звідки ждеш сонячного тепла,
звідти вдарять морози.

(Російське народне прислів'я)

Чом це так поспішають люди з усіх околиць до міста, до князівського замку? Усі святково вбрані, хоч сьогодні не свято, не неділя, ані ярмарку нема в місті. Вони йдуть потанцювати й розважитися. Сьогодні день народження княгині — славна подія для мешканців міста й околиць. У цей день міські вельможі та навколишня шляхта сидять із княгинею за одним столом, сільський люд бенкетує у дворі замку, під деревами, жебраки дістають щедрю милостину. В цей день дозволяється кожному, гарно й погано зодягненому, оглянути замковий парк, гай і заповідник, де під чудовими дубами походжають круторогі олені, сарни й лані. Замковий парк, який називають ще квітковим, відокремлений від гаю річкою Боброю і лежить уверх від неї. Посеред нього височіє розкішний чотирикутний княжий замок. Від його тераси широкі мармурові сходишки ведуть униз, до річки. Яка краса в цьому парку! Тут свіжі, завжди зелені газони, серед них — гарні клумби і квітники, де різнобарвні квіти плетуть арабески, імена й візерунки. Поміж ними в'ються посипані дрібним пісочком стежечки, немов золотаво-коричневі стрічки з квітчастими краями. Деревця гарно уходжені: кожне підстрижене, причепурене, як школярі перед інспекторською перевіркою. Тут фонтани й альтанки, алейки жасминів і троянд, гайочки миртів і кипарисів. У травні — місяці квітів і кохання — сюди прилітають співці з далеких країв. Мирти й кипариси тремтять, почувши їхній солодкий спів. Вони знають ці мелодії! Це

мелодії далекої, чудової вітчизни, це мати щорічно шле своїм нещасним, поневоленим дітям ласкавий привіт, щоб розважити їхню тугу! Та минає травень, збігає літо — співці відлітають, і тоді знову сумують мирти, тужать кипариси. Відцвітають замкнені в теплицях дивовижні квіти, як невільниці в турецькому гаремі... Тут оранжереї, фігові дерева, павільйони в італійському, китайському, французькому і бозна ще в якому стилі. Нарешті, є тут прегарний зимовий сад. Коли широку рівнину встилає сніг, коли сама лише глиця смерек і ялин удалині зеленіє, тоді тільки за цими скляними стінами й можна побачити куточок південного раю.

У гаю вільно зносять догори своє віття дуби, ясени, в'язи та інші пишні дерева. Між ними розбігаються на всі боки доріжки. Одна веде до хатини гайового. Друга губиться в лісовій глушині біля пустельницької хижки, оббитої ззовні корою, а всередині — м'якими шпалерами. Третя виганяється на невеличкий горбок до вілли, фронтон якої спирається на доричну колонаду. Четверта вривається при видолинку, біля рибальського будиночка над ставком, де на воді погойдуються оздобні човни і плавають лебеді. Кожен обирає доріжку до свого улюбленого місця відпочинку. Однією ж із них, тією, що веде в березняк, і поспішає в день народження княгині сільська молодь на гуляння. Там, на просторій галявині, височіє прибране квітами і стрічками дерево, під ним утоптано майданчик для танців, у затінку на столах повно їжі та напоїв. Туди квапляться дівчата в червоних спідничках і золотавих чепчиках з червоними стрічками та юнаки у вишиваних сорочках і крилатих, прикрашених квітами капелюхах. Сюди женуться огрядні жінки в напнутих на плечі хустках, з хутряними муфтами на руках; на їхніх золотавих очіпках

мають сині стрічки. Молодь довго не бариться в квітковому парку — весела музика кличе її до гаю. Хіба що біля якоїсь із цих пишних клумб зупиняються дівчата. Багатьом хотілося б мати в себе щонеділі букет із таких квітів! Одна з них, кинувши погляд на зелені газони, зауважила:

— Дівчата, гляньте на травичку, ох і жалася б вона!

А з гурту хлопців озивається голос:

— Коли б усюди були такі доріжки, їхалося б, як по столі!

Жінки мають більше часу на оглядини. У тіннявих алеях, на їхній глуд, добре прялося б; не одній здається, що у квітнику бракує капусти й цибулі. Чоловіки ж приважують, скільки варт той парк, міркуючи, що краще було б засіяти тут жито і пшеницю чи бодай замість оцих непожиточних декоративних посадити фруктові дерева...

Коло зимового саду походжає гурт міщан. Вони крізь шибки оглядають галереї з дивовижними квітами й деревцями; захоплюються круглим салоном, його мозаїчною підлогою, біломармуровим водограєм, що скроплює довколишню тонколисту папороть і холодить повітря. Всіх вражають статуї з каррарського мarmуру, якими прикрашено салон і які, кажуть, привезено за наказом княгині з самого Рима...

— Взимку такий будиночок і мені не завадив би, — відкашлявшись, почав худорлявий панок у чорному фракці та валячках. — Я недолюблюю зими!

— Я, пане писаре, — поплескує його по плечу опастий міщанин у нанкових панталонах і синьому фракці, — теж не відмовився б перейтися взимку під зеленню з теплого покою до ресторану і назад. Тоді вподвійні смакувало б мені пиво.

— Ах, господи, яка розкіш тут! Отут би нам уря-

джати пікніки! — мріє русява панночка, милуючись салоном. Побіч неї з'являється голова в золотавому очіпку, і кругленька селянка, показуючи на статую Аполлона, питається:

— А то який святий?

Русява панночка почервоніла й одвернулася, а дядько у довгому каптані каже:

— То, мабуть, святий Севастян, його завжди показують голого.

Недалечко від нього озивається грубий голос:

— В тих панів і на землі рай: зимою вони купують собі тепло, а літом — прохолоду. То тільки нашому братові доводиться влітку пряхитися на сонці, а взимку мерзнути. Клята зима, ліпше б її не було!

Молодь уже розважається на галявині. Дівчатам горять очі й пашіють щоки, вони одна по одній скидають свої оксамитові каптанки і віддають підтримати молодицям. Тим теж весела музика не дає посидіти, і пара за парою вони пускаються в коло. Серед строкато зодягнених селянок кружляють і міщанки в червоних спідничках та білих батистових очіпках. Усі веселі, бадьорі...

Тільки одні очі не палають буйними веселощами, хоч саме до них прикипіли пристрасні погляди багатьох юнаків. Вони належать найгарнішій дівчині. Десятки ревливих очей стежать за красунею, очікуючи, коли спиняться її ніжки, щоб і собі потанцювати з нею. А ошчасливлений танцюрист невтомно й гордо кружляє з королевою балу. Вона легко, немов пір'їнка, лине в його обіймах, і здається, ніби під її ногами, як під русалчиними, навіть трава не хилиться. Жіноцтву смочуть душу ревнява й заздрощі, проте вголос вихваляють цю кралю, і не одна жінка рада б стати їй за матір, а дівчина — за братову. Та ніхто не зорить на неї з такою полум'яною любо-

в'ю й гордістю, як синьоока гожа молодичка, що сидить під березою з малим хлопчиком на колінах. У них обох риси обличчя цілком подібні, в обох однаково спливає з чола повними хвилями золотаве волосся. Різниця між ними хіба така, як між напіврозтуленим пуп'янком і розквітлою трояндою. Особливо ж чару надають обличчю дівчини карі, з довгими віями очі, незвичайні при золотистому волоссі.

У траві коло ніг гожої молодички лежить високо-рослий смаглявий чоловік з ясним поглядом. Танцюючи він не дуже переймається — вся його увага віддана вродливому хлопчикові, що бавиться великими блискучими гудзиками його каптана.

— Я, може, й помиляюся, але мені чомусь здається, що останнім часом наша Гедвіка буває частіше сумна, ніж весела, — каже молодиця.

— Звичайно, помиляєшся, Йоганко, — відказує чоловік, поглянувши на танцівників. — Гедвіка вже давно не була така весела, як нині. Вона ж сама тобі говорила, що з нетерпінням чекала цього дня...

— То правда; ще сьогодні вранці, саме як іти, вона сказала весело: «Ти й не повіриш, Йоганко, яка я нині щаслива!» А коли я почала допитуватися, чому саме сьогодні, то втікла з хати. Я не збагну, що з нею останнім часом діється: вона то весела й бадьора, то раптом сумна й зажурена...

— Вона, сама цього не знаючи, або хвора, або закохана, — докинув чоловік.

— Може, що хвора, лиш не закохана, — зауважила молодиця, хитаючи головою. — Я вже знала б про те, навіть якби вона й не призналася мені.

— Хоч у вас, жінок, і бистрі очі, але ти теж могла б недоглянути, — усміхнувся він.

— Ні, ні, Буркгарде, я знаю, що їй з усіх хлопців найбільше подобається Богумил із Німбші, проте і

його не захотіла. Ти ж знаєш, як Гедвіка просила нас не шукати їй женихів, вона сама, мовляв, скаже, за кого заміж вийде.

— Може, вона вже й обрала когось, а тепер хоче трохи його за кирпу поводити, щоб перевірити, чи той обранець вартий її кохання. Пам'ятаєш, Йоганко, як ти мене спитувала? — згадав Буркгард, ласкаво поглянувши на свою кохану дружину.

З легкою усмішкою Йогана схилилася над дитям і поцілувала його в лобик...

— Буркгарде, ти хіба сьогодні не збираєшся танцювати? — долинув від стола дзвінкий голос. — Я вже скільки чекаю, щоб із твєю жінкою трохи попишатися, а то ви сидите, як щойно засватані. Вставай у коло, не осоромся переді мною, старим!

— То не я, а Йогана не хоче танцювати, — жартома відказав Буркгард.

— Яюсь ми з нею вмовимося! — освідчив жартун Заруба і, приступивши із повною чаркою до Йогани, запитав: — Невже б ти відмовила сусідові?

— Не хочу тебе скривдити, Зарубо, — відповіла вона, підводячись разом з хлопчиком із землі.

— А я твою жінку запрошу до танцю, — сказав Буркгард, одягаючи каптан.

— Панове музики, перепочиньте трохи! Хлопці, розступіться! — залунав дзвінкий Зарубин голос.

— Стійте, хлопці! Дозвольте станцювати старості Зарубі з Йоганкою, а старостисі з Буркгардом! — гукав котрийсь із юнаків, стаючи в коло.

— Гедвіко, ходи-но сюди! Візьми Богумилка — він же ні до кого іншого на руки не піде, — кликнула Йоганка сестру і подала їй маля.

Всі задивилися на статечних танцюристів, і Гедвіка з дитям на руках непомітно відійшла вбік. Непода-лік від білої вілли, в приємному холодочку, дівчина

спинилася, всадила малого на м'якому вересі і схилилася над ним.

— Так, Милку, тут ми спочинемо, тітка дасть тобі лозину, камінців, квіточок. Ти побавунцяєшся, потім повернемося до матусі.

Гедвіка, воркочучи, цілує малому пухкеньку ручку і приносить йому обіцяні забавки. Хлопчик весело шмагає навколо лозиною, перебирає рученятами камінчики, а дівчина тим часом плете віночок із квітів на його русяву голівку і тихо плаче.

Уже понад тиждень не бачила вона свого милого, нічого не чула про нього! З нетерпінням чекала свята, сподіваючись зустріти його тут. «У замку його пан,— міркувала собі,— отже, і він там буде». Коли сьогодні від усіх дівчат вона в пишному замку вітала княгиню і за старовинним звичаєм подавала їй білий хліб і вінок,— їй дуже кортіло розглянутися довкола, але посоромилася. «Між тим панством його все одно не могло бути»,— заспокоювала себе дівчина. Вона знала, що її Роберт служить у пана за мисливця, а тому під час бенкету частенько кидала оком у той бік, де юрмилися слуги. Миготіли там зелені петлиці зі срібними галунами, але Робертової стрункої постаті не було видно. Уже й бенкет скінчився, а його так і не побачила. У парку теж не було його й сліду. «Може, хоч на танці прийде»,— втішала себе дівчина, коли заграла музика. Вона покладала великі надії на ті танці. «Коли він прийде, то танцюватиме зі мною,— міркувала Гедвіка.— Сестра побачить нас, почне розпитувати, звідки я знаю того пана. А я скажу їй: «Йоганко, я люблю його, за нього віддайте мене». Він познайомиться і скаже, що незабаром дістане посаду, матиме змогу заходити до нас, а потім... Ах, потім ми будемо разом, навіки разом!» Дівчина аж затремтіла від цих щасних думок,

її очі заросилися з радості. Вона твердо вірила в це, бо ж він перед господом богом присягався, що одружиться з нею! Їй і на думку не спадало, що є на світі кривоприсяжники! Тим-то ніякі сумніви, ані туга не затруювали її серця навіть тоді, коли вже й вечір зближався, а Роберт на танці так і не приходив. Гедвіку засмучувало лише те, що розвіялися її райдужні мрії, що і надалі доведеться критися перед сестрою. «Ах, гірке життя в поміщицькому маєтку!» — зітхнула вона, доплітаючи вінок, втерла сльози і посміхнулася до хлопчика, який спокійно собі бавився.

Раптом почувлися далекі голоси, що поволі наближалися до Гедвіки. Дівчина прислухалася, враз стрепенулася, схопилася з землі, а очі їй засвітилися радістю. Хоч вона й не розуміла тої чужинської мови, якою говорили, зате впізнала один дзвінкий лагідний голос! Впізнала б його між тисячі голосів! Ті ж звуки полонили її невинне серце при першій зустрічі, їх вона чула в урочистій присязі та в тихому шепоті пристрасного кохання. «Але ж із ким він прийшов?» — питається сама себе дівчина, і серце від хвилювання б'ється все сильніше й сильніше. Вона вже чує шелест шовкової сукні, ловить панські пахощі, ті самі, що ними була напахчена княгинина сукня, облямівку якої вранці на врочистості їй було дозволено поцілувати. Ось уже майнули дорогі шати поміж листям — і враз перед Гедвікою олинилися чарівна княгиня і Роберт. На ньому зараз не простий мисливський стрій, а чорний костюм, на грудях сяють ордени, на білій руці — діаманти. Дівчина сторопіло дивиться на його вбрання, да пані, що йде з ним під руку. Пильно вдивляється в його обличчя, яким донедавна щасно мислилася, Гедвіка тепер зауважила в ньому байдужість, погорду, в очах — за-

тамований гнів. Нараз в її голові майнула підозра, страшна підозра! Вона не вірила своїм очам, підійшла до нього і несамовито скрикнула:

— То неможливе, Роберте! Ти ж присягався!

Князь байдуже відтрутив її. А княгиня якось недовірко глянула на нього, співчутливо подивилася на дівчину й запитала:

— Князю, що це означає? Ви те дівча знаєте?

— Вперше побачив її сьогодні у вас, княгине; гадаю, що вона п'яна, чи божевільна, чи просто помилилася,— зовсім холодно й спокійно відказав князь.

Гедвіка розуміє його слова, та не впізнає цих байдужих, безсердечних звуків! Вона втупила зір у цю людину, яка нараз стала для неї чужою. Лице її зблідло, руки безвладно опали, серце не чуло вже ні радості, ні жалю — воно завмерло...

На княгинин поклик збіглися люди. Йогана, ніби гнана передчуттям, прибігла перша. Гедвіка лежала в траві, немов мармурова статуя, повалена громом із п'єдесталу. Хлопчик грався облишеним вінком і веселі цвяхкав лозиною...

— Що сталося з дівчиною? — перепитували одні одних, навіть гадки не маючи про причину; а той єдиний, хто знав усе, нічого не сказав.

* * *

Краще раз почервоніти, ніж сто разів збліднути.

(Чеське народне прислів'я)

Кожному, хто йде влітку Глогівською вулицею в місті З..., може здатися, що потрапив у виноградник. Фасади причепурених будиночків, які простяглися рівними рядами з обох боків, так обплетені виноград-

ною лозою, що ледве й вікна видно. Де-не-де у віконці між зеленим листям вигляє миле личко руської дівчинки. Рано-вранці виходять із зелених хвірток господині в білих очіпках, чорних спідницях і каптанках. У кожної на шиї була мережана хустина, спереду чистенька запаска, все випрасуване, біленьке як сніг. На ногах чорні туфельки, за плечима гарні плетені кошики. Вони дрібцюють до міста за покупками, чемно вітаючись із кожним стрічним і радо обговорюючи дорогою з подорожанками свої хатні клопоти і всілякі плітки.

— А що, кумасю, поробляє ваш сусіда, той сторонський довгокаптанник? — запиталась якось одна господиня в другій.

— Як було першого дня, так і тепер. Кожного ранку в той самий час іде кудись із дому, за годину-дві повертається й аж до вечора не показується. Потім ненадовго виходить із маленькою дівчинкою. І отак день у день.

— Дивина, збігло вже два тижні, а ми й досі не знаємо, куди він ходить і чого тут поселився. А стара не заходила ще до вас чи ви до неї?

— Борони боже, вона ні до кого не ходить, на всіх зашморгом дивиться, заледве вітається. Я не хочу знатися з нею.

— А як та дівчинка?

— З нею можна було б побалакати, та вона ніколи не лишається сама вдома, ні на вулицю одна не виходить. Далєбі, то якісь дивні люди, важко їх збагнути. Я вже всяко думала.

— Хто знає, чи він справді селянин?..

— Якби ж із наших або справжній селянин, то чого б йому критися перед нами й цуратися людей? Такого ще світ не бачив, аби сусід не знав про сусіда...

Карбовані чоловічі кроки, що долягли ззаду, урвали їхню розмову. Оглянувшись, вони побачили того, про кого саме балакали.

— Про вовка помовка, а вовк тут,— перешепнулися господині.

Селянин, минаючи їх, увічливо привітався і байду-жісінько подався далі.

— Повірте мені, кумо, то перебраний панок. Ви тільки гляньте, як він гордо ступає.

— А чи не піти нам назирці за ним? На торговицю ще встигнемо.

— Ну що ж, я не від того, аби тільки він далеко не йшов, бо діти вдома чекають.

— Простежмо, за хвилину нічого дітям не станеться. Поспішаймо, щоб не стратити його з очей.

Цікаві кумоньки щодуху почимчикували за сусідом. Проминули Глогівську і Панську вулиці, перейшли площу, далі подалися Замковою вулицею, потім звернули праворуч, до Августинського костьолу. За костьолом, на майданчику, стояв величезний будинок. Біля нього й спинився селянин, стукаючи до важкої, окутої залізом брами. За хвилину відчинилися двері, і він увійшов усередину. Здивовані кумоньки Perezирнулися, промимривши:

— То ж тюрма! В нього є тут знайомий, раз пропустили! Але що йому там треба?

— Нічого, ми якось дізнаємося! — запевнила та, що поспішала, і потягла свою сусідку назад, на торговицю.

Селянин, над таємницею якого стільки сушили собі голови жінки, стоїть сумний у коридорі величезного будинку, до якого його впустили і який кумоньки назвали тюрмою. Галереями цього чотирикутного будинку оточені довкола два розділених між собою двори. Посеред одного з них, зарослого травою, ви-

сочіє кругла каплиця. Селянин зупинився біля прохідної арки, звідки добре видно цей двір.

Пробила шоста; з капличної башточки пролунав дзвін, і зразу ж у протилежному коридорі почулися кроки, супроводжувані брязкотом кайданів. Це нагладач веде за собою колону жінок в однаковіській одежі з грубого, із синіми смугами каніфасу. У декотрих кайдани на одній нозі, в інших — на обох, сполучені ланцюгом. Обличчя в них різні. В одній видно сліди шаленої пристрасті, очі палахкотять люттю і злобою; та байдуже дивиться на кайдани — тавро своєї ганьби; інша ж легковажно усміхається. Мало серед них здатних червоніти від сорому. Селянин ні на кого з цих бідолашних не звертає уваги, його погляд прикипів до двох останніх жінок, зовсім подібних одна до другої.

На траві перед каплицею арештантки шикуються у два ряди; сестри стоять поруч. Хто впізнав би в цих змарнілих постатях чарівну Йогану Буркгардову і ще чарівнішу її сестру Гедвіку?! Страшні, видно, муки так рано наклали відбиток безнадійної скорботи на цю пишну троянду,— дивлячись на неї, серце крається з жалю! Зісохлася Йогана, лице її зблідло, але в синіх очах іскриться мужня відданість. Вона ще не втратила надії.

Почалася свята меса, в'язні клякнуть. Йогана пристрасно молиться за невинне дитя, за коханого чоловіка, журба якого шматує її душу, просить послати їй сили у стражданні та повернути земні блага. Гедвіка молить у бога помилування і вічного спочинку.

Зажурений Буркгард стоїть біля вікна і теж шукає розради в молитві, але вона не йде йому в голову. В його серці мимоволі озивається беззвучна лайка, коли побачить кайдани на ногах Йогани, а обіч неї —

зів'ялу троянду, колишню окрасу всієї околиці, зірвану й затоптану в болото підлим спокусником!..

Меса кінчилася. Наглядач відводить арештанток коридором повз Буркгарда.

— Дай боже щастя! Богумил здоровий! Мар'яна і Лена кланяються вам! — голосно сповіщає Буркгард, коли сестри проходять повз нього.

Ім не дозволено відповідати, тому Йогана лише поглядом, сповненим палкого кохання, дякує чоловікові, обцілює його. Гедвіка всміхається до нього, але в цій посмішці стільки певимовного болю, що Буркгард не може втриматися від ридання і швидко одвертається, щоб жінки не бачили його сліз, які важко стримати.

В той час, коли Буркгард вийшов із в'язниці, до його чепурної хатини зайшов високий широкоплечий чоловік у синій блузі та літній шапочці. Його лице пашило здоров'ям, погляд у нього ясний, вигляд щирий.

— Слава Ісусу Христу! — привітався він своїм приємним голосом до старої Мар'яни, яка саме замітала хату.

— Навіки слава! — відповіла жінка, повернувши своє рябе обличчя до захожого.

— Тут живе Ян Буркгард, у якого було хазяйство в Детржиховицях?

— Тут.

— Він удома?

— Ні, — непривітно буркнула Мар'яна.

— А де ж він?

— У місті.

— Коли прийде?

— Скоро, — ще непривітніше одказала стара.

— Можна його тут почекати? — питається знову чужинець.

— Проходьте далі,— запросила Мар'яна, вказуючи на передпокій.

Гість увійшов, а жінка далі замітає. Відчинивши двері до світлиці, незнайомиць так і прикипів на місці від несподіванки. Світличка чистенька, як скло, в її відчинені вікна з цікавістю заглядає крізь виноградне листя сонячне проміння, а посеред неї танцює сільське дівча із русявим хлопчиком. Маленька фігурка дівчинки гнучка, як вербова лозина, і вертка, наче метелик. Чорні її кіски сягають аж до краю червоної спіднички, облямованої знизу синьою стрічкою. Щоб легше було танцювати, вона роззулася, а хлопчик стояв поруч неї в самій лише білій сорочечці. Коли увійшов чужинець, її рожеве личко ще більше розрум'янилося, легенькі ніжки спинилися, а круглі бистрі оченята питально вп'ялися в нього.

— Яка чудова картинка! — вигукнув гість.— Здорові будьте!

— Доброго здоров'я! — відповіло дівча.— Що ви хочете?

— Хочу дочекатися господаря, мене сюди стара послала. І я радий, бо бачу тут привітні оченята, а та баба, напевно, на ліву ногу встала — вовком дивилася на мене,— усміхнувся гість, скидаючи шапочку.

Його простота і привітність сподобалися дівчинці, і вона напрямки почала:

— Кажете, наша Мар'яна дивилася на вас вовком? О, вона скупа на слова. Коли б ми з Богумилком не лепетали, було б тут тихенько, як у могилі. Ян мовчить, Мар'яна теж мовчить, лише ми удвох говоримо, правда, Богумилку?..

— А чия ж ти, дівчинко? — запитався гість, ніжно й спочутливо дивлячись на неї.

— Я Лена Редвіцева, із Німбші, Буркгард — мій стрийко.

— Та невже?! То ми ж родичі! — радісно вигукнув гість, подаючи свою м'язисту правницю.

— А ви хто і звідки? — здивовано запитало дівча.

— Я Фріцек Буркгард, двоюрідний Янів брат, сам коваль, народився в місті Берліні. Мандрую по світу, щоб побачити й почути щось нового. З такої нагоди вирішив провідати рідних. Я й забув тебе спитати, а де ж господня та її сестра? Наші писали, що Гедвіка дуже вродлива. Може, вона вже й заміж вийшла?..

При останніх Фріцкових словах дівчинка спохмурніла і сумно проказала:

— Хіба ж ви не знаєте, що з ними сталося?..

— Як же я міг знати, серденько? Вже два роки, як пішов я з дому і блукаю по чужих краях. Нині дістався до вас із Крконосських гір. Коли тут в управі передивлялися мої папери, один урядовець, уздрівши прізвище Буркгард, запитався, чи є в мене у цих краях родичі. Я сказав, що є в Детржиховицях і в Німбші. «Е,— каже,— той Буркгард, що жив у Детржиховицях, поселився тут, у місті, на Глогівській вулиці». Подякував я йому за оповістку, більше нічого він не казав, а я не розпитувався. Розповідай швидше, що ж сталося!

— Он чуєте, уже Ян іде, він сам розкаже — я ж тільки кінець знаю. Ходімо швидше, Богумилку, татусь прийшов, скажемо йому, що в нас тут дядько! — і дівчинка, втерши зарошені оченята, побігла з хлопчиком до дверей. Фріцек вийшов слідом за ними, і Лена не встигла й слова мовити, як брати впали один одному в обійми.

— Сам ангел божий послав тебе до нас! — сказав Буркгард, стискаючи братові руку.

— Ну, тоді мені подвійна радість, що трапив у свій час. Поможу тобі, чим лишень зможу.

— Друже мій, допомогти мені ти нічим не зможеш! Але пам'ятаєш прислів'я: «Друг у біді — як дощ у посуху». Я на своїх колишніх приятелях пересвідчився, що під лихий час і кум за собаку.

— Кажі, що сталося; якщо не зможу допомогти чи порадити, то хоч щиро співчуватиму. Поділися своїм горем, і тобі полегшає на серці.

Буркгард уперся ліктями об стіл, поклав голову на долоні, посидів так якийсь час мовчки, а потім почав розповідати другові, як щасливо жилося йому ще рік тому зі своєю сім'єю:

— Я б не помінявся з королем на ціле його королівство. А Гедвіка — то була наша радість, наша гордість. Сміливо можу сказати, що була вона окрасою не тільки нашого села, а й усієї околиці. Всякий хлопець, якому вона всміхнулася, почувався щасливим. Не один залицявся, та з нашого села їй ніхто не впадав у око. Ми ні до кого її не намовляли, хоч мені, правду кажучи, хотілося, щоб вона полюбила Богумила з Німбші. Якось він зайшов до нас, і ми з жінкою раділи, помітивши, як вони припали одне одному до серця. Гедвіка навіть не крилася з цим. Небавом Йогана зауважила, що сестра часто буває якась задумана й нестямна. Я гадав, що то любов запаморочила їй голову і що вона закохалася в Богумила, бо ж ніхто інший, як ми гадали, їй так не подобався. Богумилів батько, коли ми якось були в нього на хрестинах, також нарікав, що через ту любов у сина клепки розсохлися, що він, їдучи в поле, завертав у Детржиховці.

Був спокій аж до того злочасного свята. Як його Гедвіка чекала! Пішов поголос, ніби її вшанують високою честю — припоручать поздоровити наших панів і піднести їм за давнім звичаєм хліб та вінок, бо в день

народження княгині справляють водночас і обжинки. Йогана ж правила, що Гедвіка мріє лише про танці.

Свято почалося весело, Гедвіка безперестанку танцювала. Я і Йогана теж пустилися в танок, а Гедвіка взяла нашого хлопчика й пішла з ним до лісочка. Ми ще й не дотанцювали, як знявся крик і галас, прибіг панський лакей і освідчив, що в ліску зімліло якесь сільське дівча. Йогана зразу ж скрикнула: «То Гедвіка!» — і полетіла туди швидше за всіх, ледве я встигав за нею. Вона не помилилася! Гедвіка лежала, ніби з воску вилита, і сліду життя в ній не було. Неподалік від неї сидів Богумилек у траві, серед нарваних квітів, — видно, вона з ним тут бавилася. Віднесли ми дівчину до найближчої альтанки, княгиня прислала свого лікаря, і йому насилу пощастило її відволодати; спершу вона не впізнавала нас і тільки весь час проказувала: «Холодно, холодно». Лікар радив відвести її додому, бо то, мовляв, якась хвороба на неї напала. Він розпитувався, чи раніше чогось не помічали за нею. Ми запевняли, що окрім задуми, нічого особливого не зауважували і не доберемо, що б то могло з нею так нагло транитися. Панський лакей приступився до нас і каже: «Як я готував у павільйоні різні ласощі для панства, то бачив, що дівчина сиділа під деревом і бавилася з тим дитям. За якийсь час сюди зійшла стежкою княгиня зі своїм чоловіком; коли вони зблизилися до дівчини, та, бачу, звелася, приступила до князя і потім нагло впала. Чую, княгиня кличе на поміч. Я підбіг туди, і пан князь одразу ж послав мене по людей. Більше нічого не знаю».

Ми дісталися додому й запросили лікаря з міста. Той пустив Гедвіці кров, приписав різних ліків, але ніщо не помагало. Дівчина страшенно марила, все мурмотіла щось про обручки й ордени, про мисливця

й панів, часто повторювала: «Ти ж присягався!» Вона довго не приходила до пам'яті, і ми вже зовсім рішилися надії на щасливий кінець. Проте згодом, хвалити бога, сама природа справилася з хворобою. Гедвіка стала спокійніше спати й одного дня, збудившись по довгому забутті, оглянулася навкруги, потерла чоло й запитала:

— Йоганко, що зі мною сталося? Мабуть, мені щось жахливе привиділося?

— Слава богу, сестричко, що ти спам'яталася! — радісно вигукнула Йогана. — Тепер уже видужаєш, ясочко моя дорогенька. Три тижні тому, під час тої урочистості в княжому замку, ти, бавлячись із Богумилком у гайку, знепритомніла, коли повз вас князь із княгинею проходили.

Почувши таке, Гедвіка вирячила очі на Йогану і з жахом спиталася:

— Кажеш — князь? Із орденем на грудях, з обручкою на пальці?..

— Так, Гедвізю, казали, що то сам князь і що він часто буває в замку. Що з тобою?! Схаменися! — благала її моя дружина.

Гедвіка, ні жива ні мертва, прошепотіла:

— Отже, то не сон!

Відтоді їй знову погіршало, тільки цим разом ненадовго. Вона поволі настільки видужала, що змогла звестися з ліжка. Та це вже була не та Гедвіка. Дівчина марніла на очах, лице пополотніло, де й поділися колишні веселість і балакучість. Якщо іноді й усміхнеться до хлопчика чи до нас, то так скорботно, немов її серце саме ридає. Я ніколи не бачив, щоб вона плакала. Молитися ходила в ліс до хреста, під яким навіть узимку довго вистоювала навколішках. У селі, як то завжди буває, люди подейкували, що Гедвіка з'їхала з глузду чи дістала сухоти. Одні

заходили потішити нас у біді, інші навідувались із цікавості, а потім розпускали різні плітки, докоряли Йоганці й Гедвіці за гордість. Першим, дізнавшись про хворобу Гедвіки, прийшов Богумил. Я було притис його до стіни: допитувався, чи не зайшли вони з Гедвікою в надто близькі стосунки. Богумил заприсягався, що нічого між ними не було. Він, мовляв, коли вдруге приходив до нас, освідчився їй і просив її руки, але та відмовила, щиросердо зізнавшись, що вже іншому віддала своє серце. Хлопець дуже засмутився і більше не заходив.

Одного разу, коли сестри лишилися вдома самі, Йогана кинулася Гедвіці на шию і попросила поділитися своїм горем. Гедвіка обняла сестру, глибоко зітхнула і по якимсь часі мовила:

— Даруй мені, Йоганко, я завинила перед тобою. Гадала, ти, побачивши мене щасливою, пробачиш, що я таїла від тебе своє кохання. Я все чекала нагоди, а вона не прийшла і вже ніколи не прийде. Він здурив мене, більше того: впав у провину перед господом богом, зламавши присягу...

— А хто ж той негідник, сестричко? — запиталася Йоганка.

— Не питай мене, — сумно похитала головою Гедвіка, — я вже все те забула.

— Ну, то я не буду нічого питати, але й ти пусти за водою свою тугу, видужуй швидше і забудь минуле, — умовляла Йогана.

— Якщо і я про нього забуду, то хто ж буде молитися за його грішну душу? — відказала Гедвіка.

Ми дали їй спокій, сподіваючись, що з часом вона забуде своє горе. Ах, господи, а найгіршого ніхто з нас не передбачав.

Минуло вже й різдво, а Гедвіка слабувала, ставала з кожним днем усе сумніша й мовчазніша. Одного

ранку Йогана, як завжди, зайшла до комірчини, де спала Гедвіка. Повернулася Йогана звідти не скоро і дуже бліда. Я злякався, питаюся, що скоїлось, а вона каже:

— Мені лячно за Гедвіку, їй знову погано.

— Покликати лікаря? — питаю.

— Нащо? Він мало pomoже. Я сама зварю їй корінців; то воно їй полегшає. Тільки ніхто не заходьте до неї,— сказала вона.

Я послухався її. Коли ввечері жінка пустила мене до комірчини, я аж злякався — Гедвіку важко було впізнати. Але за тиждень вона трохи очуняла. Однак тепер я не міг второпати, чому Йогана так змарніла й сновигала, як тіло без душі.

Тижднів за два від того ранку, як ото Гедвіка знов заслабла, під вечір завітав до нас кум Заруба, сільський староста. Він чимось був стривожений.

— Що з тобою, Зарубо? — питаюся його. — Знову треба платити податки?

— З тим не було б стільки мороки, тут гірша справа. Сьогодні пани полювали на зайців, понаставляли від лісу аж до хреста наших халупників за нагоничів. Скрізь без угаву гасали хорти, і один з них почав біля хреста внюхуватися й розгрібати землю. І знаєте, що вигріб?! Дерев'яну скриньку з новонародженим дитям! — Він замовк, і ми всі мовчали. — Ви лиш подумайте! Знаєте ж наших людей і можете собі уявити, скільки там було балачок і різних припущень. Зразу ж виказали урядникам, і завтра на мою голову звалиться комісія. Кецьська справа!...

— Яка ж то нещасна таке вчинила? — питаюся.

— Фі, часом таке може утнути дівчина, на яку зроду-віку не подумаєш. Завтра все з'ясується. А поки що на добраніч, будьте здорові!

Він пішов, а я тільки тепер глянув на жінок.

Мар'яни в хаті не було, Йогана тремтіла, як осиковий лист, а Гедвіка сиділа, немов із каменя витесана. Подивився на них, і мені чомусь так страшно стало. Раптом Йогана зривається, хапає мене за руку й мовить:

— Ти ж мене любиш, Буркгарде?

— Сама,— кажу їй,— добре знаєш, нащо питати?

— І віриш мені? — питається знову.

— Довір'я і любов живуть нерозлучно; втім, у мене ніколи не було підстав не вірити тобі,— відповідаю, а самого все більше страх огортає.

— То вислухай мене і даруй нам обом те, що ми накоїли... Пам'ятаєш, як одного ранку, тижнів зо два тому, я перестрашена вийшла з комірчини? Отож, коли я ввійшла туди, Гедвіка лежала непритомна в постелі й тримала в руках мертве немовля! Я остовпіла, бо навіть і гадки не мала, що вона має стати матір'ю! Схаменувшись, швиденько привела її до пам'яті. «Чому ти не дала мені померти? — сказала сестра, опритомнівши.— Де моє дитя?» Взяла я в неї немовля, перев'язала, хотіла і його оживити, та було вже пізно: витекла з нього кров. Я покропила його свяченою водою й поклала до скриньки. Стало мені моторошно. «Чому ж,— запитала я Гедвіку,— ти мені не сказала?» — «Чому? Бо не хотіла завдавати тобі ще більшого жалю й сорому. Сподівалася, що помру, але мені не пощастило»,— відказала вона. Я теж побоїлася ганьби й людського осуду, подумала про наш сімейний спокій і твоє добре ім'я, а тому поклала все затаїти й мовчати. Сама поховала дитя, ніякого сліду по ньому не лишилося, тільки хробак точив моє сумління. Тепер знаєш усе, Буркгарде. Даруй нам!..

Я, звичайно, пробачив і не гнівався, бо добре знав свою Йогану, знав і те, що довело нещасну Гедвіку до такого вчинку. Але ж суд суворий. Обміркував

я все і визнав за найліпше піти негайно до міста, упередити комісію і в усьому щиросердо зізнатися. Кажуть же, що за признання й бог прощає. З'ясував свій намір сестрам і звелів їм лаштуватися в дорогу, а сам зразу ж заходився впорядковувати своє господарство. По півночі всі ми вибралися в дорогу. Йогана заспокоїлася, їй легше було зізнатися, ніж носити в душі той постійний страх.

У місті я пішов до судді, гадаючи, що не такий суд страшний, як сам суддя. Але нічого з того не вийшло. Почалося слідство, на якому Гедвіка визнала всю свою провину, всіляко вигороджувала сестру, правлячи, що та ні в чому не винна, ні про що не знала й мовчала лише з великої любові до неї та на її настійне прохання. Однак ніщо не допомогло. Обох їх засудили. З огляду на обставини, що пом'якшували провину, Гедвіці дали рік тюрми з примусовою роботою, а Йогані — три місяці. Коли суддя зачитав вирок, Йогана мовила: «Панове, будьте ласкаві, засудіть і мене на рік, як і Гедвіку. Не можу й не смію лишити її одну — я поклялася в цьому матері перед її смертю». Однак судді не зважили на її прохання.

Не можу тобі передати, як мені було важко слухати вирок, а потім бачити їх серед інших в'язнів у тій арештантській одежі, в кайданах і без чудового волосся, — скінчив свою розповідь Буркгард, затуляючи заплакане лице руками.

— Бідний мій друже! — вигукнув вражений Фрідек, подаючи Буркгардові руку. — Давно вже вони у в'язниці?

— Тільки місяць, а мені здається, що вічність. Щоб легше було їм і мені, спродав своє господарство й купив тут хатину. Так хоч щодня, вранці й увечері, можу бачитися з ними, привести синочка на

втіху Йоганці, передати їм щось поїсти. Радію, що Йогана мужньо зносить муки, побоююся лише, щоб розлука з сестрою не доконала її.

— Але ж Йогану раніше звільнять?

— Так, а Гедвіку звільнить смерть.

— Нещасна! — зітхнув Фріцек.

— Вона нещасна, поки живе. Для неї життя — терновий вінець; нехай господь швидше змилується над нею...

— А як із тим негідником? Ви знаєте, хто він?

— Вона не назвала його імені, проте ми маємо нехвильний догад.

— Ну, напевно, і я вже здогадався. Ех, якби він трапився мені колись під руку...

— Любий друже! Хто рубає над собою, тому тріски в очі сипляться, — гірко всіхнувся Буркгард.

— То правда, але ж і на високі гори й хори часто-густо вдаряють громи, — труснув головою сміливий Фріцек.

* * *

Радість не вічна, сум не безконечний.

(Чеське народне прислів'я)

Час збігає швидко і в горі, і в радості. Два місяці вже минуло від зустрічі Буркгарда з Фріцком. Наглядач саме відвів своїх підопічних на роботу і сів снідати, як увійшов Буркгард.

— Що там, наверху? — сумно запитав він.

— Арештантку з тридцять третьої камери сьогодні буде звільнено: вчора минув її строк, — байдужливо відповів наглядач, підсуваючи одвідувачеві дубового стільця.

— Я про те, пане, знаю, але ж вона не хоче йти звідси без сестри. Скажіть, що з Гедвікою? Вчора

ввечері ви казали, що вона через хворобу не виходила на роботу.

— Так, другу арештантку з тридцять третьої камери вчора й сьогодні увільнено від роботи, бо вона слабує. Вночі був у неї священник і доктор. Вона, гадаю, ще довго не зможе працювати. Шкода цих двох, краще би збутися десятох інших. Та наволоч так допече чоловікові, хоч із ломакою стій за ними. А ці двоє завжди були тихі та працювитаі.

Наглядач хотів Буркгарда втішити, а йому від цих слів мороз пішов поза шкірою. Проте він вийняв із кишені два срібні талари і, ткнувши їх у руки наглядачеві, сказав:

— Може, ви, пане, дозволите зайти в тридцять третю камеру?..

— Зараз ні, туди скоро має прийти доктор. Почекайте тут, як випадє слухний мент, я покличу,— сказав він, і застигле його лице трішечки полагідніло.

Буркгард заспокоївся. Наглядач, ситно поснідавши, взяв в'язку ключів і вийшов.

На нарах у тридцять третій камері лежала Гедвіка, схиливши голову сестрі на плече і приклавши до своїх грудей її руку. Бліді обличчя сестер торкалися одне одного. У Йогани лице було лагідне, омите гарячими сльозами, а у Гедвіки — немов із мармуру витесане. Очі Йогани пломеніли життям, у розплющених же чудових очах Гедвіки світилася очищена від усякого бруду, вільна від земних скорбот і радощів душа, яка належала вже небові. На її вустах витав мир.

В коридорі загунали важкі кроки, забряжчали ключі, і до камери увійшли лікар з наглядачем. Очі Йогани засяяли радістю, вона люб'язно відступила лікареві сестрину руку, а сама стежила, чи не прохопиться на його обличчі ще якась надія. Але не ба-

чила нічого, крім відкопаних губ між гострими накрохмаленими комірцями, червоного носа й окулярів, за якими виблискувало двоє очей. З цього холодного обличчя не можна було нічого збагнути. Але ж лікар ще виписує рецепт, приписує харчі... Як топишся — і за соломинку вхопишся. Виходить, вона ще прийматиме ліки та їжу, отже, ще є надія... Нещасна Йоганко, коли б ти знала!.. В коридорі паглядач питається:

— Скажіть, пане докторе, житиме арештантка?

— Житиме, як не помре сьогодні,— відказує той, поважно нюхаючи табаку.

Потім лікар поглянув на свій золотий годинник і, завваживши, що затримався тут на секунду довше, ніж належить, поспішив до своєї карети.

Гедвіка довго-довго дивилася вслід лікареві, прощаючись із ним та старим наглядцем, а відтак знову спинила свій погляд на милій сестрі.

— Не плач, Йоганко, чом ти плачеш? — тихо прошепотіла вона. — Побажай мені вічного спокою! Я скажу матері, що ти дотримала клятви.

Йогана від цих слів ще сильніше заридала. Раптом тихенько прочинилися двері і в них з'явилося скорботне Буркгардове лице. В очах Гедвіки майнула радість, це був зблиск останнього почуття, яке ще в'язало її душу з життям. Вона вивільнила одну руку з сестриних долонь, подала її швагрові та мовила тихим голосом:

— Ти прийшов попрощатися? Я цього хотіла. Хай тебе бог благословить за твою любов. Прости мене та згадуй з молитвою!..

Буркгард уклякнув біля її постелі, голова його схилилася на руку вмирущій.

— Прости і його! — попросила Гедвіка, зводячи погляд зі швагра на сестру.

— Коли ти прощаєш, то й ми простимо,— відповіло подружжя водно.

Лагідна усмішка майнула на обличчі Гедвіки, її очі ще яскравіше заблищали. Потім вона обернулася до сонця, промені якого заглядали крізь ґрати відчиненого вікна, і, легко зітхнувши, покинула сей світ...

Присмерком Буркгард через городню хвіртку привів Йогану додому. Мар'яна нестямилася: чи питати про здоров'я, чи щось принести — все їй переплуталося, і вона розплакалась. Ленка подає матері хлопчика і тулить свою голівку до грудей тій, кого теж матінкою взирає. І Фріцек підходить, щоб потиском руки виказати свою любов до родички-великомучениці. Він же перший завважує смуток, що захмарив обличчя подружжю.

— Йогана лишиться з нами чи повернеться до сестри? — тихо запитав він Буркгарда.

— Гедвіка віддала богові душу. Йогана передає вам її останній поцілунок! — голосно сказав Буркгард.

Нараз усім щезла з облич радість, очі залилися сльозами, і в тихій світлиці знялося розпачливе голосіння.

За містом пролягає широка піщана рівнина, вкрита вересом та поодинокими деревцями. Її перетинає шосе. Над рівниною линуть сірі хмари, часом рвучкий вітер колихне рожеві квіти вересу, розхвилює, як поверхню води, сипкий пісок, несучи його вдаль на своїх крилах.

З міста суне процесія, мала сумна процесія... Замість музики лунає брязкіт кайданів, замість священика попереду виступає тюремник з ціпком. За ним шестеро жінок несуть на плечах просту чорну

труну без покривала. Зразу ж за труною йдуть Буркгард, Йогана і Фріцек, а позаду чвалає колона в'язнів, оточена стражниками. Процесія спиняється не-подалік дороги, біля гайочка. Тут видно сліди могил, піщані горбочки яких давно вже вітер згладив.

— А де ж нам копати? — питаються чотири арештантки, беручи у стражників заступи й лопати.

— Поховайте її тут, — просить Йогана, показуючи на самотній куц шипшини.

В'язні копають, Йогана й чоловіки клякнуть перед домовиною до молитви. Багато арештанток також стають навколішки й щиро вчитують «Отче наш» за ту, яка покірно приймала їхні гіркі кпини. Яма готова. В'язні хочуть опустити в неї домовину, але на Буркгардове прохання наглядач дозволяє виконати цю останню повинність родичам...

Арештантки відходять, а родичі ще стоять на колінах біля куца шипшини — єдиного пам'ятника на могилі Гедвіки. Раптом на дорозі з'явилася панська карета, а в ній — по-дорожньому вбрані гарна жінка з чоловіком. Чоловікові карі очі сяють, вітер грає його блискучими чорними кучерями, відкриваючи рубець, що сягає вздовж лівої скроні аж до вуха. Буркгард схоплюється, кидає погляд на карету і, вхопивши Фріцка за плече, гукає:

— Ось її вбивця!

Фріцкові очі запалали, мускулистий кулак звівся догори, але його потягла вниз слабосила рука Йогани, а ніжний її голос прошепотів:

— Вона йому простила!

— Нехай всевишній розсудить: він же бачив, хто кого скривдив! — сказав Буркгард, покидаючи могилу на рівнині.

ДИКА БАРА

1

Вестець — велике село, є там костьол і школа. Біля костьолу стоїть священиків дім, неподалік — паламарева хатина, далі — сільського старости, а в кінці села притулилася халупа громадського пастуха. За халупою простяглася довга долина, яку з обох боків заступають горби, зарослі переважно хвою. Де-пе-де видніють галєвини або зелепі луки з розкиданими по них білорими, яснолистими лісовими красунями березами, яких природа зберегла тут ніби на втіху отим понурим смерекам і ялицям, статечним дубам і букам. Посеред долини, між лугами й полями, якраз біля пастушої халупи, тече річка, береги якої оторочені вільшиною й верболозом.

Громадського пастуха звали Якубом, йому вже пішов шостий десяток. Жив він у тій крайній халупі зі своєю першою та єдиною дочкою Барою. Звичайно, йому хотілося мати сина — спадкоємця свого роду. Та з часом Якуб усе менше ремствував, а згодом,

коли дочка підросла, і зовсім заспокоївся. «Хоч вона й дівчина,— втішав себе,— але ж то моя дитина. Умру людиною, маючи бодай одну сходинку до раю».

Якуб — уродженець того ж таки села. Залишившись сиротою, він змалку тинявся по наймах. Спершу пас гусей, потім був погоничем, скотарем, орачем, наймитом, аж нарешті досяг найвищої посади — став громадським пастухом. Це вже була непогана служба, можна було й одружуватися. Громада наділила його халупою, доставляла аж на подвір'я дрова. У нього була можливість тримати свою корову. Щотижня йому видавали хліб, масло, яйця, молоко й вариво. Кожного року він одержував на три сорочки полотна, двоє штанів, дві пари черевиків, сіряка, кептарика й капелюха, а раз у два роки — кожуха й свиту. Окрім того, кожних великих свят йому перепадало булочок і різних гостинців, мабуть, більше, ніж священику. Одне слово, була це добра служба. І хоч Якуб був негарний, мовчазний, понурий, проте міг би тепер легко одружитися, але стримувався. Влітку він відмагався тим, що за худобою ніколи й на дівчат задивлятися; взимку ж видовбував дерев'янки, а ввечері, коли парубки йшли на вечорниці, волів краще у корчмі посидіти. А коли траплялося якійсь жінці виганяти з корчми свого чоловіка, то Якуб гордився, що його нікому отак неславити. Він не зважав на глузування, коли його називали старим парубком і залякували, що через те йому доведеться по смерті в чистилищі плести перевесла з піску. Так збігло йому й сорок років. І тут хтось Якубові наплів, нібито бездітні не потрапляють після смерті в рай, бо, мовляв, діти — це сходинки в небо. Він довго міркував над цим і, зваживши все, пішов до старости сватати його наймичку Бару.

Замолоду Бара була гарною дівчиною. Хлопці залюбки танцювали з нею, дехто навіть підбивав клинці, але брати ніхто не збирався. Коли Якуб запропонував їй стати його дружиною, вона, оглянувшись на свою тридцятку, радо погодилася, хоч він і не дуже їй подобався. «Краще свій сніп, ніж чужий мандель»¹, — зміркувала Бара. Незабаром старості довелось справляти їм весілля.

Через рік у них народилася дівчинка, яку в честь матері назвали теж Барою. Якуб почував потилицю, дізнавшись, що бог послав йому дочку, а не сина. Але сповитуха втішила його тим, що дівчинка — викананий батько. За кілька днів після народження дочки в Якубовій халупі трапилося нещастя. Рівно ополудні сусідка забігла до породіллі та побачила її напівмертвою біля плити. Вона зняла крик, позбігалася кумасі, прийшла сповитуха, і гуртом привели Бару до пам'яті. Виявилося, породілля варила на кухні обід чоловікові, забувши, що їй ополудні та після благовісту шість тижнів не можна виходити зі світлиці. Раптом, розказувала вона, у вухах страшно загуло, в очах потемніло, щось почало її тягати за волосся й повалило на землю.

— То була полуденниця!² — загули всі.

— Чи не підклала вона дикої дитини замість Барри? — схопилася якась жінка і метнулася до немовляти.

Зразу ж усі обступили колиску, вийняли дитину, розповили й почали оглядати її.

— Таж то дика дитина, погляньте, які в неї великі очі! — сказала одна.

— А голова яка здоровенна! — підхопила друга.

¹ П'ятнадцять снопів.

² Відьма, що краде дітей опівдні.

Третій здалися ноги закороткі, кожна вбачала щось незвичайного. Мати налякалася, але сповитуха, уважно оглянувши немовля, запевнила, що це таки її дитина, ота, виношена під серцем. Проте не одна кумася залишилася при своїй думці, що дитя підкинула полуденниця.

Після цього пещастя Якубова жінка так і не змогла звестися на ноги і за кілька років померла від затьяжної хвороби. Якуб залишився сам із своєю дочкою. Люди намовляли його одружитися вдруге, хоча б заради маленької дівчинки, проте вдівець і слухати про це не хотів. Сам доглядав її, мов ягнятко, і добре-таки викохав. Коли Бара трохи піросла, учитель звелів посилати її до школи. Якуб вважав грамоту за річ зайву, однак послухався вчителя. Цілу зиму ходила Бара до школи, але навесні, як почалися польові роботи і випас, Якуб не міг обійтися без неї. Та й школа з весни до осені замалим не тижнями стояла замкнена, бо й сам учитель, і діти працювали в полі — кожен по своїй силі.

Наступної зими Бара не могла вже ходити до школи — мусила вчитися прясти й ткати. Коли Барі виповнилося п'ятнадцять років, в усьому селі не знаходилося сильнішої й вищої за неї дівчини. Вона була струнка, кремезна, м'язиста, в'юнка. Лице смагляве трохи від природи, а більше від сонця й вітру, бо ніколи, навіть у літню спеку, не закривала його, як ото роблять сільські дівчата. Голова від волосся, густого й чорного, як галчине крило, довгого й товстого, як кінська грива, здавалася завеликою. Низьке чоло, короткий тупий ніс, повні, трохи відкоплені, червоні, як кров, губи, широкі міцні білі зуби. Найгарнішими були в Барі очі, та саме з них люди найбільше глумилися, прозиваючи її «волоокою». Великі були в неї очі, дуже великі та сині, як волошки. При-

кривали їх довгі чорні вії, а над ними вигиналися дугою густі темні брови. Насупиться дівчина — й обличчя її, мов небозвід, чорними хмарами засланий, і лиш клаптик неба крізь них голубіє. Проте супилася вона рідко, хіба що діти допечуть їй отим глумом над «волячими очима». Тоді її очі оповивалися слізьми й палали гнівом. Якуб за таких okazій завжди заспокоював дочку: «Дурненька, не звертай на те уваги. У мене теж великі очі. А хоч би й волячі, то чого соромитися: та німа тварина миліше дивиться на людину, ніж оті!» — і він показував гирлигою в бік села.

Згодом, коли Бара підросла, діти не наважувалися її кривдити, бо за найменшу образу вона зразу ж прочухана давала. Навіть сильні хлопці не могли її подужати: де бракувало їй сили, там викидала всякі фортелі або долала спритністю. І їй дали спокій.

Своєрідної Бариної вдачі жінки ніяк не могли збагнути, і, звичайно, пішли знову суди та пересуди, що або це «дика дитина», або ж полуденниця опікується нею. Цим односельці поленювали й виправдовували поведінку дівчини, а тому майже всі боялися й недолюбували її. І лиш кілька душ справді любило дівчину. А кому хотілося дуже дошкулити їй, ті прозивали її «дикою Барою». Але вони помилялися: це прізвисько ображало дівчину значно менше за інші.

Хоч Бара наслухалася від дітей усіляких небилиць про полуденниць і нічних, про водяника й лісовика, про чорта, потерчат і примар, проте вона нічого не боялася. Ще змалку брав її батько з собою на вигін, де вона весь божий день гралася з собакою. Лишаєм, наймилішим після батька другом. Якуб розмовляв з нею мало. Він сидів і видовбував дерев'янки, час від часу поглядаючи на череду. І коли якась

корова чи телиця відбивалася від гурту, він посилав Лишай завернути її, що пес і виконував ретельно. Часом Якуб вставав і сам обходив череду. Бара, трохи підрісши, ходила разом з Лишаєм завертати худобу, а коли якась корова наближалася до неї, то собака зразу ж її відганяв. Згодом, при потребі, вона часто сама пасла за батька череду. Корови так само добре знали її голос, як і Якубів ріжок. Навіть лютий бугай, якого і дужі хлопці боялися, слухався Бари.

Коли Якуб переганяв худобу через річку, то садив дочку верхи на яку-небудь корову, велів триматися, а сам плив за чередою. Якось Бара зле трималася й шубовснула у воду. Лишай ухопив дівчинку за спідницю і витягнув на берег, а батько ще й добре висварив її. Тоді вона запиталася в тата, що слід робити, аби навчитися плавати. Якуб показав, як треба перебирати руками й ногами. Дівчинка все запам'ятала і доти бовталась у воді, доки не допевнилася свого. Це так їй сподобалося, що влітку майже не вилазила з річки і могла плавати навіть під водою. Та про це ніхто, крім батька, не знав. Не раз вона купалася і вдосвіта, і вночі, проте жодного разу не бачила водяника, а тому перестала вірити в нього й боятися води.

Ніколи Бару ніщо не лякало і незвичайне не об'являлося, хоч вона опівдні й опівночі бувала під голим небом, а влітку й спала на горіщі при відчиненому віконці. Одного разу на вигоні дівчина лежала з Лишаєм під деревом на узліссі і згадала казку про мандрівника, який теж отак лежав у лісі і, щоб потрапити у замок до прекрасної царівни, зважився продати чортові душу. Тільки-но, кажуть, згадав він чорта, а той — як з-під землі виріс. «А що я просила б у чорта, якби ото він зараз об'явився тут? —

подумала Бара, погладжуючи Лишай по голові та посміхаючись.— Гм... Я попросила б у нього таку хустку, яка б зробила мене невидимкою і доставила туди, куди мені захочеться. Передусім хотіла б побувати в Ельшки».

Дівчина думала, довго думала, а навкруги — мертва тиша, навіть дерева не шумлять. Зрештою цікавість переважила, і вона тихенько покликала: «Чорте!» А його немає. Потім крикнула голосніше, ще голосніше, аж у гаю залунало: «Чорте, чорте!» Чорна теличка, почувши оклики, звела голову, одбилася від череди й побігла весело до лісу. Лишай, згідно зі своєю повинністю, кинувся її завертати. Чорна зупинилась, а Бара розреготалася: «Нехай іде, Лишаю, нехай. Вона слухняна і, мабуть, подумала, що я кличу її». Схопилася, погладдила «чорта» по шиї, а в казки про чортів відтоді перестала вірити.

Під лісом, за кількасот кроків від річки, був цвинтар. Після благовісту люди обминали його десятою дорогою, бо ширилося чимало легенд, нібито мертві опівночі справляють там гульбощі. А Бара вночі проходила повз нього, і ніколи нічого страшного з нею не трапилося. Отож вона не йняла віри, буцім небіжчики встають із гробів, лякають людей і на своїх могилах веселяться.

Коли діти, збираючи в лісі суніці або чорниці, побачать, бувало, десь гадюку — вмиль розбігаються, а ще як та зведе голову й покаже жало, то з усіх ніг мчали до річки, аби вона їх не наздогнала й нічого їм не заподіяла. Бара ж ніколи не втікала. Вона й лютого бугая не боялася, не те що якоїсь там гадюки чи скорпіона. Проганяла зі своєї дороги або вбивала упертих. Тих же, які їй не заважали, дівчина не займала.

Одне слово, Бара нічого не лякалася і не боялася.

Над долиною, бувало, б'ють громи й лютує буря, а вона їй не здригнеться. Односельці зачиняють вікна й двері, засвічують громничні свічки, тремтять від страху й моляться, щоб господь бог не гнівався на них; а Барі, навпаки, подобалося в таку негоду стояти на призьбі, звідки краще видно обрії. Колись Якуб сказав їй:

— Не відаю, дочко, яка тобі радість дивитися на небо, коли бог гнівається.

— Така сама, як і сміятися,— відповіла вона.— Погляньте, тату, яка чудова блискавка серед тих темних хмар!

— Не показуй пальцем! — гримнув на неї батько.— А то божий посланець відіб'є його! Хіба ти не знаєш, що хто не боїться грози, той і бога не боїться?

— Ельшка, священикова небога, читала мені книжку, в якій говориться, що буря — то не гнів божий, а сила божа. Священик завше називає бога милостивим. Хіба ж милостивий може так часто гніватися? Я шаную бога і тому не боюся його посланця.

Якуб не любив багато говорити і дав Барі спокій. Але сусіди, дивуючись з її відчайдушності і з того, що ніколи з нею нічого поганого не траплялося, ще дужче впевнилися у своїй гадці, будім дитину захищає якась нечиста сила.

Окрім батька, Бару ще любили священикова племінниця Ельшка й паламаренко Йозефек, її ровесники. Йозефек — низькорослий, блідолиций, русоволосий, добросердий, але дуже боязкий хлопчик. Бара була на голову вища від нього, і під час бійок Йозефек завжди ховався за її спідницю, а вона мужньо боронила його від напасників, з якими він ніяк не впорався б. За це Йозефек її дуже любив, носив їй сушениці, а щосуботи — білу облатку. Якось у неділю, коли ще Бара була меншенька, він запросив

її до себе: хотілося показати свій віттарик і як грається в священика. Вони йшли, любо побравшись за руки, за ними поплентався й Лишай.

Двері в усіх сільських хатах удень зачинялися на защіпку, а вночі — на засувку. У священиковому домі дубові, оббиті залізом двері були завжди замкнуті, а хто хотів зайти, то мусив подзвонити. У паламаря при дверях теж висів дзвіночок. Часто сільські дітлахи, швендяючи поблизу, прочиняли двері, щоб послухати його дзенькіт і паламарчині прокльони... Вона лаялася на всі заставки, а ті вигукували: «Баба-яга, баба-яга!»

Тільки-но Йозефек із Барою відчинили двері й зазвонив дзвіночок, у сіни вибігла паламарка і, поглянувши на них крізь окуляри, що трималися на кінчику її довгого носа, крикнула гугнявим голосом: — Кого ти сюди привів!

Йозефек стояв, немов ошпарений, опустил очі й мовчав. Бара теж опустила очі й мовчала. Враз за паламаркою вискочив котик. Побачивши Лишай, він наїжився, засичав, блиснув очима; пес же почав гарчати, потім загавкав і метнувся до нього. Котик шмигнув під шафку, а коли Лишай погнався за ним і туди, вискочив на полицю з горшками. Там він почувався надійніше, але не переставав їжитися від злості. Лишай незграбно стрибав до полиці й гавкав, аж у вухах ляцало. На той рейвах убіг паламар. Побачивши цих розлючених супротивників і сердиту дружину, він також розізлився, відчинив двері та крикнув на дітей:

— Ану, геть із тим стервом, звідки прийшли!

Бара не чекала других запросин, покликала Лишай, якого паламар ще й ціпком добре потягнув, і погналася, наче їй горіла земля під п'ятами. Йозефек

гукав її назад, але вона, замотавши головою, сказала:

— А хоч би ти мені й телицю давав, до вас більше не піду.

І таки ніколи не заходила, хоч Йозефек не раз умовляв і запевняв, що мати рада бачити її, аби тільки залишала собаку вдома. Не заходила, та й годі. З Йозефком вона й далі дружила, а до паламарки втратила з тих пір усяку пошану й любов. Раніше Бара дуже поважала паламаря, думала, що він — рівня священикові: обидва ж однаково вбирались і радили в костьолі. Бувало, затопить паламар у костьолі якомусь хлопцеві-пустунові по потилиці, а той і писнути не посміє. Сусіди, йдучи з чимось до священика, найперше радилися з кумом паламарем. «Напевно, той паламар — добра людина», — міркувало колись дівча. Але відколи він отак негречно вказав їй на двері й так сильно оперіцив Лишая, що бідний пес півдороги скавучав і стрибав на трьох лапах, — вона, зустрічаючи його, думала: «Який ти все-таки негідник».

Зовсім інакше ставилися до Бари в плебанії, куди її в четвер і в неділю запрошувала Ельшка. Як тільки лунав дзвінок, служниця відчиняла двері, впускала дівчат разом із Лишаєм, який ладив з хазяйським собакою. Діти тихенько проходили на кухню і вилазили на піч, де лежали Ельщині ляльки та забавки. Священик, людина вже літня, сидів на лаві за столом, перед ним лежала табакерка й синій носовичок, а він усе дрімав, спершись головою об стіну. Раз якось він не спав, Бара кинулася поцілувати руку, а той погладив її по голові та сказав:

— Ну, ти гарна дівчинка; йдіть гратися, дітки!

Панна Пепінка, священикова сестра, теж була добра: завжди давала Барі на підвечірок шматок хліба

з медом або пампушку, ще більшу, ніж Ельшці. Щоправда, Пепінка мало говорила з нею, хоч із сусідками любила почесати язика. Це була маленька, товстенька, червонощока жіночка, з бородавкою на підборідді й трохи слізливими очима. Втім, у молодості, за її ж таки словами, вона була вродлива, це і паламар завжди потверджував. Ходила Пепінка у довгій панській сукні з коротким ліфом, у широкому фартусі з великими кишнями, в неї при боці висіла в'язка ключів. Своє сиве волосся вона завжди гарно зачісувала, у будень пов'язувала голову коричневою хусткою з жовтою облямівкою, а в неділю — жовтою хусткою з коричневою облямівкою. Пепінка безперестанку никала в домі або в полі, пряла або, почепивши на ніс окуляри, щось латала. В неділю пополудні теж любила трохи подрімати, а після вечерні — пограти в карти з паном братом і паламарем. Вона, правда, рідко називала його «пане брате», — найчастіше — «преподобний отче». Пепінка й верховодила в домі: як вона хотіла, так і діялося; що сказала, те всяк мав за суцю правду; кого вподобала, той подобався всім.

Священик і Пепінка дуже любили Ельшку й догоджали їй у всьому. Тому в священиковому домі ніхто не дивився кривим оком на Бару і не кривдив Лишай. Ба навіть паламар, який не терпів собак, не раз намірявся погладити Лишай, але той, затаївши злість, завжди гарчав на нього.

Бара вся світилася щастям, коли бувала в священиковому домі. В покоях тут аж блищало, постіль сягала майже стелі, стояли інкрустовані скрині, висіли чудові картини. В садку повно квіток, смачних овочів і фруктів. На подвір'ї всяка птиця, у хліві — хӯдоба, на яку любо було глянути і якою дуже тішився пастух Якуб. А скільки в кухні, на печі, при-

вабливих забавок! Ельщі не треба було ліпити коржиків з глини та посипати їх товченою цеглою і крейдою; вона завше мала щось доброго до варіння, і що подруги готували на обід, те самі й з'їдали.

Хоч у цьому домі все подобалося Барі, але наймилішою їй була Ельшка. Ба вона часто ловила себе на тому, що любить її більше, ніж батька. Якби Ельшка навіть у хліві жила, то Бара й тоді залюбки ходила б до неї. Ельшка ж ніколи не глузувала з неї, завжди ділилася з нею ласощами, часто обнімала й говорила:

— Баро, я тебе дуже люблю.

«Вона, священникова небога і така красуня, любить мене. До неї всі, навіть учитель і паламар, звертаються на «ви», а з мене люди насміхаються»,— міркувала Бара, в думках обнімала та обціловувала Ельшку за її ласкавість, соромлячись, однак, при ній прохопитися палким своїм почуттям.

Часом гасають вони по луці й Ельщі розплететься коса, тоді Бара просила:

— Можна, Ельшко, я заплету вас. Ваше волоссячко м'якеньке, як льон. Мені любо вас заплитати.

Дівчинка радо приставала на те, і Бара з утіхою перебирала її м'яке волосся, милувалася його красою. Заплівши, Бара перекидала наперед свою грубу косу і порівнювала її з Ельщиною.

— Велика різниця! — зауважувала вона.

Справді, Ельщине волосся біля Бариного скидалося на золото біля воронової криці. Проте Ельщі своє волосся не подобалося, їй хотілося мати таке ж чорне, як і в Барі.

Іноді подруги ходили на річку купатися, впевнившись, що їх ніхто не бачить. Ельшка боялася води і бовталася лише на міліні, хоч Бара й запевняла її, що з нею нічого не станеться, що вона буде її три-

мати і навчить плавати. Після купання Бара залюбки витирала їй маленькі білі ніжки своїм грубим фартухом, стискала їх дужими руками, пестила.

— Боже мій, які м'якенькі, маленькі ніжки! Що було б з ними, якби довелося босоніж ходити? Погляньте! — говорила вона, усміхаючись і прирівнюючи до Ельщиної білої ніжки свою чорну порепану мозолисту ногу.

— І тобі не боляче? — запитувала Ельшка, співчутливо торкаючись твердої шкіри на її п'ятах.

— Боліло, доки шкіра не зашкарубла, як підошва, а тепер і жару під ногами не відчуваю, — відказала Бара майже з гордощами, й Ельшка вельми їй дивувалася.

Отак мило бавилися дівчатка; часто Йозефек до них долучався. Якщо вони справляли гостинки, хлопець приносив, шаткував і краєв, що там треба; коли грались у вовка, він був за овечку; а під час торгів — возив горщики. Проте Йозефек любив бавитися з дівчатами і ніколи не ремствував.

Невдовзі дітям виповнилося дванадцять років, і їхнім дитячим радощам прийшов край. Йозефка паламар віддав до міста вчитися на священика. Ельшку відправила Пепінка в Прагу, до багатой бездітної тітки, щоб дівчина набралася там вишуканих манер і щоб тіточка не забувала своїх сільських друзів. А Бара залишилася сама з татком і Лишаєм.

2

Життя в селі пливе тихо, без шуму й гуркоту, мов струмочок на луці. Збігло три роки, як Ельшка відїхала до Праги. Спершу і Пепінка, і сам священик ніяк не могли призвичаїтися — неказанно сумували за племінницею. Та коли паламар закидав їм, наві-

що ж, мовляв, було віддавати Ельшку до Праги, Пепінка повчально відказувала:

— Милій Влчку, людина живе не тільки сьогоднішнім днем, вона мусить думати і про прийдешнє. Ми вже, дасть бог, якомсь доживемо свого віку. А Ельшка молода, про неї треба подбати. Грошей призапасти, сам бог знає, не було звідки. Кілька перин, сякий-такий посаг — ото й усе, що колись після нас дістане. Але цього замало. Світ тримається от на чому (тут Пепінка зробила руками рух, нібито підраховує гроші). А у празької тітки їх без ліку. Може, Ельшка припаде їй до душі. Ми відрядили туди дівчину задля її ж щастя.

Паламар цілком погоджувався з панною Пепінкою.

Празька тітка по смерті свого чоловіка багато років слабувала. Вона завше писала швагрові й швагровій, що живе на самих ліках і якби лікар не знав так добре її натури, то давно б уже віддала богові душу. Та нараз Ельшка написала, що в тітки інший лікар і що він їй порадив щодень купатися в студєній воді, побільше ходити і добре харчуватися — тоді зразу ж одужає. Тітка, мовляв, його послухала і тепер здорова, як віл.

— Гм, такі-то новини... Ну, в такому разі Ельщі можна негайно повертатися додому, — вирішила Пепінка.

Як вона захотіла, так і зробила. Ще того ж таки дня наймит викотив бричку з возовні та відвіз її до коваля. Пепінка, яка покляла самій їхати по Ельшку, винесла з комори капелюшка — оглянути, чи він ще цілий. Так, Пепінка теж мала капелюшок, подарований років десять тому празькою тіткою. У Вєстці вона, правда, не ходила в ньому, надівала його лише тоді, як їхали з братом на відпуст до сусіднього містечка. До Праги також треба було взяти

капелюшка, щоб, як вона казала, не осоромити тітку своєю селянською хусткою.

Другого дня направили бричку; третього — Пепінка звеліла помастити колеса й підкувати коней; четвертого, розлучаючись із господарством, вона послала по Бару, щоб та все доглядала за її відсутності; рано-вранці п'ятого дня упаковали в бричку обрік для коней, харчі для наймита і для неї, кошик яець, горнець масла і всяких гостинців для тітки, коробку з капелюшком і вузлик одежі. Нарешті, після молитви, по довгому прощанню й напучуванню в бричці вкублилася і сама Пепінка. Наймит хльоснув коней, і вони рушили в дорогу. Побачивши цю старосвітську глибоку бричку, яка нагадувала крилатий казан, підвішений між чотирма колесами, усі ще здаля знімали шапки, хоч серед всіляких клунків і в'язок сіна майже зовсім не було видно завинutoї в кілька хусток панни Пепінки. Селяни, як і їхні батьки, знали цю бричку. Подейкували, що вона збереглася ще з часів Яна Жижки.

Ніхто так не радів з Ельщиного приїзду, ніхто про неї стільки не думав і не говорив, як Бара. Коли не було з ким, вона говорила з Лишаєм, оповідала йому, як то буде добре, коли повернеться Ельшка, розпитувала, чи й він скучив за нею. Пепінка і священник знали, що Бара дуже любить Ельшку, і теж ставилися до неї прихильно. Одного разу, коли Пепінка прихворіла, Бара так ревнио упадала біля неї, що вона й зовсім пересвідчилася у вірності, добросердечності дівчини, і відтоді в час роботи брала її до себе на поміч. Згодом Пепінка перейнялася до неї такою довірою, що й ключі від комори їй давала, а це був найбільший доказ її прихильності. А тому вона, від'їжджаючи, саме їй довірила господарство, що дуже здивувало всіх суїдок і розгнівило паламарку.

— Не інакше, тій нікчемі саме пекло посилає щастя,— пішли зразу ж балачки про Бару.— Подивіться, як вона вгніздилась у плебанії!

Пересуди про вбогу дівчину не вщухали; а їй бай-дужки, люблять її люди чи ні. З молоддю вона не приятелювала, на забави й танці не ходила. Дівчина пильнувала своєї роботи, свого старого батька, а плебанія була для неї расм. У селі, правда, велася й інша розмова:

— Треба віддати належне тій дівчині: позмагатися з нею у спритності й силі не всі хлопці могли б, а вже про дівчат годі й казати. Котра з них змогла б так завиграшки нести повні відра води? А хто так із худобою справиться? Кінь і бугай, корова й вівця — все її слухається. До всього вона ловка. Така наймичка в господарстві — справжній скарб.

Проте якби котрийсь парубок був озвався: «Хочу з нею побратися»,— мамуні одразу б заволали: «Ні, ні, синку, її не веди до нашої хати! Хто знає, чим це скінчиться. Вона ж дика». Отже, жоден парубок навсправжки залицятися до неї не смів, а жартома — не наважувався. Бару нелегко було одурити чи засліпити солодкими словами. Найдужче її ненавиділа паламарка, хоч Бара їй зроду й дороги не перейшла. Навпаки, добро чинила, захищаючи Йозефка від хлопчаків, які, звісно, хотіли повернути йому всі запотиличники, одержані в костьолі від паламаря. Але паламарка сердилася і на Йозефка, що він такий тухтій, здався дівчині на опіку й любить її; злестилася й на Бару, що та внадилася до плебанії й там її шанують. Вона запевне була б її звідти вижила, якби Пепінка не була Пепінкою: та не дозволяла нікому, а надто паламарці, в кашу собі наплювати. Колись паламарка разом з учительшею звела на панну Пепінку обмову, і відтоді вони розбили між

собою глека, хоч раніше тягнули руку одна за одною. Пепінка за це не раз підштрикувала Влчка, кажучи вочевидь про паламарку: «Ох і любить гостроноса під кожного підкопуватися». Але Влчек лише вдома був справжнім вовчиком, а в плебанії — покірним баранчиком.

Минуло два, три, минуло вже й чотири дні, як від'їхала Пепінка, — Бара не могла дочекатися їх.

— Боже мій, чи далеко, панотченьку, до тої Праги? — врешті запитала Бара священика; той після обіднього сну бував завжди в доброму гуморі.

— Потерпи, дівчино, вони ще не можуть повернутися, — відповів він. — Двадцять миль — дорога чималенька; три дні добиратимуться туди, три — назад, днів зо два Пепінка там затримається. От і полічи, скільки то буде.

На четвертий день після цієї розмови в плебанії готувалися до зустрічі, і Бара лічила вже не дні, а години. О десятій вечора вона ще раз вибігла з хати виглядати їх. Сонце вже сідало, батько гнав додому череду, і тут, нарешті, на шляху показалася бричка.

— Уже їдуть! — гукнула на весь двір Бара.

Священик вийшов за ворота, паламар подався за ним. Бара рада була б полетіти назустріч, але соромилася й бігала з місця на місце. А коли бричка наблизилася вже до самого дому, напав на неї ляк, закалатало серце, перехопило дух, кидало то в жар, то в холод.

Бричка зупинилася біля воріт; найперше з неї випала Пепінка, слідом зіскочила струнка рум'янолиця дівчинка, на яку і панотець, і паламар, і челядь задивилися. А якби вона не кинулася на шию священикові й не назвала його стрийком, ніхто й не повірив би, що це Ельшка. Бара теж не зводила з неї

очей, а Ельшка вислизнула з священникових обіймів, підбігла до подруги, взяла її за руки і, дивлячись їй у вічі, мовила своїм лагідним голосом:

— Баро, Баро! Я дуже знудьгувалася за тобою! Як тобі велося? Лишай ще живий?

Раптом Бара так розридалася, що й слова не могла вимовити. Тільки за хвилину вона сказала, зітхаючи:

— От добре, що ви тут уже, мила Ельшко!

— Ну, добре, що ви вже тут,— повторив священник за нею.— Ми дуже стужилися.

— Хотіли мене там затримати ще на день,— сказала Пепінка, викладаючи з брички всілякі речі на руки паламареві, Барі й служниці,— але я, брате, непокоїлася про вас, як вам тут одному буде. Та й оброку для коней нам би не вистачило.

Знову бричку закотили у возовню на спочинок, а свого капелюшка Пепінка заховала в комору таким же чистим, як і брала. Потім розклала все, що привезла з собою, і роздала гостинці. Барі дісталися від Пепінки гарні стрічки на спідницю й до волосся, а від Ельшки — намісто на шию...

Ельшка навезла собі багато гарного вбрання, та не воно прикрашало її, а незіпсоване, добре серце, з яким дівчина повернулася з Праги. Вона не змінилася.

— Ах, Баро, як ти виросла! — це було перше, що здивувало Ельшку, коли в неї знайшовся час побалакати з Барою і добре її оглянути. Бара була на голову вища від Ельшки.

— Ох, Ельшко, ви така ж добра, як і були, тільки ще погарнішали. Я б сказала, якби не гріх, що ви подібні до святої Марії на нашому вівтарі.

— Та годі-годі, що ти мелеш! — відгризулася зніжковіла Ельшка.— Ти тільки підлещуєшся...

— Борони боже, кажу так, як велить серце. Я не можу надивитися на вас,— щиро зізналася Бара.

— Мила Баро, побачила б ти, скільки у Празі гарних дівчат!

— Ще гарніші за вас? — здивувалася Бара.

— Авжеж, гарніші,— зітхнула Ельшка.

— У Празі добрі люди? Гарно там? Сподобалося вам там? — запиталася знову Бара.

— До мене і тітка, і вчителька — всі непогано ставилися, усі мене любили. Мені було добре в них, але ж я дуже занудьгувала за своїми, і мені хотілося, щоб ти була зі мною. Ах, мила Баро, там так гарно — ти не можеш собі уявити! Я сторопіла, побачивши Влтаву, замок, чудові костьоли, величезні кам'яниці, парки. А на вулиці там людей, як на процесії! Дехто й у будень убирається так пишно, як на свято. Весь час снують карети, гуркіт і гамір такий, що не знаєш, куди подітися... Ось постривай, наступного року поїдемо разом туди на відпуст,— освідчила Ельшка.

— Що ж би я там робила? Люди сміялися б з мене,— міркувала Бара.

— Не вигадуй; там люди на вулиці не звертають уваги один на одного і не вітаються.

— Таке мені не подобається, то якісь чудні звичаї,— дивувалася Бара.

Другого дня, в неділю, Ельшка гарно вбралася, наділа червону оксамитову шапочку, що була саме в моді й дуже їй личила, і пішла на обідню. В костьолі всі пасли її очима, і не один парубок думав собі: «За тебе, дівчино, відслужив би й двічі по сім років, аби знаття, що дістанешся мені».

Ельшка, як завжди, трималася побожно, не роззиралася. І щойно йдучи вже з костьола селом, роздивлялася довкола, здоровкалася з односельцями, які

обступили її та вітали з поверненням із Праги, цікавилася, як їм жилось, і відповідала на їхні розпити. Багато що змінилося на селі за ці три роки, хоч самі мешканці й не помічали цього. Поменшало дідухів та бабусь, що колись у неділю сиділи на призьбі або в садку і вигрівалися на сонечку. Від гурту веселої молоді відбилася вже не одна пара звивати своє гніздечко. У траві бавилися діти, яких вона раніше не знала. Не одна сива голова вже геть-чисто побіліла. Ельцині однолітки водилися з хлопцями, і ніхто тепер не вважав їх за підлітків. Втім, і до неї вже не зверталися просто «Ельшко», а додавали до імені шанобливе «панно». Вперше почувши таке звертання, вона зашарілася. Цим прості односельці висловили те, чого досі Ельшка й сама не усвідомлювала: вона вже не дитя. У Празі спочатку називали її «шляхтяночкою», потім — просто «шляхтянкою». Спершу вона скрийняла це за посміх, однак дізнавшись, що так заведено називати дівчат, змирилася з цією модою. А титул «панна» додавав їй більшої честі, вище підносив, вона це добре відчувала, і тому її залив рум'янець дівочої соромливості.

Паламарка, побачивши Ельшку, вийшла на поріг і запросила її до хати. Вона любила Ельшку, хоч Пепінку недолюблювала. Розпитувала дівчину, як їй велося у Празі, як виглядає вівтар святого Яна в замку і чи правда, що міст там вимощений золотом... Ельшка розповідала, а тим часом паламарка оглядала її з ніг до голови, так що й нитка б не заховалася від того зміїного погляду. Потім дівчина запитала про Йозефка.

— О, він добре вчиться, найліпше за всіх, і росте, як на дріжджах. Йозефек часто, вельми часто згадував вас, панно Ельшко, коли приїздив на канікули. Він нудьгував тут, навіть повеселитися не було з ким.

Водитися з тутешньою молоддю йому, семінаристові, вже якось не пасує,— чванилася паламарка.

Ельшка була іншої думки, але промовчала. Пополудні вона пішла провідати Бару.

Пастухова халупа була найменша в усьому селі, але чистіше, як у ній, було хіба що в священниковому домі. Стіл, лавка, два стільці, ліжко, скриня і ткацький верстат — оце й уся обстава. Затє все чисте, як скло. Стіни білосніжні, виглянцювана стеля блищала, мовби роблено її з горіхового дерева. На стіні висіло кілька картин, замаєних зеленим віттям, на полиці вилискували глечики й тарілки — пам'ятки материного віна. Малі віконця влітку були завжди відчинені, а в горщиках на підвіконні цвіли васильки, фіалки й розмарин. Долівка встелена рогожками, які Бара сама сплела.

Біля халупки — невеличкий садочок і квітничок, за яким доглядала Бара. Скрізь і в усьому було знати, що живуть у цій хатині люди бідні, але не байдужі до краси.

Жодна дівчина в селі, навіть із служниць, не вдягалася так просто і разом з тим не виглядала при роботі так охайно, як Бара. Груба полотняна сорочка, зібрана на грудях і рукавах, завжди біла, як свіжий сніг, темна вовняна спідниця, грубий полотняний ґартух — оце й усе її вбрання. Взувалася й одягала корсетку лише в неділю, а на зиму мала ще вовняну свитку. Прикрас теж було мало: облямівка на спідниці та ґартусі, червоні стрічки в чорних косах, що сягали майже до колін. Дівчата не раз докоряли їй тим, що ходить цілий тиждень розхристана. Але Бара не зважала на це, бо так почувалася вільніше, та й Ельшка запевняла, начебто їй краще без корсетки. У кожного свої смаки, були вони і в Барі.

Дуже втішилася Бара, коли Ельшка їх провідала.

Водила її всюди, хвалилася своїм квітником, потім пішла з нею до саду, в поле й на луку до батька, який чудувався, що Ельшка так виросла. Обійшовши всі місця, де вони три роки тому бавилися, подружки посідали в садку. Бара, як і колись, принесла миску сметани з покришеним у ній чорним хлібом, поставила її в траві, і вони почали їсти. Притому Бара розповідала про свою чорну корову, про Лишай. Опісля зайшла мова й про Йозефка.

— А тебе й досі Влчкова ненавидить? — запитала Ельшка.

— Ще й як! Я їй мов сіль в оці. Коли не має до чого присікатися, то ганить мої очі, нібито вони вирячкуваті, як у пуголовка...

— От злюка! — гнівлася Ельшка.

— Ще й яка злюка! Ніхто ж її не займає. Недавно я роззлостилася на неї і послала їй дзеркальце — хай перше ніж ганьбити інших, подивиться на свою вроду...

— Так їй і треба, — засміялася Ельшка. — А чому вона лише на тебе злиться?

— Та відьма своїм гадючим оком кожного вжалить, не тільки мене. А може, й тим шаленіє, що ви до мене краще ставитеся, ніж до її Йозефка, і що він любить мене. Його, бідолаху, завжди товчуть удома, коли мати дізнається, що він був у нас. Я йому вже скільки казала: не ходи до нас, а він все одно йде. То хіба я винна?

Ельшка, помовчавши якусь мить, раптом запитала:

— А ти любиш Йозефка?

— Як же його не любити? На нього, як і на мене, кожен гавкає, а він, малий бідолаха, й боронитися не вміє. Мені його шкода.

— Він і досі такий, як був? Влчкова ж казала мені, що син підріс.

— Пішов у рiст, як заць у хвiст,— всiхнулася Бара й додала спiвчутливо: — Як же вiн ростиме, коли йому перепадає вiд мами бiльше буханцiв у спину, нiж до рота!

— А як на це дивиться Влчек, то ж iхнiй син?

— Вони обоє одним миром мазанi. Сердитi на Йозефка, що той не хоче бути священиком. Господи мiй боже, i нащо ж силувати, як йому не до душi? Поневiльна служба i боговi була б немила.

— То таки правда,— потвердила Ельшка.

Дiвчата ще трохи погмонiли, потiм Бара провела Ельшку додому. I вiдтодi вони знову провiдували одна одну, хоч тепер уже й не бавилися ляльками на печi.

Дружба цих двох дiвчат колола очi сусiдкам. Piшли балачки, що негоже паннi Ельшцi водитися з пастуховою дочкою. Краще б, мовляв, заприязнилася з дочкою старости, виборного чи когось iншого. Умисно говорили про це прилюдно, щоб дiйшло до вух панни Пепiнки...

Пепiнку це дратувало. Не хотiлося їй сваритися з сусiдками, ані пускати Ельшку мiж молодь; звати дiвчат до себе на плебанiю теж якось не випадало, i вона поговорила про це з Ельшкою. Та без роздумiв вирiшила, що пiде колись до сiльських дiвчат, однак Бара залишиться їй наймилiшою подругою. Пепiнка не заперечувала, бо з багатьох причин шанувала Бару. Вона гадала, що як Ельшка вийде замiж, то Бара, яку навряд чи хтось вiзьме, залишиться в неї за праву руку...

Пепiнка вже мала на прикметi жениха для Ельшки, але нiхто про це не знав, навiть сам священик. Це був управитель iз сусiднього маєтку. Пепiнцi вiн припав до вподоби, їй здавалося, що Ельшцi за ним буде

добре. Управитель, буваючи на поміщицьких полях, що межували з церковними, став учащати до священника...

Ельшка й гадки не мала, яке щастя потайки готувала для неї тітонька, і аж ніяк не збиралася стати управителькою. В її голівці снувалися зовсім інші плани, але про них досі навіть Барі не розповідала. Однак та частенько бачила Ельшку якоюсь задуманою, сумною і давно здогадувалася, що їй щось лежить на серці, але не допитувалася. «Прийде час, коли вона мені сама розкаже»,— думала Бара і не помилилася. Хоч як сусідки силкувалися обмовити Бару, спаплюжити її, а Ельшка більше вірила подрузі, ніж їм, і любила її тепер, як ніколи.

Зустрівшись увечері проти Івана Купала, Ельшка запитала Бару:

— Ти будеш завтра кидати віночок?

— Сама я не кидала б, та як ви хочете, то приходьте раненько до нас і підемо разом...

— Прийду!

Уранці, ще до схід сонця, стояли подруги у настановому садку і прив'язували до вербових обідків білі, сині та червоні квіти.

— Ти на кого загадала?— запитала Ельшка.

— Боже милий, нема мені на кого загадувати,— зітхнуло дівча.— Кину навмання, чи попливе мій віночок за вашим. Мені хотілося б бути завжди з вами, Ельшко, навіть тоді, коли вийдете заміж.

Ельшка вмовкла, залилася рум'янцем. По хвилі мовила, подавши Барі руку:

— Ось моя рука, що не розлучимося, якщо ти не одружишся. Я ж віддаватися не буду,— додала вона, зітхаючи.

— Та що ви ото кажете, Ельшко! Вас усі люблять, а мене майже ніхто, ви багата, я ж бідна, ви гарна,

а я ні, ви вчена, я ж проста, темна дівка. І я буду думати про чоловіка, а ви ні?

— А це вже, казала мені тітка, що кому миле: одному до вподоби гвоздика, другому — троянда, третьому — фіалка. Кожна квітка знайде свого цінувача, у кожної своя краса. Не принижуй себе і не звеличуй мене — ми рівні. А ти справді ні на якого хлопця не загадуватимеш? І досі ніколи не загадувала?..

— Ні, ні, — усміхнувшись, похитала головою Бара, — ні на кого я не загадую і хутко випроваджу кожного, хто прийде до мене на зальоти. Нащо забивати собі баки, нащо на золоту воленьку пута накладати?!

— А якби якийсь хлопець покохав, дуже покохав тебе і ти в нього закохалася, то все-таки наклала б собі пута? — донитувалася Ельшка.

— Хіба ви, Ельшко, не знаєте, як то буває? Жоден хлопець не наважився б свататися до мене, поки його батьки не домовилися б із моїм татком про посаг. Моїм посагом, звісно, ніхто не вдовольниться, а з ласки в чужу хату я нізащо не піду, ліпше прив'язати камінь до шиї та плигнути в річку. То хіба я здуріла, щоб ото самохіть себе губити? Мене й тепер лають, а тоді лаяли б ще більше. Я й так добре маюся, у квітах кохаюся, — проспівала Бара, запахуючи за пазуху букет квітів, що залишилися від вінка. Потім показала на світанкову зорю і гукнула: — Вже пора!

Ельшка швиденько доплела свій вінок, і подружки побігли до недалечкого містка, що вів через річку на луги. Посеред містка вони зупинилися.

— Кидаймо разом, — запропонувала Ельшка, тримаючи віночок над головою.

— Добре! — погодилася Бара і метнула віночок над водою. Але кинутий дужою рукою, він не досягнув

води — зависнув на вербі. Якусь мить Бара стояла вражена, потім, рішуче тріпнувши головою, мовила: — Нехай же висить там; ті квіти дуже пасують вербі.

А Ельшка, тремтливо опутивши свій віночок, не зводила з нього очей. Він покружляв якусь мить на місці, потім його підхопила хвиля, передала другій, та — третій, і понесли його все далі й далі, аж поки не зник дівчатам з очей.

Ухопившись руками за поруччя, Ельшка пильно стежила палаючим поглядом за вінком, якого течія відносила вдаль. Бара й собі оберлася біля подруги і мовчки спостерігала за ним.

— А твій віночок зав'яз, отже, ти тут вийдеш заміж! — озвалася Ельшка, обернувшись до Бари.

— Правда, з тої ворожби виходить, що ми розлучимся: я лишуся тут, а ви кудись далеко від нас од'їдете. Але я в те не вірю, бо недарма кажуть: «Не все збувається, як жадається».

— Звичайно, — якось сумно погодилась Ельшка і втупила очі у воду.

— Виходить, Ельшко, ви з легким серцем поїхали б від нас у ту далечінь. Вам тут не подобається? — запитала Бара і допитливо глянула своїми темно-синіми, великими очима на подругу.

— Що ти вигадуєш, — прошепотіла Ельшка, не зводячи очей, — мені тут подобається, але...

— Але там далеко є хтось, за ким сумую, до кого серцем лину... Так, Ельшко? — доказала за неї Бара, поклати свою чорну руку на біленьке плече дівчині й поглянула усміхнено їй у лице.

Ельшка звела очі на Бару, посміхнулася і тут же розплакалась.

— Якщо вам щось на душу лягло, то розкажіть мені, я буду мовчати, як могила, — правила Бара.

Ельшка мовчки схилила голову на Барине плече, обняла її та хлипала далі. Бара ніжно, по-материнському пригорнула її до себе й цілувала русяве волосся. Високо в небі вився, виспівуючи, жайворонок, над верхів'ям зеленуватого лісу сходило сонце й заливало своїм золотим сяйвом зелену долину. Якуб вийшов з хати — і звук пастушого ріжка нагадав дівчатам, що пора вже повертатися додому.

— Дорогою порозмовляємо, — сказала Бара і звела за руку Ельшку з містка на лугову стежку.

— А як це ти по мені взнала? — запиталась Ельшка.

— Боже мій, таке зразу видно. Ваше личко то задумане й сумне, то враз знову засяє. Приглянувшись до вас, я відразу зміркувала, що з вами щось діється. І вгадала.

— Щоб хоч тітка нічого не зауважила по мені та не розпитувала, — стурбовано сказала Ельшка й додала: — Вона розгнівалася б на мене, він же їй не до вподоби.

— Вона знає його?

— Бачила у Празі, це ж він празьку тітку вилікував.

— Той лікар? Он як! Ви мені не раз про нього розказували, яка то хороша людина. Чим же він Пенці не догодив?

— Не знаю. Вона весь час лає й ганить його, — крізь сльози відповіла Ельшка.

— Що він, не фаний?

— Ой Баро, — зітхнуло дівча, — такого красеня, як він, в усій околиці немає!

— Він, може, не багатий?

— Багатий? Цього я не знаю і знати не хочу. Нащо те багатство?

— То правда, але тітка захоче віддати вас за багатого, аби вам добре жилося.

— Ні, ні, Баро, я краще умру, а ні за кого іншого не піду.

— Ну, гадаю, до того не дійде. Навіть якщо він і не багатий, то Пепінка і стрійко погодяться з вами, коли дізнаються, що ви його любите.

— Поки що я не можу їм признатися: празька тітонька не веліла. Але вона обіцяла подбати про наше щастя, якщо Пепінка стане на заваді. Тиждень тому він писав мені, що за місяць побачимося...

— Ви листуєтеся?

— Так, празька тітонька короткозора і не вмів писати. Гинек — так він зветься... Правда ж, гарне ім'я?

— Дивне, я ще такого не чула,— зауважила Бара, а Ельшка вела далі:

— Гинек зголосився писати за неї листи. Вона б не писала, хіба що раз у рік, але він її завше підганяє посилати мені яку-небудь вістку. Уже й стрійко дивується, що тітонька так часто пише.

— А як, бува, стрійко читає листи?

— Е, голубонько, ми все це заздалегідь обміркували: пишемо так, що крім нас, ніхто нічого не розуміє.

— От як то добре, коли людина чогось навчиться! Мені ж таке не під силу.

— Та й ти б легко навчилася,— впевнювала Ельшка.

Саме дійшли вони до пастушої халупи. Ельшка взяла Бару за руки і, заглядаючи своїми ясними очима їй в обличчя, промовила:

— Ти навіть не повіриш, як мені тепер легко, наче камінь із серця впав. Тепер я з тобою можу говорити про нього. А ти, Баро...— почала вона довірливо,— ти нічого мені не розкажеш?

— Я?..— затнулася Бара й опустила свої великі очі.— Я — нічого.

— А все-таки, може, хоч слівце?

— Нічого, Ельшко, нічого! Се тільки мрії...

— То поділися ними зі мною!

— Іншим разом! — замотала головою Бара, висмикнула свої руки з Ельциних і, показуючи на буду й хлів, додала: — Чусте, онде скавучить Лишай і Чорна як не завісять на припоні. Пора їх випускати. Ваші корови уже в череді, чути їхні дзвіночки. Зараз тато гнатиме худобу попри нас. Ідіть, Ельшко, попід садами, щоб жінки вас не бачили й не шукали.

— Ет, нехай шукаються, я ж нічого лихого не чиню. Добре, послухаю тебе й піду, але небавом ще поговоримо,— сказала Ельшка і зникла між плотами.

3

Дві новини розійшлися по селі: в кожній садибі, в кожній халупі тільки й балакали про примару, що з'явилася в церковному лісі, і про весілля Ельшки з управителем. «Невже так швидко вона забула своє перше кохання?» — подумав читач. Не кривдіть Ельшку, вона й у думці не зрадила, а поклала все витерпіти, аби не стати управителевою дружиною. Хай би навіть вона й нікого не любила, управитель був не з тих, хто полонив би її серце.

Це був опецькуватий чоловічок з куценькими ніжками, з червоними, як півонія, щоками й носом. Свою лисину він прикривав жмутиками рудого волосся, що збереглося в нього на потилиці та поза вухами. Його зарослі м'ясом очі мали ту добру — особливо для управителя — властивість, що бачили одночасно дві межі. Влітку управитель носив солом'яного

бриля з зеленою стрічкою, нанкові штани, коричне-
вий фрак з гострими фалдами і жовтими гудзиками,
кожушану жилетку, яку він завжди зашивав, щоб
не простудитися й не забруднити сорочки. Завжди
була в нього на шиї ситцева хустина, в руках —
тростина з галкою, з кишені стирчав кінчик синьої
хусточки — управитель нюхав табаку.

Вестецькі селяни подекували, що підданці сусід-
нього маєтку не раз вибивали за вітром пилюку з ко-
ричневого управителевого фракa, але ніколи не дохо-
дило до суду. Хоча управитель був дуже легкодухий,
а проте селяни його стереглися, бо він одплачував
їм потім своїм лукавством і мстивістю. До людей,
від яких міг сподіватися якогось пожитку, управи-
тель ставився ввічливо й улесливо, а з іншими вівся
брутально. Окрім усього, він був страшенно скупий.
Єдиною, але незаперечною його достоїнстю було
багатство. Так, управитель Кіліан Слама був бага-
тий, і саме це приваблювало панну Пепінку. Зреш-
тою, вона не вбачала нічого потворного в його поставі.
Їй же зроду високі худорляві люди не подобалися.
До того ж їй дуже лестило, що управитель завжди
цілував їй руку. Пепінка думала, що Ельщі він теж
згодом прилюбитья і що вона звикне до нього.
А братові, який спочатку про цей план і слухати не
хотів, вона постійно тлумачила, що такий чоловік
шануватиме жінку більше, ніж жовтодзьобий чепу-
рун, що він її на руках носитиме, що Ельшка стане
панією і житиме в розкошах, а якщо управитель
і помре, то не велике горе. «І я матиму де дітися,
коли брат помре», — міркувала вона в душі. Одне сло-
во, Пепінка зуміла усе так добре залагодити, що упра-
витель став заходити до них частіше, і священник
кінець кінцем змирився з цим. Він настільки звик
до нього, що коли не було ввечері управителя і

доводилося грати в карти з Пепінкою та паламарем або вчителем, то йому ніби чогось бракувало.

Спочатку Ельшка про Пепінчин план навіть гадки не мала. Вона жодної уваги не звертала ні на похвали управителевим доброті й багатству, ні на його незграбні залицяння. Але що далі, то настирливіший ставав управитель, а тітка — відвертіша, і Ельшка збагнула, до чого йдеться. Вона спробувала відбутися смішками, та Пепінка не збиралася жартувати і при підтримці священика настійливо вмовляла її вийти заміж за управителя. Дівчина засмутилася і почала уникати зальотника, утікаючи зі своїм горем до любої Бари.

Бара дізналася про все від самої Пепінки, яка хотіла, щоб та допомогла їй умовити Ельшку. Однак цього разу Пепінка не на ту натрапила: вона не умовляла б Ельшку, коли б навіть не знала про її кохання. Управителя Бара любила так, як порошок в оці, і теж не хотіла б його з усім тим багатством. Пепінці вона й словечка не сказала, потай зайшла в спілку з Ельшкою і сама віднесла до міста на пошту листа, в якому подруга про все написала своїй празькій тітці.

Відколи Ельшка дізналася, чого допевняється управитель, він не почув від неї ласкавого слова й не побачив ніжного погляду. Ніхто б не подумав, що оця добра і до всіх привітна Ельшка може так різко розмовляти й так сердито дивитися. Йдучи до священика, управитель щоразу чув на майдані або десь біля плота глузливі пісеньки, які ніби саме для нього склали й виспівували. Його це не дуже діймало, аж якось він зустрів Бару, і вона ні сіло ні впало завела:

Курдуплик всякий
коротколапий

дівчатко гарне
узяти прагне.

Управитель зі злості набундючився й почервонів, як індик. Однак і це на нього не подіяло. Він уже наслухався всіляких лайок та глузів, стерпів і цей дівчачий посміх, гадаючи собі: «Стривай-но, дівчисько, ось як візьму тебе і твої гроші, то всім вам утру носа!» Управитель, видно, забув, що вовка треба перше вбити і аж потім шкуру продавати.

Одного ранку поширилася по всьому селі чутка: з'явилася примара. Оповідали, ніби вночі біла жіноча постать вийшла з церковного лісу, пройшла через сільський майдан, потім подалася на луки і десь біля цвинтаря щезла. Паламарка з того всього злягла, бо, кажуть, та примара затарабанила до неї у вікно. Коли паламар підійшов подивитися, хто б це міг стукати, то виразно, мовляв, побачив білу постать з черепом, яка, мовляв, вишкірилася на нього і насварилася пальцем. Дивно, як це Влчек зі страху не занедужав. А паламарка впевнена, що це по неї смерть приходила і що через рік забере її.

Нічний сторож теж присягався, що бачив ту примару і що вийшла вона з церковного лісу. Люди почали згадувати, чи не повісився хто в цьому лісі, і, не пригадавши нічого такого, вирішили, що там хтось колись закопав скарб і тепер його душа не має спокою — шукає свого визволителя. Вигадували всяку всячину про ту примару, тільки про неї й точилися скрізь балачки.

— Я в те не вірю,— сказала Бара подрузі, коли та прийшла до неї того самого дня на лісовий лужок, де Якуб пас череду.

— Так чи інакше, а завдяки примарі я хоч на кілька днів збулася ненависного гостя. Він написав стрийкові, що зараз жнива, дуже багато роботи і тому

не зможе прийти найближчими днями, проте я даю голову до пня, що це він почув про примару і боїться. Це ж великий страхополох, а йти до нас треба через церковний ліс...

— Бодай йому там ноги відібрало, аби він у Вевтець більше не приплентався. Мені було б легше бачити вас у труні, аніж з отим голомозим перед вівтарем,— сердилася Бара.— Мабуть, панні Пепінці клепки розсохлися, що силус вас виходити за нього. Вона ж бо добра...

— Розумієш, тітка піклується про мене, хоче, щоб мені добре жилося, тим-то я й не гніваюся на неї. Його дружиною теж нізащо в світі стати не можу...

— І не смієте! Бог би вас покарав, якби зламали присягу, дану Гинкові. Знаєте ж, як то кажуть: «Хто клятву любові порушить, того чорне горе зушить!»...

— Я її ніколи в житті не порушу! — запевнила Ельшка.— Але він... Чи й він не забуде? У Празі багато гарних, рівних йому дівчат. Ах, Баро, якщо він мене забуде, я умру з горя! — і Ельшка розплакалася.

— Дурненька ж ви, самі себе мучите. Вчора ви мені розповідали, який той Гинек добрий, як він вас любить, а сьогодні — сумніваєтеся в ньому.

Ельшка витерла очі, посміхнулася, присіла біля Бари на зелену траву й сказала:

— Адже це тільки хвилиний сумнів. Я йому вірю, як господові богу. Ах, якби я була пташкою, то полетіла б до нього, пожалілася б йому.

Бара зразу ж згадала пісню «Коли б я був соловейком» — і почала співати. Але чомусь невесело виходило в неї, і раптом вона урвала пісню на півслові, ніби чогось злякавшись. Лице її зашарілося.

— Ти чого злякалася, чому перестала співати? — запитала Ельшка, але Бара, дивлячись на ліс, мовчала.— Ой Баро, Баро! Ти від мене все приховуєш,

а я не криюся від тебе зі своїми найпотаємнішими думками. Так негарно!..

— Не знаю й сама, що казати,— відповіла Бара.

— Чого ти щойно злякалася? Ти ж нікого не боїшся. Хто це був у лісі?

— Мабуть, гайовий,— викручувалася Бара.

— Ти, видно, добре знаєш, хто він, недарма злякалася. Може, ти побачила примару?..

— Ні, ні, я б її не злякалась,— голосно засміялася Бара і спробувала змінити розмову, але Ельшка все на слизьке зводила і врешті прямо запитала, чи Бара пішла б заміж за паламаревого Йозефка, якби він не вчився на священника. Бара аж зареготала.

— Боронь боже! — вигукнула вона.— Паламарка мене поїдом з'їла б. Йозефек добрий хлопець, та мені не до пари. Ні до череди, ні до плуга він не годиться, а до веретена його посадити було б якось незручно. Хіба вправити в рамочку і дивитися на нього.

Ельшка також розсміялась із своєї гадки, але за хвилину знову запитала Бару:

— Значить, ти справді ще ні в кого не закохалася?

— От послушайте, Ельшко! — по коротких роздумах сказала Бара.— Минулої осені якось випало мені самій з Лишаєм пасти череду. У тата боліла нога, і він не міг ходити. Отож пасу раз пополудні, раптом Плавка старостина і Бржезіна Мілостовичів чогось роз'ярилися і зчепилися битись. Треба було їх негайно розборонити, бо могли б собі роги поскручувати. Я вхопила відро й побігла до річки по воду, щоб їх розлити. Тим часом із лісу вийшов якийсь гайовий і, побачивши роз'ярілих корів, хотів їх розігнати. «Тікайте! — кричу йому.— Тікайте геть! Я сама їх розжену, а то ще бугай вас побачить! Він злючий!» Гайовий обернувся, але тут уже й бугай

помітив його. На щастя, корови зразу розбіглися, як я їх облила водою, інакше гайовому важко було б утекти. Я ледве вдержала й утихомирила бугая. Його і батько не завжди може втримати, але мене він слухається, як пригрожу йому. Гайовий заховався у лісі за деревом і спостерігав. Коли череда вгамувалася, він вийшов до мене на узлісся і запитався, хто я і як звуся. Відповіла йому. Він якось дивно подивився на мене, зняв шапку, подякував за порятунок і подався до лісу. Згодом я ще частенько бачила його, та більше з ним ніколи й слівцем не перекинулися. Правда, інколи, проходячи мимо, гайовий вітався зі мною. Взимку й навесні він не раз стояв на узліссі, бродив понад річкою і в село часом заходив. Уранці на Івана Купала, коли ви пішли вже додому, я помагала татові виганяти череду і побачила, як гайовий попростував через луг до містка. Він трохи постояв на містку, звідки ото ми кидали віночки, оглянувся довкола, потім зійшов униз і побрів у кущі. Я добре бачила, як зняв із верби мій віночок і захвав за пазуху. Хвилину тому побачила його в долині під лісом. Чомусь я завжди лякаюся, як побачу його...

— Ти насправду з ним ніколи не розмовляла?

— Опріч того першого разу,— більш ні слова,— запевнила Бара.

— Проте його любиш, правда? — випитувала Ельшка.

— Люблю, як кожному добру людину, яка не кривдить мене.

— А звідки тобі знати, чи він добрий, якщо ніколи не говорила з ним?

— Він, напевно, не поганий, по очах видно.

— Значить, він тобі подобається? — допитувалась Ельшка.

— В селі є гарніші хлопці, але, правду кажучи, ме-

ні жоден з них так не подобається, як він. Часто ввижається мені уві сні.

— Про що людина думає, те їй і сниться.

— Та не завжди. Сни теж від бога.

— То скажи щиро, коли б цей гайовий запропонував стати його дружиною, ти б погодилась?

— Що ви, Ельшко, отаке кажете! Він, певне, ніколи й не подумає про мене, а тим більше — брати мене. То тільки пусті сни та балачки — забудьте про те... А куди, Плавко, куди ти полізла! Лишаю, де тебе носить, не бачиш, що Плавка в березняку! — уврала раптом Бара розмову, схопилася з м'якої мурави і побігла завертати корову. А коли згодом подруга знову заводила розмову про гайового, Бара всіляко ухилялася, починала розпитувати про Гинка, знаючи, що так найлегше звести Ельшку на манівці.

За кілька днів управитель з'явився знову; ніщо не відстрашило його. Але прийшов удень. В плебанії теж часто говорили про примару. І хоч сам священик не вірив у подібні забобони, проте всі запевняли, що тут щось-таки мусить бути, бо кожного третього дня, як твердили поважні люди, десь після одинадцятої години ночі та примара прогулювалася селом. Декому вона грозилася пальцем і заглядала своїм черепом у вікно. Люди так поналякувалися, що вже звечора ніхто, окрім найсміливіших чоловіків, за поріг не важився вийти. Страх смерті нагадав багатьом про спокуту: каюлись у своїх гріхах, давали на молебень за душі покійних. Не допомагали й священикові казання проти забобонів та ересі...

Хоч управитель і не зізнавався, проте він такого страху набравсь, що бліднів на очах. І якби його не приваблювала чарівна наречена і багатий посаг, то ноги його більше не бачили б у плебанії. Тим-то хотілося йому якнайшвидше заручитися. Перемовив-

шись із Пепінкою та священником і допевнившись їхньої згоди, він поклав переговорити ще з Ельшкою, щоб зразу по жнивях справити весілля. Пепінка попередила Ельшку, що управитель прийде другого дня й умовляла її бути розсудливою та розумною. Ельшка плакала, благала тітку не видавати її за такого виродка. Пепінка на неї дуже розгнівалася, священник теж картав її за невдячність і нерозум, хоч і не так умовляв, як його сестра. З Праги не було ні листа, ані жодної звістки, й Ельшка не знала, що робити. Вона радилася з Барою, та втішала її, ганила управителя, але яка від цього поміч...

На другий день — день, коли гадана смерть не повинна б лякати, — пишний, джепджуристий управитель прийшов на заручини. Уже від світанку Пепінка варила й смажила, щоб якнайкраще пригостити жениха. На столі з'явилося й вино заради такого урочистого дня. Бара теж була тут, все заспокоювала немічну Ельшку, і лише завдяки їй та ще так-сяк трималася на ногах. Коли дійшло до змовин, Ельшка пообіцяла управителеві сказати своє слово за тиждень, сподіваючись доти отримати вістку з Праги. Женихові така ухильна відповідь і холодна байдужість нареченої не подобалася; він відчував, що тут щось не гаразд, але що мав діяти; мовчав і покладався на свою покровительку — панну Пепінку... Ця прикрість не зіпсувала йому апетиту: уминав усе, аж щоки палали. Тому синій фрак, в якому він був сьогодні, ще більше личив йому.

Наближався вечір, і управитель хотів був іти додому, та священник не відпустив. За годину, коли той знову зібрався відходити, панотець сказав:

— Побудьте ще трохи, Влчек з наймитом вас проведуть. Може, й справді в тому лісі якась погань водиться...

Управителя немов холодною водою облили. Пропав апетит і потягнуло додому, в постіль. Утримувало його тільки те, що підуть з ним проводирі. Влчек, правда, був уже напідпитку, наймит теж добряче хильнув, знаючи, що таке не часто трапляється. Їм не було чого поспішати, і тільки десь аж по десятій годині вони зібралися в дорогу. Управитель, протверезившись від страху, укмітив, що обидва його проводирі вже добре набралися, ледве ногами перебирають. Користі з них мало. Його поійняла смертельна тривога, але заспокоював себе тим, що примара цієї ночі не повинна б ходити. Ах, такі надії він покладав на цей день, так усе гарненько розраховав, а воно пішло нанівець!..

Ніч була видна. Із села можна було й ліс побачити. Супутники вже наближалися до узлісся, як раптом звідти їм назустріч вийшла велетенська — принаймні їм так здалося — біла постать. Управитель зойкнув і, як колода, звалився на землю. Паламар, умиць протверезившись, дав драла. Наймит стояв, як укопаний, а коли біла постать відгорнула покривало, показала свого черепа й вищирила зуби, волосся в нього стало дубом, опав його жах і він укляк обіч управителя. Примара ж, не звертаючи на нього жодної уваги, дужою рукою підвела управителя з землі й прогула замогильним голосом йому над вухом: «Якщо ти ще хоч раз із'явишся в плєбанії як жених, то буде тобі амінь». Промовивши це, вона сягнестим повільним кроком подалася до села...

Тим часом Влчек прибіг нестямний на майдан, розшукав нічного сторожа і разом з ним зняв на ноги півсела. Хоробріші повискакували з хат, побрали ломачі й ціпи, паламар побіг до панотця по свячену воду. Невдовзі юрба, оточивши паламаря, рушила до церковного лісу. Зразу ж за селом усі побачили білу

постать, вона обминула село й повільно простувала лугом у бік цвинтаря. На якусь мить люди остовпіли, потім, підбадьорюючи себе криком, рушили юрбою слідом за білою примарою. Та, побачивши своїх переслідників, наддала ходи, нараз кинулася навіть до річки і на мості десь щезла. Усі тепер посмілювалися і погналися за нею.

— Тут лежить щось біле! — гукнув хтось.

Паламар перехрестив місток, і, коли на його поклик: «Усе живе нехай хвалить ім'я господнє!» — ніхто не обізвався, один чоловік приступив ближче і побачив згорток одежі. Начепили його на дрючок і понесли в село. Дорогою підбрали напівмертвого управителя, якого наймитові довелося майже нести. Юрба попрямувала до плебанії. Священик ще не спав і сам відчинив їм двері. Оглянувши знахідку, — дві білі ряднини й коричневу вовняну спідницю з червоною облямівкою — всі так і прикипіли на місці.

— То ж спідниця дикої Бари! — заволали всі.

— Проклятуца! — кляли одні.

— То суца гадюка! — лаяли інші.

Та найдужче бештали її управитель з паламарем, ті аж не тямилися з люті. Один тільки наймит реготав, кажучи:

— Скорше вмерти можна, аніж додуматись, що та страховина — то Бара! Ото шибайголова!..

У цю мить увійшла Пенінка; галас і гуркіт виманили її зі світлиці, де вона вже спочивала собі в ліжку. Жінка була закутана в хустку, голову їй прикрашав жовтий вишиваний пічний чепчик — на ній завжди мусило бути щось жовте. В одній руці вона тримала каганець, а в другій — в'язку ключів.

— Ради бога, людоньки, що сталося? — запиталася вона перелякано.

Усі навперобій розповідали їй про нечувану при-
году.

— Ох, безбожне, невдячне дівчисько! — вигукнула приголомшена Пепінка.— Ну, постривайте ж, я їй прочитаю молитву! Де вона?!

— Хто її знає. Щезла посеред мосту, мов крізь землю провалилася.

— Може, скочила у воду? — запитав священник.

— Ми не чули плюскоту й нікого не бачили у воді. Та й не дивно, преподобний отче, така дика дитина може стати невидимкою. Їй всюди однаково: у воді вона чувається, як у вогні, в повітрі, як на землі,— почав один сусід.

— Люди, не вірте в ті небилиці,— дорікав священник.— Бара — відважна дівчина, тільки й усього, а за свої пустощі вона буде покарана. Нехай узавтра за-
йде до мене.

— І то суворо треба покарати, вельмишановний пане,— додав управитель, тремтячи з люті та переляку, що й досі ламав йому кості.— Треба суворо покарати, бо ж вона все село пошила в дурні.

— То не зовсім так, шановний пане,— заперечили чоловіки,— то тільки жінки поперелякувалися!

— Моя жінка, бідолашна, відхворіє через неї, то непростенний гріх! — бідкався Влчек, не признаючись, як і всі селяни, що й сам набрався страху.

Це так розрадувало Пепінку, що вона вже ладна була простити Барі, але наймит її знову роздратував своєю розповіддю:

— Я хоч і не з полохливих, а таки, ніде правди діти, теж налякався, як і всі ми. Ви, пане паламарю, ледве додому дочували, а наш шановний управитель гепнув на землю, як гниличка. Коли вона вищирила на мене зуби, я справді подумав, що то смерть,— і не дивно, бо я був трохи під чаркою. Так і чекав,

що зараз ухопить мене за барки. Проте вона схопила шановного управителя, звелла вгору і крикнула над вухом: «Якщо ти ще хоч раз із'явишся в плебанії як жених, то буде тобі амінь!»

Наймит хотів показати, як ото Бара брала управителя за барки, але той вивернувся, і лице йому з червоного стало фіолетовим. Пепінка за це дуже розгнівалася на Бару, а селяни ладні були простити їй усе тільки тому, що вона так провчила управителя. Всі перемови відкладено на ранок; управитель залишився ночувати у священика, але на світанку чкурнув додому.

Уранці Ельшка, дізнавшись, на що зважилася заради неї подруга, попросила стрийка й Пепінку вибачити Барі, бо вона ж усе це для неї робила, допомагала позбутися нелюба. Однак Пепінка не хотіла зректися свого наміру й тому не могла так легко дарувати Барі, що та знеславила управителя.

— Якщо ти не вийдеш за управителя, то й нитки не дістанеш від мене,— погрожувала вона Ельшці, яка на це тільки плечима знизала.

Священик був не такий упертий; він не хотів силувати племінницю, але й Бару зовсім виправдати не міг. Ельшка хотіла одвідати свою подругу, але їй заборонили.

Нічогісінько не знаючи про витівки своєї дочки, Якуб уранці взяв, як завжди, ріжок і пішов скликати череду. Проте, на перевелике його диво, ніде не відчинялися ворота, ніби за ніч уся худоба повиздихала або всі дівки заспали. Він підходив аж по під хати, трубив так, що й мертвих міг би підняти з могили, і хоч корови ревли, але ніхто їх не випускав. Аж потім підійшли дівчата й сказали:

— Якубе, ви більше пасти череду не будете, пас-тиме хтось інший!

«Що то значить?» — подумав Якуб та й подався до старости. Тут він довідався, в чім річ.

— Проти вас, Якубе, ми нічого не маємо, але ваша Бара дика, і жінки бояться, що вона їм корів попереводитьь.

— Та ж чи вона коли череді нашкодила?

— Ні, але тепер Бара почне мститися.

— Дайте моїй дочці спокій! — розсердився Якуб.— Хочете мати мене на службі, то добре, а ні — теж невелика біда. Світ широкий, якось дамо собі раду.

— То не доведе до добра.

— Ну то шукайте собі іншого пастуха й бувайте здорові!

Якуб, мабуть, зроду-віку стільки не говорив і так не гнівався, як тоді. Він повернувся додому, та Бари вже не застав. Одв'язав Лишай і, не звертаючи уваги на рев корови та бугая, яких він доглядав, побрів до плебанії.

Тим часом Бара стояла перед священиком.

— То ти передягалася у примару? — допитувався він.

— Так, преподобний отче,— сміливо відказала Бара.

— А навіщо?

— Я знала, що управитель — страхополох, і хотіла налякати його, щоб не мучив Ельшки. Вона його терпіти не може і померла б, коли б її віддали за нього.

— Затям собі: ніколи не дмухай, якщо не тебе пече. І без тебе все якось уладналося б. Скажи, а куди ти щезла з містка?

— Гаразд, преподобний отче; я скинула з себе рядна й одяг, стрибнула в річку і пропливла трохи під водою, тому мене ніхто й не бачив.

— Ти пливла під водою?! — сплеснув руками панотець.— І що то за дівчисько! Ще й уночі! Хто тебе того навчив?!

Барі видався трохи смішним цей священників подив.
— Фі, преподобний отче, тато мені показав, як плавати, а далі я сама навчилася. То не велика штука. Я в річці кожен камінь знаю, чого мені було боятися?

Священик ще довго вичитував Барі та послав її в челядню чекати вироку. Порадився він зі старостою, вчителем та виборним, і вони присудили покарати Бару прилюдно за такі обурливі та зухвалі витівки: на цілу ніч замкнути її у цвинтарній каплиці. Усім це здалося страшною карою, але, мовляв, як вона така смілива, нічого їй нікого не боїться, то нехай відчує, що таке страх.

Пепінка була невдоволена з цього присуду, Ельшка вжахнулася, й усі жінки тремтіли від страху, дізнавшись про таку кару. Ба й паламарка ладна була зласкавитися й гадала, що стало б для покари й самої погрози. І лише Бара цим не переймалася, її більше гнітило, що батька громада виганяє зі служби. Вона вже почула, що з ним прилучилося. Коли їй панотець сказав, де вона має ночувати, вислухала все цілком спокійно, а відтак поцілувала йому руку й мовила:

— Мені однаково, де ночувати, на камені теж добре спиться. Гірше з татом: куди він подінеться без служби? Татко змалечку звик до череди, без неї жити не зможе, ще, крий боже, помре. Допоможіть йому ялось, преподобний отче.

Усі дивувалися, де те дівчисько набралось такої відваги, і вірили, що в цьому щось-таки є, що Бара не подібна до інших людей. «Мабуть, аж увечері спаде з неї пиха»,— думали декотрі— та помилилися. Бара доти сумувала, поки не дізналася, що селяни знову довірили батькові пасти худобу,— панотець перший до цього спричинився, віддавши йому свій товар.

По обіді, коли священник дрімав, а Пепінка також почала куняти після нічного гаму, Ельшка вишмигнула з кімнати й гайнула до Бари. Вся заплакана й налякана, вона палко обхопила Бару за шию — і знову заридала.

— Ну, заспокойтеся,— втішала її Бара.— Напевне, вже той опецьок більше до вас не прийде, як має хоч краплю сорому. А все інше владнається!..

— Але ж тобі, бідолашній, доведеться сьогодні почувати в каплиці. Ах, боже мій, я не матиму спокою!..

— Фі, за мене можете не бідкатися: я вже не раз спала біля самісінького цвинтаря, він же в мене і вдень і вночі перед самим носом. Ви спіть собі спокійно! Перекажіть, будь ласка, моєму татові, щоб не потерпав за мене та щоб прив'язав на ніч Лишая, а то прибіжить до мене. А вже завтра я вам розкажу про цілий той переполох і як я управителю нагнала холоду. Ох і посміємося! Може, невдовзі одержите звістку від Гинка. А як ві, Ельшко, виберетеся звідси, то й мене візьмете із собою? — сумовито запитала Бара.

— Авжеж, рідненька моя! — шепнула Ельшка, стиснула їй руку і тихенько пішла.

Бара заспокоїлася й почала наспівувати. Коли вже зовсім стемніло, прийшли паламар і нічний сторож відвести Бару на цвинтар. Пепінка моргала їй, щоб просила в панотця ласки, і сама хотіла замовити за неї добре слівце, та Бара ніби не втямила. А як сам священник сказав, що можна було б пом'якшити кару, вона непокірно скинула головою й мовила:

— Раз ви порішили, що я заслужила кари, то відбуду її.

І Бара пішла зі своїми проводирями. Люди вибігали з хат, декотрі жаліли її, а вона ні на кого не звертала уваги і весело простувала до цвинтаря, що

лежав під лісом, недалеко від сільського вигону. Проводирі відчинили маленьку комірчину, де лежали кості та мари, побажали їй: «Нехай тебе бог обере!» — і вернулися додому.

У капличці було невеличке, завбільшки в долоню, віконце, крізь яке видніли долина й ліс. Бара стала біля нього й довго-довго дивилась удалину. Сумні, либонь, думки снували в її голові, бо ж сльоза за сльозою котилися з гарних очей по смаглому лиці. Все вище підбивався місяць, одне за одним гасли світелка, все тихішало й тихішало довкруги. На могили спадали тіні з високих ялиць, що росли попід муром, над долиною здіймався легенький туман. Лише собачий гавкіт і завивання порушували нічну тишу. Бара дивилася на материну могилу, згадала своє самотнє дитинство, людську ненависть і зневагу, й уперше від цього стало нестерпно важко на душі, вперше спала їй гадка: «Краще б мені, мамо, тут побіч тебе лежати!» Думка гнала думку, одна картина змінювалася іншою: то вона обнімала в думках Ельшку, то на лісовій стежці уявлявся їй високий, плечистий, з енергійним лицем юнак у лісницькому строї. Опісля вона відвернулася од віконця, мовчки похитала головою, закрила руками обличчя, глибоко зітхнула й опустила на землю. Виплакавшись і помолившись, Бара врешті заспокоїлася, підвелася з землі й хотіла було лягти на мари, як раптом під віконцем загавкав пес і обізався грубий голос:

— Баро, ти спиш?

Це був Якуб з Лишаєм.

— Ще ні, тату, але збираюся; а чого ви сюди прийшли? Мені не страшно.

— От і добре, спи, дочко! Я приляжу тут, адже ніч тепла, — і батько примостився з Лишаєм під віконцем.

Спали вони міцно аж до ранку.

Вранці, щойно почало розвиднятися, з лісу вийшов якийсь чоловік у лісницькому строї; Якуб частенько бачився з ним у лісі чи в долині, але не знав його.

— Що ви тут робите, Якубе? — запитав гайовий, наблизившись до нього.

— Гай-гай, чоловіче добрий, замкнули тут мою доньку на ніч, то я теж прийшов сюди.

— Бару? А що сталося? — запитався здивовано гайовий.

Якуб коротко розповів про все. Гайовий вилаявся, зняв з плеча рушницю, повісив її на дереві, спритно переліз через цвинтарний мур і, виломивши дужим раменом двері каплички, опинився перед Барою, яка саме пробудилася від грюкоту. Побачивши гайового, вона спершу подумала, що це їй сниться. Потім, коли почула його голос, здивувалась, як він сюди потрапив, і від нестями не могла відповісти на його привітання.

— Не дивуйся, Баро, що так уломився сюди. Я проходив поблизу, уздрів твого батька, дізнався від нього, що тобі сподіяли, й вельми обурився. Гайда із цієї трупарні! — запропонував гайовий, узявши Бару за руку.

— Е ні, добродію, я залишуся тут, аж доки не прийдуть по мене, а то ще скажуть, що втекла. Мені не так уже й погано тут було, — заперечила вона, поволи вивільняючи свою руку.

— Тоді я гукну батька, і ми почекаємо разом, — сказав гайовий і покликав Якуба.

Батько й собі переліз через мур і зайшов до дочки. Лишай, угледівши знову Бару, не знав, що й робити з радощів. Якубові, коли він побачив, на чому спала дечка, виступили сльози, а щоб того ніхто не помітив, побрів на могилу своєї покійної дружици.

Гайовий присів на маря; Бара, граючись із Липасем, бачила, як захоплено дивиться на неї гайовий, і від цього то червоніла, то раптом блідла, а серце її калатало сильніше, ніж уночі, коли була самісінька в капличці...

— Хіба в селі, крім батька, нікому було постерегти тебе тут? — запитався за хвилину гайовий.

— Крім Ельшки та батька, нікому; тато прийшов, Ельшка не змогла прийти, а більше ніхто мене так не любить... Ах, ще ти, так? — сказала вона, дивлячись собаці в очі, й додала:— Та й до цвинтаря всяк боїться вночі приступитися.

— Дивує мене твоя відвага, як колись здивувала твоя сила. Я часто розповідав про тебе своїй матері,— мовив гайовий.

— У вас, добродію, ще є мама? — довірливо запитала Бара.

— Так, є старенька неня; ми живемо високо в горах, у лісництві, три чверті години ходи звідси. Сам я гайовий. Моя мати мріє про невістку, хоче, щоб я був щасливий. Та ніхто мені не припадав до серця, поки тебе не зустрів. Баро, я не вмю сіяти словами — полюбив тебе, одколи вперше побачив. Знаю тебе добре, хоч ми ніколи не розмовляли. Досі я тобі нічого не казав, бо побоювався облизня спіймати. Зараз ти знаєш усе, і скажи щиро, чи до серця я тобі, чи ти згодна стати мені дружиною. Тепер тобі не можна залишатись у Вестці; отже, збери все, що маєш, і зараз же переходь із батьком до мене в ліс, там тебе люди будуть поважати.

Бара стояла, як статуя: ні поворухнутися, ні слова мовити не могла. Гайовий не знав, як йому це зрозуміти, і, воліючи знати правду, хоч би й гірку, ще раз запитав Бару, чи хоче вона бути його дружиною. Раптом дівчина розплакалась і зойкнула:

— Боже мій, а то правда, що ви мене любите?

Гайовий поцілунком і потиском руки потвердив це. Бара теж призналася, що вже давно кохає його. Освідчившись, вони вийшли з каплички, вклякли перед Якубом, і гайовий мовив:

— Ви мене трохи знаєте, татку, знаєте і те, що я вже давно міг би одружитися. Проте ніхто мені не подобався, поки не зустрів вашу дочку,— її я полюбив. Ми щойно з нею порозумілися і просимо вашого благословення. Нічого, що на могилах,— всюди свята земля, всюди бог!

Якуб, бажаючи дочці щастя, не розпитувався довго і благословив їх, а потім про все домовилися. Незабаром прийшов по Бару паламар і дуже здивувався, побачивши її в капличці разом з батьком і женихом, як назвав себе гайовий.

Ще більше дивувалися в плебанії та в усьому селі. Люди сподівалися побачити дівчину згяньбленою, скореною, а вона повернулася засватана, та ще й за такого чоловіка! Нікому не вірилося, що могла та дика Бара комусь так сподобатися,— але була це правда.

— Йй дідько щастя посилає! — казали дівчата.

Одна Ельшка щиро раділа, коли подруга завітала до них із своїм нареченим.

— Бачиш, бог віддячив тобі за послугу, яку ти мені зробила і за яку стільки натерпілася. Я знала, що ти зустрінеш людину, котра тебе покохає. Тільки ви її дуже любіть, вона варта цього,— звернулася добра дівчина до гайового і подала йому руку, яку він щиро потис.

Гайовий хотів зразу ж забрати Бару з собою, але так швидко не годиться. Пепінка не пустила її до весілля; якщо, мовляв, жених такий нетерплячий, то вже краще дати відразу всі три оголошення. Якуб теж не міг зразу кинути череду.

Барі дуже жаль було Ельшки. Але на другий день священик одержав листа, в якому праярка тітка обіцяла все своє майно віддати Ельшці, якщо вона вийде заміж за того молодого лікаря, що її, тітку, виходив. Отож панотець мав запитати, згодна вона чи ні. У листі була і для Ельшки записка, сповнена найкращих сподіванок на шкоре побачення. Тепер Бара почувалася цілком щасливою.

* * *

Перед весіллям усі помирилися з нею, навіть па-ламарка побажала їй щастя і передала листа від Йозефа. Ельшка прочитала його, і тільки тепер Бара довідалася про те, що Ельшка давно знала: Йозефек кохає її та заради неї не хотів бути священиком; але якщо вона вийде за іншого, то залюбки вчинить волю своїх батьків.

За тиждень Пепінка справила Барі весілля, старенька мати гайового теж там була і відвела собі до лісу довгождану невістку. Якуб подався з ними.

Показуючи молодій дружині свою господу, гайовий завів її до опочивальні й зняв засохлий віночок, що висів над його ліжком.

— Впізнаєш його? — запитав він Бару.

Це був той самий віночок, що зачепився на вербі вранці на Йвана Купала. Бара всміхнулася.

— А на кого ти загадувала, коли кидала його у воду? — запитав гайовий, пригортаючи її до серця.

Бара нічого не відповіла, тільки обняла його і, мило всміхаючись, звела на нього свої очі,— люди колись називали їх волячими, а гайовий вважав найкращими в усьому широкому світі.

В ЗАМКУ І В ПІДЗАМЧІ

1

В замку кипіла робота, знялася метушня. Ключниця провітрювала кімнати, садівник носив квіти прикрасити їх; весь замок і двір прибиралося й вичищалося, щоб до приїзду панів дати всьому зразковий лад. Чекали пані на завтра.

— Почнеться веселіше життя,— раділи люди в замку.

— Може, дасть біг, і заробок підбільшиться,— гуторили бідняки й ремісники з підзамча.

Вранці наступного дня приїхали слуги, потім панські вози, ладовані лантухами й скринями. Пополудні на горбочку, де стояв урочий замок, з'явилася пишна карета, а в ній — ясновельможна пані Скочдополова, або ж фон Шпрінгенфельд. Навпроти неї примостилася камеристка мамзель Сара, на передку, обіч кучера, сиділа покоївка Кларка, а біля ясновельможної пані лежав її улюбленець. То був не чоловік її, ані брат, ані приятель, то був Жолі, маленький довговухий

песик англійської породи, премиле звірятко з ніжною, як оксамит, шерстю в білу, чорну та буру латку. Був то мазунчик пані.

Доки пан Скочдополе звався ще паном Скочдополе і люди тільки й знали про нього, що він багатий, в домі дотримувано інших звичаїв: пані не мала ні мазунчика, ні камеристки, не було в замку й такої челяді, не було коней ані хортів; пан Скочдополе не їздив на лови, не запрошував гостей і панство не найжджало до них розкошувати свіжим повітрям. Та коли в пана Скочдополе накопичилося вже стільки грошей, що й лік їм згубив і не знав, куди їх подіти, тоді раптом сприкрилося пані: оте простацьке ймення Скочдополе — і після настирливих її вмовлянь чоловік купив титул «фон Шпрінгенфельд»¹. Це ясно-вельможній пані дуже сподобалося, звучало воно зовсім інакше. І відтоді ніхто не смів назвати її звичайним ім'ям, якщо не хотів втратити її ласки. Одначе, як то кажуть, великий птах потребує і гнізда великого. Титул був, мусив бути й масток. А за гроші все можна справити. Купили масток, купили хортів та коней, найняли й пообшивали челядь, почали їздити по курортах, влаштовували бенкети, бали. Звісно, як є пиріжки — знайдуться й дружки. Завелося їх чимало, а надто тих дармоїдів, що живуть на чужому хлібі. Пан фон Шпрінгенфельд набув слави галантного кавалера, а красу пані, її витончений смак, дотеп і ще бозна-що підносили аж до небес.

Пані фон Шпрінгенфельд не була невродлива, але тим, що здавалася вродливішою, ніж була, завдячувала своїй камеристці — мамзель Сарі. Правда, щоб її втримати при собі, доводилося давати чималу платню і щедрі дарунки. Цим, власне, переманено мам-

¹ Німецький переклад прізвища Скочдополе.

зель від однієї графині, що мала славу найелегантнішої дами в столиці; в неї Сара була тільки другою покоївкою і платили їй не вельми багато, але ж зате всі говорили: «Служить у графині»; тим-то вона не квапилася переходити до новоспеченої дворянки. Проте гроші пом'якшили її горде серце. Мамзель Сара зразу ж стала повірницею пані, і коли Сара казала: «Ось так треба — так було в нашому замку» (маючи на увазі попередню свою господиню), — то пані фон Шпрінгенфельд веліла саме так і робити, щоб усе було, як і в графині. Якось Сара зауважила:

— Вашій милості годилося б завести песика. У нашої графині теж був, ми його дістали в Англії. Ах, мій милий Жолі! Досі не можу його забути! — і тут вона почала про нього розповідати, запевняючи, що тримати такого песика — ознака доброго тону.

Пані фон Шпрінгенфельд негайно заходилася підшукувати собі собачку, і один добрий приятель, аби догодити багатій пані, роздобув їй жаданого мазунчика, давши за нього вісімдесят дукатів. Він гадав, що його гроші добре окупляться, і таки не помилився, бо цим дарунком здобув ласку пані. Ото було радості, а надто як мамзель Сара сказала, що песик гарніший за графининою! Його теж назвали Жолі та вклали для його вигод і розкшів відповідний розпорядок, якого пильно дотримувано. Доглядала його мамзель Сара. Спав Жолі в її опочивальні на м'якенькому пуфі, на пуховій подушці в оксамитовій наволочці. Вранці, коли мамзель Сара снідала, давали і йому кави або сметани. Після сніданку Сара відносила його до пані, аби трохи побавунцялася з ним. Поки пані вдягалася, його віддавали під опіку лакеєві. Прибравши пані, Сара купала песика, розчісувала його, загортала в тонке простирадло, вкривала справленим для цього синім атласним покривальцем і кла-

ла обспхати на подушку. Розніжений песик давав робити з собою що завгодно. Потім ходила з ним трохи погуляти в парк, а як, бува, виїздили до міста, то брала його в карету. Опівдні давали йому на другий сніданок шматок м'яса з підливкою, а о четвертій годині — січеники з курячої чи куріпкової грудинки або з іншого легкотравного м'яса. Щоденно страви міняли, щоб не приїлися, бува. Лакей завжди застеляв стіл і приносив їжу в порцеляновій тарілці — інакше песик не діткнувся б до неї. А після обіду лакей мусив утирати йому мордочку. Решту часу Жолі бавився та пустував, аж поки Сара знову не вклала його в ліжечко. А як, бувало, Жолік не захоче гра-тися або їсти, всі гадали, що він заслаб і мерщій слали по лікаря. В маєтку, правда, нелегко роздобути рецепт, а тому завжди запасалися ним у місті. Адже тутешній лікар, людина добра й досвідчена, собачку не хотів лікувати. Мамзель Сара вже радила пані фон Шпрінгенфельд вкоротити йому платню (мовляв, графиня теж колись повелася так із своїм лікарем, і він потім сам просився) — або ж найняти хатнього лікаря. Проте цих порад пані не могла послухатися, бо ж на провінції не знайдеш другого лікаря, а утримувати хатнього все-таки дорого обійшлося б. Інша річ у столиці: там не всі лікарі педанти, траплялися й такі, що за кілька дукатів приписували порошки навіть для собачки.

Одного разу пані фон Шпрінгенфельд прихворіла. Засмучений Жолі усі ці дні лежав біля її постелі. Пані тим дуже зворушилася. Мамзель Сара розповіла, що коли графиня захворіла, її Жолі теж сумував, і це, мовляв, так розчулило графиню, що на випадок своєї смерті вона призначила песику довічну пенсію в п'ятсот золотих. Це припало пані фон Шпрінгенфельд до смаку, і вона, за благородним прикладом

графині, також заповіла песикові п'ятсот золотих, якщо він її переживе, і ще п'ятсот тому, хто його доглядатиме. Все це пані скріпила своїм підписом та печаткою. Тепер мамзель Сара стала упадати за песиком ще дужче, ніж досі. Коли чутка про цей химерний заповіт розійшлася серед друзів пані фон Шпрінгенфельд, усі вихваляли не лише панську її щедрість, а й благородні почуття; появлені такою ухвалою. Її порівнювали з однією княгинєю, яка, одержавши в дарунок від свого коханця баского коня, звеліла поставити йому окрему стайню з дубовим паркетом, мармурозим жолобом, полірованими яслами та стійлом. Доглядав його окремий конюх, і коли княгині обридло їздити верхи, ніхто інший не смів сісти на цього коня. Виводили його тільки на прогулянку, годували булочками й висівками, щодня давали йому кусок цукру. Княгиня, казали, теж письмово заповіла утримувати коня так аж до його смерті.

Лише пан Скочдополе постанови своєї дружини не схвалював, але тільки в душі. Ставився він до неї аж надто делікатно і, з причин, нікому не знаних, не наважувався бодай трохи вгамувати її примхи; а тому й на цей раз не перечив, міркуючи: «Доки вона помре, хто зна, де буде пес!» Пан Скочдополе також мав свої примхи, але водночас він був щирий, добрий і не дуже чванився своїм дворянством; старе ймення було йому миліше, а той новий привісок до нього купив тільки затим, щоб мати спокій удома. Він здавна захоплювався полюванням і лиш тому дорожив своїм маєтком. Приятелював лише з мисливцями, з ними часто разом гостював. Вони не надто пильнували етикету, не були такі прилизані, як оті дженджики, що вилися довкола пані; було в них більше щирості. Тим-то панові Скочдополе любіше було в їхньому товаристві бродити по лісах або погостити

за чаркою вина, ніж обертатися в запахуючому салоні своєї дружини, де він ніколи не почувався вільно. Челядь і службовці його поважали більше, ніж пані. А мамзель Сару всі недолюбливали. Правда, ті, що мали до пані якийсь інтерес, запобігали перед камеристкою та Жолі, побоювалися криво на них глянути. От хто лиш не лякався маленького фаворита й не панькався з ним, то це сільські дворяни — оті вівчареві, різникові, сторожеві та інші мужицькі собацори. Коли мамзель Сара вперше приїхала до замку й вийшла з Жоліком на прогулянку, вони позбігалися круг зайди, гарчали й шкірилися, непристойно терлися об нього — і тим глибоко ображали його витончені почуття. Не стерпівши цього, мамзель Сара взяла песика на руки й віднесла в замок. Вона вельми слізно поскаржилася пані на ту брутальну собаку зграю і запропонувала категорично заборонити всім стороннім входити до парку із собаками. Такого наказу негайно написано на табличках і розвішано довкола парку; окрім того, Жоліка відтоді водили завжди на довгому срібному ланцюжку.

Мамзель Сара була б рада поширити свою владу на цілий дім або й на весь маєток, але поки що це їй не зовсім вдавалося, бо ще й панове слово дещо важило, а він, на лихо, її недолюбливав. Кухаря вона зненавиділа за те, що не хотів їй коритися і не прислав ласоців, як їй ото забagnetься, однак її неласка йому не шкодила, оскільки пан його любив, та й пані жалувала, бо ж завдяки його вмінню кухня їхня зажила неабиякої слави, багато хто взяв би охоче його до себе. Не зносила мамзель також панну Кларку, дочку старої ключниці, яка колись служила в матері пані, а вже вдовою знову багато літ працювала економкою в самій Скочдополової, коли та ще не була поміщицею. Кларочка — дівчинна гарна, ла-

гідна і добра, знала всякої жіночої роботи, чистішої й чорної. Мати її овдовіла, коли Клара була ще малою, і віддала дочку на виховання до своєї сестри, що жила в провінційному містечку, а сама пішла служити до пані Скочдополової. Кларочка пробувала в тітки, поки не виросла, а мати лишень на неї працювала й для неї заощаджувала. А як пані Скочдополова стала поміщицею, а Мар'яна — ключницею в замку, тоді взяла до себе й дочку. Пані дівчинка припала до вподоби, і вона вирішила взяти її до себе покоївкою, запевняючи матір, що це дочці просто щастя випало, мовляв, Клара підучиться при Сарі, побачить світа і якщо їй не трапиться нічого кращого, то зможе колись посісти місце камеристки. Матері таке не дуже подобалося, але вона не посміла заперечити пані. «Як не погоджуся,— міркувала ключниця,— то й сама рішуся роботи і тоді витрачу тих пару золотих, що призапасила для дівчини, аби їй краще жилося й аби вона не поневірялася по наймах. Тож нехай уже йде; господь не дасть її скривдити, як буде слухатися його». Вона погодилася, і так Кларка стала покоївкою. Однак Сара незлюбила її та знущалася з неї, як тільки могла. В місті Кларка чимало сліз пролила через неї, але коли переїхали до маєтку і вона потрапила під материну охорону, Сара не наважувалася кривдити її, хоч дівчина нікому не скаржилася й мати про каверзи мамзель нічого не знала. Пані до Кларки, як і взагалі до всіх, ставилася непогано, проте їй завжди здавалося, що в Сарі всяка робота виходить краще, дарма що дівчина хутко засвоїла всі премудрості туалету і незрідка собі гадала, що прибрала б пані чепурніше від камеристки. Та найбільш Сарі допікали Кларчині молодість і віра, чим вона сама, звичайно, похвалитися не могла. А оскільки мамзель була ще й лиха та

пихата, то ніхто її не любив, хіба підлеститься хтось про око, аби замовила в потребі слівце перед пані. Клару ж усі любили, та найбільше — писар ^ууправителя; їй він теж припав до серця, і мати хвалила його, вважала порядною людиною. Власне, через те мамзель Сара ненавиділа писаря — хотіла від нього послуху. А ще Сару дуже ображало, що він казав до неї «панна», а не «мамзель».

— Чи той неотесаний писарчук не знає, як до мене звертатися? Гадає, перед ним прбсте сільське дівчисько, що зове мене «панною»! — навмисне сказала вона якось Кларці, прагнучи цим уразити її.

— Ми, прбсті сільські дівчата, — спокійнісінько відказала Клара, — таке звертання не поміняємо ні на що, бо то найдорожча наша честь; а коли воно вам вадить, то забороніть йому себе так називати. До речі, «мамзель» — це калічене французьке слово «мадемуазель», яке теж означає «панна».

— Диви, вона ще мене повчатиме! Що це таке?! Я вже давно забула те, чого ви будете ще тільки вчитися, — люто відрубала їй мамзель.

Подібні звади заходили між ними часто, але Клара завжди вчасно зупинялася й тим затикала рота своїй суперечниці.

Пані любила, як її зустрічали й вітали службовці, коли вона приїжджала в замок; скарбник допомагав їй вийти з карети, управитель підбирав забутий нею там шарфік. Якось писар, який найрадніше волів би прислужитися Кларі, на загад управителя кинувся до карети, щоб взяти на руки собачку. Сара подумала, що він хоче прислужитися їй, нахилилася було до нього, однак помітивши, що він простягнув руки до собачки, сердито відсахнулася і сама потягнулася за Жолі. Той, проте, вислизнув з їхніх рук і скочив на землю. Писар швиденько нагнувся за ним, але

пес шмигнув під карету. Тут Сара заверещала, пані озирнулася і, побачивши свого мазунчика під каретою, тѣж залементувала, ніби за покійником. Знявся галас ні за що ні про що, бо песикові нічогоісінько не сталося.

— А яке було б нещастя, якби коні рушили! — бубоніла безперестанку Сара, пригортаючи до серця Жоліка і шмагаючи писаря своїм отруйним поглядом.

Горопашний писар сподівався незабаром стати прикажчиком і мав для цього всі підстави, він уже подумував і про гарненьку господиню, та нараз управитель після такого привітання сказав йому:

— Ну й устругнули ж ви! Буде чудо, як після цього ви станете прикажчиком. Треба якось загодити собачці, а інакше все пропало!

— Якщо моє щастя залежить від собачки, то краще пошукаю його в іншому місці,— журно відповів писар.— Однак я сподіваюся, що пан учинить справедливо, по заслугі.

— Що вдієш?! Паном верховодить пані, а нею — мамзель і собачка. Нічого іншого не можу вам порадити, як придобритися до мамзель і знову привернути її до себе.

— Цього ніколи не буде! Я не стану принижуватися перед цією злюкою і не цілуватиму лапки псові! — гордо заявив писар.

— Дорогий мій Калино, іноді й перед чортом не завадить поставити свічку,— усміхнувся управитель: він зичив писареві добра.

2

Замок стояв на горбі, а під ним лежало містечко. Біля підніжжя горба протікала річка, що розмежовувала поміщицькі та міські угіддя й обгинала місто довкола одним своїм рукавом.

Мешканці містечка ділилися на три стани. До першого належали заможні господарі, що мали свій дім, садибу і багато землі; їхні дружини й дочки ходили в капелюшках і приймали у вітальнях вибраних гостей. З цих багатів обиралося звичайно міську управу й бургомістра, бо ж, як каже старе прислів'я, в кого гроші — в того й розум...

До другого стану залічувано дрібних ремісників, які мали шматок поля й хатину; жінки їхні носили чепчики, і перший стан дуже злився, якщо вони теж дозволяли своїм дочкам ходити в капелюшках.

І, нарешті, третій стан — це так звана голота, наймити, що ледве-ледве зводили кінці з кінцями. Вважалося смертельною образою, якщо хтось осмілювався оцю жеброту в будь-чому прирівняти до першого стану. Коли наймичка цілувала руку ясновельможній пані з першого стану, та швиденько витирала її, щоб не осквернитися нечистим поцілунком, або ж підставляла тільки рукав.

Садиби багатіїв і хатини бідніших ремісників стояли здебільшого при річці, на валах. У кожному дворі було по кілька халупок, збудованих для наймитів; халупки ті темні, з маленьким віконцем, без підлоги, плити або грубки. Погрітися взимку чи варити їжу наймити ходили у велику челядню до прикажчика. За таку халупу наймит щорічно платив дванадцять золотих і, крім того, зобов'язувався за дешево платню працювати цілий рік у господаря двору, не маючи права найматися деінде, хай і на прибутковішу роботу. Та наймитові з великою сім'єю важко було й той золотий щомісяця відривати від серця, особливо взимку, коли бракувало роботи й менше платили. Тому вони брали до себе за мізерний гріш нічліжан або постійних поживільців, щоб трохи легше було сплачувати комірне. Дехто влаштовувався

в селянських хатах, де і за житло брали не дорожче, і працювати на себе не змушували. У кожній такій халупі, у ямі під лежанкою, зберігалися наймитські пожитки на зиму — запаси картоплі.

Одного чудового ранку, невдовзі після приїзду пани в замок, з темної притхлої халупи вийшла у двір жінка з двома дітлахами. Одного вона несла на руках, а другий, хлопець семи-восьми років, тримався за її спідницю й ніс маленький клуночок. Одяг їхній блаженський, весь у латках, але чистий. Слідом за ними виступила друга жінка, за якою теж волочилося кілька дітей.

— Я ж кажу, мила Караскова,— заговорила та друга,— рада б залишити вас і надалі в себе, хоч вам нічим платити мені, але ж ви самі бачите, що нас тут, як у мурашнику. В мене п'ятеро дітей, у швагра троє, у вас двоє та нас, дорослих, п'ятеро, подумайте, скільки тут людей! Самі ж знаєте, в якій тісноті живемо. Взимку від цього хоч тепліше, але влітку душно. Вчора пан загадав прикажчикові розселити нас, бо, кажуть, у Празі люди мруть від холери. Боятися, як кажу, щоб і сюди не перекинулося. Прикажчик теж лається, що беремо нічліжан, мовляв, те злодійське кодро обкрадає його.

— Ой боже мій, боже,— зітхнула жінка, боляче вражена цими словами, і бліде, виснажене її лице почервоніло від сорому.

— Та ви, небого, не беріть цього до серця. На вас ніхто й не подумає, як кажу, але ви ж знаєте, як то буває: невинний страждає вкупі з винним. Є різні люди, не кожному можна довіряти, а паркою очей за всім не припантруєш. Прикажчик за все відповідає, на нього нема чого гніватися — його господар злий. Як кажу, ви порядна і чесна жінка, ніхто на вас не подумає поганого. Охоче залишила б вас у себе, як-

би, як кажу, можна було. Може, хтось інший прийме. Візьміть ото на дорогу.— З цими словами наймичка вийняла з фартуха кілька печених картоплин і подала їх жінці.

— Хай вам господь бог сторицею заплатить за вашу добрість і пошле міцного здоров'я. Прощайте! — І жінка, схлипуючи, пішла з двору.

— Ти вже не будеш у нас спати, Войтеху?! — загукали діти хлопцеві навздогінці, але той навіть не оглянувся.

— Я б залишила її,— сказала наймичка,— а що, коли мені тут помре? Вона вже на ладан дише; довелось б її, як кажу, ще й ховати. У кожного свій клопіт, може, хтось інший змилується над нею...

Тим часом бліда жінка поспішала, наскільки ставало їй сили, валами попри садиби до річки. Посеред мосту вона сперлася на поруччя та якимось чудно дивилася вниз, на тиху річку...

— Мамцю,— озвався хлопчик Войтех,— посадіть мене на спину Йозефка, я понесу його, вас же руки болять. Ходімо, онде на лузі біля хреста сонечко світить, там собі погріємося. Ходімо, мамусю, не журіться так, що нам не дали пічліжки; вже тепло, можна й надворі спати!..

— Ах, синку, краще б нам усім трьом спати разом з батьком у могилі, то було б для нас найкраще,— зітхнула жінка, притиснула немовля до серця й заридала.

Войтех і собі розплакався. Отак, плачучи, побрели вони спроквола через міст на той бік. У крайній садибі, біля мосту, наймички крутили перевесла й гомоніли між собою про всяку всячпну. Вони бачили, як Караскова проходила повз ворота.

— Куди-то вона з тими дітьми посунулася? — запитала одна з них.

— Звісно куди — на заробітки,— сказала друга.

— Така заробить дулю з маком,— засміялась інша.

— Не гніви бога, Катерино! — гримнула на неї стара наймичка.— Караскова працювала, доки здужала, а тепер, бідолашна, як із хреста знята. Шкода нещасної: чоловік помер, злидні обсіли, сама захворіла і жодної допомоги немає. То вам не абищо!

— Кажуть, уже півроку пропасниця її б'є.

— Та, певно, півроку,— озвалася знову стара.— І ніяк її не збудеться; до того ж вона кормить груддю немовля, а сама картоплю їсть. Жаль дивитися на неї! Як згадаю, щό то була за дівчина — кров з молоком! А яка моторна і завсіди чепурна, як квіточка! Панянки сварилися за неї: кожній хотілося мати собі таку покоївку, вона й шила гарно.

— Якби ж вона не зав'язувала собі світ із тим Карасиком, нащо він їй здався!

— Ну, таке скажете,— встряла інша.— Адже ми, жінки, знаємо, як то буває, коли двоє любляться, та ще й молоді. Я теж, нічого гріха крити, не ліпша була, на моєму весіллі теж вінків не плели...

— Не було вже чого таїти — сліпий побачив би,— штрикнула та, язиката.

— Ну, голубко, не кожна признається до правди. От попробуй скажи правду Стазочці — вона тобі очі видряпає. А теж сліпому видно. Еге ж, кожен мусить своє витерпіти, і я доволі наплакалася. Ми зі своїм побралися б давно, якби ото мене завсіди не натуркували покинути його: у вас, мовляв, нічого немає, не буде з чого жити. Одного разу зайшов він до нас, а я рюмсаю й нарікаю на те убозтво. «Не плач, Анд�улько! — сказав мій.— Як бідний засумує, тоді справді горе; нехай краще багачі журяться. А ми веселімося та любімося, як не наїмося, то хоч виспимося!» Я злегковажила, бо ж любила його.

— То правда, твій чоловік завше веселий, він хоч серце зігріє.

— Тільки й знає,— провадила вона далі,— що сміятися й співати, каже, однакова плата і за сміх, і за плач. Я, однак же, соромилася й воліла б швидше повінчатися, але ми стільки заробляли, що ніяк не могли стягнутися на шлюб. Іржі казав: «Ми й так уже поріднилися, можемо тепер почекати, заким нас не звінчають задурно». Але ж мене те мучило; хай там і бог простить, і те немовлятко, проте люди знеславлять. Отож набралася сміливості та й пішла до капелана просити поради; як я йому все оповіла, звелів прислати до себе Іржика. Мій пішов, і капелан сам усе владнав. Через три тижні ми поженилися, потім ще й Вашка нашого задарма охрестив.

— То правда, він добрий до бідних. А що Іржі?

— Також зрадів, він тільки вдавав, ніби йому байдуже. Іржі теж поважає капелана, ночей не доспить, а сам все йому поробить, нікому не поступить.

— Ну, в тебе було одне, а в Карасиків зовсім інше,— втрутилася знову стара.— Ви ж знаєте, що йому мати забороняла женитися, мовляв, син — муляр, добре заробляє і міг би взяти дочку ремісника, а не наймичку. Небіжка була впертюща баба, тверда, як камінь. І капелан, і вчитель умовляли її, а вона — ні, та й годі! Так і не дозволила. А що з того вийшло? Карасик однаково не покинув Катерини — і баба прийняла гріх на свою душу. Вже потім хотіла Катерина піти до неї з дитиною і просити благословення, але стара переказала, що мітлою прожене її з хати разом із тим байстрам. Прокляла її до кісточки, аж бідна Катерина в'янула на пні з жалю.

— Ото була відьма! — докинула якась жінка.

— Ба, син також намордувався з нею, хотів був уже й рідний дім покинути, але господь бог інак-

ше розсудив — забрав стару до себе. Допіру на смертельній постелі вона схаменулась і поблагословила їх.

— А в баби грощі були? — запиталась Андуля.

— Де там! Кілька лахів і якийсь гріш приберегла на похорон, а більш нічого по ній не лишилося.

— А чим же вона так пишалася?

— Нібито її дід по матері був якимсь чиновником, а стрийко — священиком. Начхати на це! Кажуть, моя тітка має млина, а що мені з того, як він не меле для мене. Від такої рідні втіха, як з дірявого міха. Гай-гай, ото ж і не хотіла стара Караскова свого високого роду мішати з наймитським — і дітей своїх мучила. Потім зажилося їм ліпше. Йозеф добре заробляв, Караскова теж непогано підробляла в панянок і свого хлопчика Войтеха гарно зодягала. Любо було глянути, як вони йшли всі разом з костюлу. Боже мій, зовсім недавно ж то було, а нині погляну на них — і плакати хочеться. Колись вона мені спідницю подарувала, не раз було й горнятко супу дасть. Я б з нею останнім поділилась, якби не старість і не такі злидні, що самій нема чого з'їсти і де голову притулити. Доки Катерина жила у своїй хатині, я заходила іноді до неї і завше допомагала. Але все увірвалося, як перейшла в комірники; вона нічого від мене брати не хотіла: в тебе, каже, самої нічого нема.

— Господи, — впала в розмову ще одна жінка, — мене аж снігом обкидає, коли згадаю, як те ристування впало з Карасиком. Я саме була чогось на тій вулиці, аж тут люди як закричать: «Мати божа, ристування в Опршалків завалилося, Карасика вбило!» Бачу, біжить Катерина, біла як крейда. Краще б господь його зразу забрав до себе: і він не намучився б стільки, й у неї залишився б якийсь гріш, не довелося б тепер старцювати.

— Чи ти ба! — накинулася стара. — Легко вам говорити, але як любиш навсправжки, то за милого віддаси останню кровинку. Вона раділа, що принесли його живого. Як вона дбала за нього! Працювала і вдень і вночі, аби лише він не знав нужди ні в чому. Завжди казала, що не нарікала б, якби й калікою зостався, коби тільки лишився живий. Саме тоді бог наділив їх другою дитинкою, але й це ще її не зломало. А коли за десять тижнів чоловік усе-таки помер, її відтоді мов підтяло. Злягла — і ледве сновигає.

— Кажуть, їй багато допомагали, а надто та пані Опршалкова, що при її домі Карасика покалічило.

— Ой жінки, хто в дароване вдягається — без спідниці ходить. Обтяжливо бути довго щедрим. А допоминатися Катерина не вміла. Багато чого спрода-ла ще за життя чоловіка. Звісно ж, вирвеш комарові ногу, то й кишки зверху. А тут ще хвороба, неміч — от і маєте.

— Але ж вона багато шила паннам.

— Шила, поки мешкала в гарпій світлиці, а як перейшла в комірчину, то їй не довіряли шиття, хіба щось полатати чи сплести панчохи. А що на цьому заробиш? Врешті-решт така бідна, хвора людина, та ще з двома дітьми, кожному стане тягарем. Хотіли взяти в неї Войтеха до гусей, а як вона не оддала, то почали її лаяти, щб вона, мовляв, думає про себе і чи варто їй помагати. А що ж вона, бідолашна, без нього робила б? Він же доглядає дитину, в неї зовсім сил нема. Що й казати, тепер їй уже зовсім зле. А хто ж подбає про бідну людину? Тільки бог, тільки він їй допоможе. Ситий голодного не розуміє!

— Ба, як нема свого кутка, то й голову ніде прихилити. Кажуть, ніби сьогодні сюди приходив пан і велів не брати нічліжан та не спати покотом, бо, мовляв, знову спалахнула та моровиця?

— Я сама була тут уранці,— почала та, язиката,— коли прийшов пан; раненько, бач, устав сьогодні. Казав не брати нічліжан, провітрювати комірчини, не їсти, мовляв, усякої погані. Але ж я йому, жіночки солоденькі, втерла носа: «Паночку, кажу, ми радше їли би м'ясо і кнедлики, ніж оту кропиву, лободу й картоплю, тільки звеліть платити нам стільки, аби все те купувати була змога. Багатий їсть, що хоче, а бідний — що має. Комірчини ми провітрювали б, але неспромога відчинити вікна, бо ж, як самі бачите, лиш одна шибочка в рамці, а рамка до стіни прибита. Двері відчиненими залишати не можна, аби хтось не покрав і тої нашої мізерії, ми ж за роботою цілими днями вдома не буваємо. І тієї бараболі не тримали б у хаті, якби мали де її притакувати. Не будемо, паночку, кажу йому, й нічліжан брати, коли нам комірне зменшите». Панові ніби заціпило, він вимівся геть, наче його собаки покусали. Мені аж одлягло від серця: тепер, думаю, затямиш собі!

— Воно нікому помирати не хочеться: ні бідному, ані тим більше багатому,— сказала стара.— Але від смерті не втечеш, не відхрестишся й не відмолишся, як господь бог про тебе згадає. Чому ж тоді вони нам не допоможуть, якщо так бояться за нас?!

— Багаті, звісно, люблять нас, як собаки старця. Вони за свою шкуру бояться. Пощо б то мали нам помагати, коли ми з голоду ще не мремо. Встигнуть і потім,— кинула та, язиката.

— От бачите,— почала знову стара,— правду-таки люди казали, як уторік ота комета з'явилася, що то не до добра. Ото й маємо. Ой жіночки солоденькі, і що далі, то гірше; боронь нас, боже, й помилуй.

— Ба, нам нема більш на кого уповати у біді та нужді. Боже мій, тож бідному завше вітер в очі.

— А якби не було бідних, то й сонце перестало б світити,— вставила знову та, язиката.

— Ти віддавна якась лиха,— зауважили інші.

— О, я маю храп на нашого пана, то правда. Дванадцять золотих платити за ту комірчину, хіба то мало?! Якщо вони хочуть нам якусь ласку зробити, то нехай би за ті гроші хоч людську хату збудували, а то як у хлівах живемо. Ми в нього довго не втримаємося, нехай шукає собі інших робітників; підемо до поміщика. Там теж не дуже розживешся, але хоч не будеш за такого попихача, як тут. У кожному разі, хто добре працює, тому й платять непогано, а мій чоловік впорається з будь-якою роботою, хоч і зле живеться. Навіть коли нічого ліпшого не знайдемо, то бодай ніхто мені дітьми не докорятиме. Цього панові я вже не годна подарувати, а тому сьогодні сама взяла розрахунок, не порадившись навіть із чоловіком,— знаю, що він погодиться зі мною.

— Та невже? — здивувалися всі.

— Хто ж стерпить, як тебе ще й дітьми докоряють! То ж і перед богом гріх. А знаєте, що я йому сказала?

— Не знаємо, розкажи. Ти, Дорото, з біса смілива!

— Як ото він за чистоту завів, а я дала відкоша, то вже надворі його, видно, зло взяло, бо повернувся знову й каже, що йому пропало курча і що я повинна знати, хто його взяв. Ви тільки подумайте! Я ладна була йому чуба нам'яти. То, кажу, не наш клопіт, нічого про ваше курча не знаю, слово честі.

— Таж його вчора управителька зварила, я сама бачила,— обізвалась одна жінка.

— От бачите! А скажи йому, то й слухати не захоче. Я, значить, відповіла, що нічого не знаю. І тут він як не визвірився, мовляв, ми наплодили по пів-

кони дітей і крадемо, бо нічим годувати, а вони будуть нас утримують. «Ой,— кажу,— і при цьому Дорота відкинула перевесло і взялася в боки, зблиснувши очима,— видно,— кажу,— бог знає, чому послав нам більше дітей, ніж панам. На нас, бідняках, світ стоїть!» Виказала йому все, а вкінці взяла розрахунок.

— Добре вчинила, напевно, і всі ми невдовзі так зробимо. Їм, бачите, й наші діти очі колють! А хто ж на них працюватиме, як нас не стане?

— Звісно, з наших мозолів наживаються. Ми ж ходимо голодні, холодні та голі, а нам ще й дорікають. Боже мій, коли ж то вже кінець тому буде?!

— Не ремствуйте, жінки, і до нас прийде царство небесне. Бог заступиться за бідних! — обізвалася стара.

— Гей, ви там! Кинули роботу й раду радите?! Про що змовляєтесь? — почувся від воріт голос управителя.

— Роботу впорано, й раду закінчено; було б приходити раніше, то й почули б, про що ми змовлялися! — відрубала йому Дорота, кинувши на купу останнє перевесло.

3

Доки жінки в садібі балакали про Караскову, та брела з дітьми стежкою на луку. Вони обійшли сад і біля хреста присіли на траві. Войтех перестав плакати й жував картоплю, яку дала йому мати. Був то вродливий хлопець, схожий на нььку. Проте жорстока рука нужди стерла йому з лица рум'янець здоров'я, а великі сині очі не світилися отією безжурною дитячою думкою, веселістю й бадьорістю, що

нас так зворушують у погляді малечі. Його погляд був тьмянний і журний, особливо коли він дивився на згорьоване лице матері, але в ньому іскрилася велика доброта і невластивий для його віку розум. Дитина багача надовго залишається дитиною, радісно й щасливо спливають її літа: в неї тільки й горя, що забракне якоїсь іграшки, або в чомусь не пощастить, чи батьки часом покарають; тільки й турбот, що вчитися. Це легкі хмаринки на їхньому чистому небі. Діти бідарів не знають таких радощів. Уже малечку постає перед ними життя в усій своїй наготі, з усіма злиднями й горем. Своїм холодним, різким подихом воно здуває з ніжного квіту дитячої душі ранній пилок і веселі барви, наче той мороз обпалює заледве розквітлий пуп'янок.

Войтех був ще маленьким хлоп'ям, а вже став материною підпорою та її єдиним щирим другом. Заледве він навчився врізати собі хліба, а вже помагав заробляти на нього. Хоч сам був ще дитиною, а мусив, як доросла нянька, доглядати братика, коли ще мати здужала працювати. І Войтех добре давав цьому раду: не мавши сили носити його, сідав з ним перед комірчиною на порозі, колихав його, співав йому, як і мати, доки немовля не засне. А як воно збудиться, Войтех грався з ним, втішав, що матуся скоро візьме на руки, лепетав йому щось. І хоч бліде, хворе дитя не тямало, що Войтех йому воркоче, однак водило за ним оченятами і прислухалося до його слів. Войтех і сам себе втішав, розповідаючи про батька та про кращі часи.

— Милий Йозефку,— звертався до немовляти,— якби жив наш татуньо, він би нам часто приносив хліб, яблука — і нам краще жилося б. Нас, голубе, татуньо дуже любив. Якось він купив мені на ярмарку коня і дудку, але Гонзик Голубовичів зломив ту дуд-

ку. Голубе, посадить було мене татуньо на коліна, гойдає і співає: «Іде, їде малий поштар»,— а я граю. І якби був татуньо, то ми не в комірчині жили б; голубе, у нас була гарна світличка, ще як жили ми у Зофовків. Ось підростеш трохи, то я тобі покажу наші вікна. Там у мамуні росли квіти; я сидів біля них і дивився у вікно, коли вона шила. Голубе, у нас там були лавки, стіл і образки, а в мене постелька з периною. Ти спав би зі мною, якби був тоді на світі. На сніданок ми їли суп, на обід — теж суп і ще дещо, а у свято — м'ясе. В неділю я ходив з мамунею і татунем до костьолу, а пополудні — в гай; татко купляв собі пиво, а мені — булочку, і грала там музика. Ох, голубе, ото були часи! А тепер ми нічого не маємо!

Це були оті втішні спогади його дитинства, та й вони згасли надто рано, і він завжди їх оплакував.

Як отаборилися коло хреста, Караскова поклала Йозефка на траву, вийняла з клуночка спідницю й накрила нею хлопця. У вузлику було ще трохи старої білизни й маленький дерев'яний коник — Войтехова пам'ять про батька; він беріг його для Йозефка, коли той навчиться гратися.

— Що нам робити, дітки? — сумно запитала Караскова, поглянувши на бліде личко немовляти, яке Войтех заслонило від сонця широким лопуховим листком.— Куди ми подінемося? Що сподіватися на поміч чужих людей, коли я стала тягарем і для тих, хто мене знає і на кого я працювала, поки здужала?

— Мовчіть, мамцю, мовчіть! Підемо в село — пам'ятаєте, нам раяла стара Доротка, казала, що там милостині не відмовлять і пустять переспати в сіннику. Почекайте, я попрошу якогось селянина прихистити вас у себе, а сам задарма буду йому пасти гусей. Він погодиться, от побачите, і вам зразу полегшає!

— Ах, синочку, вірю, може, нам у селі було б і легше; я шила б селянкам, якби мені господь хоч трохи допоміг; але вже пізно. Як я туди дочвалаю? Сили ж у ногах не чую, попухли мені, обважніли.

— Підемо поволеньки, мамцю, я всю дорогу сам нестиму Йозефка, та й ви, мамусю, можете спиратися на мене.

— Ах, дитино моя,— зітхнула мати і, взявши хлопця за руку, гірко заридала.

Войтех, поглянувши на матір, і собі вмився слізьми. Йозефек прокинувся, його зморщене, посиніле лице скривилося, ніби йому теж заходилося на плач.

— Що з тобою, крихітко? Хочеш їстоньки й питоньки, так? Губоньки тобі посмагли?! А що ж я тобі дам?! О господи мій боже! — бідкалася мати і, взявши в долоні холодні ручки немовляти, почала дихати на них.

— Мамусю, я гайну до замку, може, там щось випрошу, то купимо Йозефкові трошечки молока, почекайте мене тут,— схопився Войтех і намірився вже бігти.

— Ні, Войтеху, не ходи до замку. Пам'ятаєш, як тебе недавно звідти вигнали. Не йди туди, а то ще й наб'ють.

— Е, то мене лакей вигнав, він саме водив песика, а той розгавкався на мене. Стара Доротка радила йти на кухню або до ключниці: кухар, казала вона, добрий, не відмовляє заходим жебракам, а ключниця кожному дає по крейцеру. Та ти не бійся за мене, мамцю, я пильнуватиму, щоб лакей не побачив.

— Ну й що з того? Тобі ж у замку треба буде проходити на кухню чи ще куди повз швейцарську; і якщо навіть ніхто не стоятиме, то там наприв'язано здоровенних собацюр, вони почнуть гавкати — і швейцар вийде.

— Я пройду садком, пліт там низенький, отож я легко його перескочу й поміж кущами якось прошигну на кухню.

— Ох, синку, ніколи не шукай таких доріг, йди завжди прямо. Скрізь є люди; сторожі помітять тебе, схоплять і почнуть дэпитуватись, як ти потрапив туди; наберешся сорому. Остерігайся такого, дитино.

— Добре, мамцю, піду прямо. Дасть бог, нікого не здібаю й доберуся до кухні,— сказав хлопець і, не оглядаючись, погнався до замку; а мати залишилася з немовлям.

Дитинча було холодне, хоч воно, закутане в спідницю, лежало на перинці, та й сонце припікало. Навіть материне дихання не зігрівало йому рученят. Немовля важко дихало, його оченята, звернені до неба, не шукали матері, ротик посіпувало, личко змінилося. Мати з острахом дивилася на нього. Раніше маля завжди веміхалося до неї, гладило її, обнімало рученятами за шию, а оце вперше навіть не скинуло очицями.

Йозефек від народження був кволий і хворобливий, йому вже невдовзі минав рочок, а ще не вмів ні говорити, ні сидіти. Він був дуже худенький, і мати, обділовуючи йому ручки й ніжки, не раз над ним плакала й думала: «Було б тобі краще, якби тебе бог узяв до себе!» Але зразу ж гаряче пригортала до серця й готова була віддати за його здоров'я й життя останню свою кровинку. Коли Караскова помітила, як сильно змінилася дитина, її серце пройнялося болісним передчуттям, і вона, голосно ридаючи й заламуючи руки, впала навколішки під хрестом.

— Отче небесний! Змилуйся хоч ти, коли в людей немає жалю,— забери нас до себе!.. Йозефе, молися перед престолом господнім за своїх невинно страж-

денних дітей, за свою Катерину! Змилуйся, боже, не доведи до відчаю,— голосила вона несамовито.

Довго отак молилася їй плакала, і тільки тоді отямилась, коли почула Войтехів голос. Син біг дорогою від замку й здалеку радісно гукав. Мати поглянула на Йозефка і, побачивши, що він заплющив оченята й легше дихає, кивнула старшенькому, щоб не галасував.

Хлопець примчав, схвильований від радості її бігу.

— Мамо, матусю, подивіться, що я маю! — мовив він, задихаючись, вийняв з однієї кишені шматок печені, а з другої — окрасць хліба, пріріжок, кавалки різного м'яса й печива, поклав те все матері в запілку й радісно поглянув на її здивоване обличчя. — Ага! Вам дивно? Але постривайте, то ще не все. Заплющіть, будь ласка, очі й не дивіться, доки не скажу: «Можна».

Мати майже машинально зробила, як йому захотілося; а він сягнув у кишеню, вигорнув з папірця срібну монету, взяв материну руку, повернув догори долонею, поклав на неї гроші й тихо сказав: «Можна!» Вона розплющила очі й, побачивши двадцятку, аж перелякалася.

— Ради бога, хто її дав тобі, синку? Кудюю ти йшов?..

— Просто через швейцарську, матусю, але я всю дорогу молився, щоб господь бог послав мені добру людину. Приступаю до воріт, а там стоїть отой гладкий швейцар і щось наспівує. То добре, думаю, що він співає,— не розсердиться на мене. Прошу його пустити мене на кухню, мовляв, хочу випросити в кухаря чогось поїсти. «Милий хлопчику,— каже,— туди я не смію пускати жодного жebraка, та й невідомо, чи кухар щось дасть. Іди у двір, там швидше що-небудь роздобудеш». А я йому кажу: «Я там не-

давно був, вони лаятимуться, що знову прийшов». — «А може, ти якийсь баламут і розтринькуєш милостиню?!» — гримнув він, аж мені кривдно стало. Ну й розповів йому, чий я і що ви з Йозефом хворі. Він пішов у хату, виніс мені отой окраєць хліба та пообіцяв хоч і щодня по такому давати, аби тільки я йшов до нього, в швейцарську. Я хотів попросити крейцера, щоб ви могли купити молока, але посоромився. Збирався вже відходити, коли це підійшла до нас від замку якась панночка. Швейцар запитав її: «Чи немає у вас, Кларко, чогось поїсти для цього хлопчика?» І мерщій почав оповідати про нашого татуся, мовляв, добре знав його. Панна Кларка розпиталася про вас, а коли я їй про все розповів, вона заплакала й принесла мені оте все, ще й монету. Та панночка, напевно, добра, правда ж, матусю? Вона сказала, аби я щодня о другій годині пополудні приходив до швейцарської, й мені пан Когоут — той гладкий швейцар — завше даватиме якоїсь їжі на всіх нас. А як його там не буде, то мені скажуть, де шукати поживок. Ще вона погладжала мене і так привітно поглянула, як ото ви. Правда ж, матусю, то мені бог порадив іти туди? Мені ще вранці ніби хтось нашіптував: «Іди в замок!»

Мати нічого не сказала, лиш поклала їжу на траву, вклякнула перед хрестом і почала молитися, хлопчик же й собі став навколішки біля неї.

Подякувавши богові за те, що послав їм добротинців, мати почала ділити їжу; а оскільки вона найбільші й найкращі кусні давала Войтехові, то хлопець ніяк не приставав на таку дільбу.

— Ні, матусю, — сказав він, — у мене добрі зуби — дайте мені черствіші, ті м'які залишіть собі, а оті ласощі й пиріжок — Йозефові; ото він здивується, а

ще як молоко побачить! Я зараз, матусю, побіжу по нього.

— Ні, спершу наїжся, Йозефек ще спить. Підеш по молоко до Гайкової — то близько. Вона чесна жінка, не обміряє тебе. Не раз давала мені — забилити кашу, та я вже соромилася брати; в неї своїх клопотів досить. Покріпися, синку, та й підеш. Господи, яке все смачне! — і вони з апетитом почали їсти.

Якийсь міський панок із першого стану проходив мимо дорогою і, побачивши, що вони їдять м'ясо, подумав: «Та жеброта ремствує, нібито з голоду вмирає, а живеться їй, видно, добре. Їм же найкраще — нічим не треба журитися».

Мати і хлопець смачно попоїли.

— Тим панам добре живеться. Боже, і таке їстиво, а то ще й краще, кажуть, має той панський собачка щодня.

— Так, сину, в кого всього вдосталь, той і розкидається.

— Чи не краще б віддати бідним?

— Ситий голодному не вірить; якби пани знали, як бідують люди, то, може, й давали б, але вони того не знають, любий синку. Як ти знову побачиш ту добру панночку, то поспитай, чи немає в неї для мене якоїсь роботи. Я зроблю для неї все, що загадає, от би тільки, з божою поміччю, трохи змогтися на силі. Господь бог їй віддячить за все, — сказала мати й, поклавши біля дитини пиріжок, заховала рештки їжі у вузлик, а кришки віднесла на мурашник. «Нехай і в них, — мовила, — буде сьогодні свято».

Войтех узяв пиріжка й поклав на спідницю, якою було прикрито братика, — аби той, прокинувшись, одразу ж і помітив його.

— А тепер побіжу по молоко, нехай Йозефек теж втішиться, він, либонь, з голоду такий сумний, прав-

да, матусю? Вже кілька днів навіть не посміхнеться до мене і такий блідий, холодний.

— Ах, я боюся, що йому вже ніщо не зарадить,— сумно промовила мати, сідаючи знову біля Йозефка.

— Ой, зарадить, матусю, не плачте, ось побачите, що тепер йому покращає. Пам'ятаєте, колись лікар казав, що йому тільки добре харчування допоможе. Тож дайте мені гроші та навчіть, що мені говорити.

— Ось тобі двадцятка, віднеси її Гайковій, вона дасть тобі квартиру молока і решту. Добре ті гроші заховай та розкажи, як нам господь бог послав їх!

Войтех узяв у матері монету, поклав у кишеню і хотів було вже йти, як раптом Йозефек розплющив очі й втопив їх у нього.

— Йозефку! — вигукнув Войтех, подаючи йому пиріжок, аби перед відходом утішити братика, але материн голос налякав його...

— Облиш! — скрикнула вона і, поклавши руку на холодне як лід чоло дитини, тривожно загукала: — Йозефку, Йозефку! Ти не впізнаєш мене? Дитятко моє! Бог з тобою!..

Мати нахилилась над його личком, щоб він її бачив, але оченятка в нього поволі закочувалися, тьмяніли. Вона приклала тремтячу руку до сердечка — здалося їй, що воно ще б'ється...

— Йозефку! — заридала вона.

— Йозефку! — вигукнув крізь сльози Войтех.

Дитя розтулило ротик, ніби всміхаючись, і легко зітхнуло, як пташеня крізь сон. Було то його останнє зітхання...

— Що з ним, мамуню? — запитав переляканий Войтех.

— Помер,— безгучно відповіла мати і, підтята горем, упала на землю біля мертвої дитини.

Кравець Сікора мав маленьку хатину без ґрунту, мав п'ятеро дітей, а заробляв мало. Коли він повернувся з мандрів додому, роботи дістав стільки, що ледве впорувався: кожен волів замовити одяг у нового кравця, кетрий приїхав з Відня і шив модно. Узяв він собі кількох кравчиків, одружився, і так йому добре повелося, що невдовзі й хатину купив. Але згодом понаїжджали з Відня молоді кравці поробилися майстрами й відтіснили Сікору. І не тому, що він, може, гірше знав свою справу, ні. Нові кравці вмилі набити собі ціну: цілували при зустрічі дамам ручки й говорили тільки про князів та графів, яким у Відні шили. Вони привезли з собою гарні модні образки і шили за ними; отож кожен думав, що коли пошисє піджак у нового кравця, то зразу стане таким гарним, як отой панок на модній картинці. Сікора не потребував уже стількох кравчиків, а незабаром він і остакнього відіслав. Вірними йому залишилися тільки ті, хто любив зручне вбрання, хай і не надто модне, але старанно зшите, до того ж — не дуже дороге. Проте і таких було небагато, бо, крім Сікори, в містечку жило більше двадцяти кравців. На щастя, шив Сікора одяг управителю із замку, правда, тільки буденний, бо святковий, модний, той замовляв у Празі. Звичайно, в модному костюмі управитель, звиклий до похватної одежі, не міг ні зігнути ся, ані ворухнутися, а тому віддавав Сікорі переробляти на свою вподобу, щоб ніде не тиснуло. Сікора поров і перешивав піджак; потім управитель перед дзеркалом повертався в ньому, піднімає руки, махав ними навколо себе, нахилився на всі боки, а якщо піджак ніде не тиснув і не тріщав, то хвалив: «Ну, оце саме те, що треба!» За роботу управитель платив Сікорі

три-чотири золотих і ходив у празькому піджаку найсвіжішої моди. Нових піджаків нечасто справляли; як хто й пошив, то носив його кілька років і аж тоді перелицьовував, а за перелицьовування платили не такі гроші, хоч мороки з ним було більше. Тому Сікора мусив шукати ще й іншого заробітку. Він був чесний, добрий чоловік, платні великої не здирав, а тому не нажив собі багатства. Потребував для себе небагато, дружину мав також добру й скромну, правда, дітей їм хотілося вивести в люди. Одного сина віддано в Прагу учнем до слюсаря; і Сікора на святого Яна й на святого Вацлава завжди їздив до Праги подивитись, як поводить ся хлопець; мати йому щоразу не забувала передати білизну, а батько заощаджував гроші, щоб синові зліпити, як він казав, якусь одежину. Двоє дівчаток-близнят училися шити, сподіваючись потім стати на добру службу або жити з шиття; дванадцятирічний хлопець кінчав саме школу і теж збирався вчитись якогось ремесла, а шестирічна дівчинка товклася ще при матері.

Щастя, що Сікора обшивав управителя: той порадив і допоміг йому винайняти панський сад біля замку за невелику суму, яку кравець, послухавши доброї ради, позичив у заставу на хатину. Він радів, що йому пощастило: черешні вже дружно зачервонювалися та й на інший овоч передбачався гарний урожай у цьому році. Сікора день і ніч молив бога, щоб оберіг від усякого лиха. Він поставив у садку під замком будку, а оскільки було ще рано зривати й продавати овочі, то займався там поки що шиттям. Дружина чи дочки носили йому їсти. На ніч приходив до нього синок і пособляв стерегти.

Сад ріс недалеко від хреста. Сікора, сидячи на ослінчику перед будкою, бачив, як там примостилася

Караскова з дітьми, бачив також, як побіг Войтех у замок, чув його радісні вигуки, коли він вертався. «Бідолаха, напевно, дістав щедрю милостиню, ну, там мають що дати, копа раків»,— сказав він, присмачуючи свою мову улюбленою приповідкою. А коли побачив, що вони моляться та їдять, почав наспівувати побожну пісню і заглибився в шиття, не розглядаючись довкола. Раптом голосіння й крик порушили його спокій, він перелякано звів голову і найперше поглянув до хреста — там у траві лежала Караскова, а над нею лементував Войтех. «Треба подивитися, чи не трапилося чогось із жінкою, вона ж як та тінь»,— пробурмотів кравець і, притьмом відклавши свою роботу, поспішив до хреста.

— Що сталося? — запитався він зоддалік.

— Ах, пане Сікоро, помер наш Йозефек,— відповів хлопець, плачучи.

— Та невже?!

— Ой так, він холодний і зовсім не ворухиться.

— Копа раків! — засвідчив кравець, поглянувши на мертве дитя, яке мати все ще тримала за ручку.— Ну, нехай вас господь розрадить, Караскова. Побажайте йому вічної радості, копа раків! Що ви могли кращого побажати? Господь бог зволів полегшити вашу долю; він краще знає, чим зарадити нам! А скільки в мене було б клопоту, копа раків, якби всі десятеро полишилися. Заспокойтеся, треба віднести хлопчика в місто й засвідчити його смерть. Ходіть поки що в садок. А тебе, хлопчику, як звати?

— Войтех.

— Копа раків — Войтех! Ми теж мали Войтеха. Збігай до нас. Знаєш, де живемо?

— Знаю.

— Збігай і скажи, щоб Доротка та Йоганка мерщій ішли сюди. Втямив?

Войтех зараз побіг, поглянувши спершу на матір, яку підводив із землі Сікора. Вона не плакала, ні словом не озивалася, лиш мовчки хотіла знову нагну-тися по дитину.

— Куди ж пак! Облиште, я його понесу.

Сказавши це, він обережно підняв трупи́к разом з перинкою і попрямував у садок. За ним рушила Караскова. Незабаром прибігли дівчата і Войтех.

— Ви поки що залиштеся тут, треба хлопчикові домовинку спорядити, покликати лікаря, щоб оглянув його, і зайти до капелана. Потім віднесемо хлопчика в капличку на цвинтар.

— Боже, а чим я розплачуся? Адже в мене нічого немає,— сумно мовила жінка.

— Матусю, в нас є двадцятка, ось вона,— сказав Войтех.

— Та заховай собі їх, копа раків! Хіба того вистачить? — сказав Сікора.— Дасть' бог, якось обійдемося. Залишайтеся тут, я небавом повернуся.

Він пішов. Дівчатка сумно дивилися на безталанну сім'ю. Войтех укинувся в плач, поглянувши на Йозе́фка, але мати не плакала, тільки час від часу ханалася за серце й глибоко зітхала.

Було вже пополудні, коли Сікора вернувся до саду; з ним ішов його син Вавржинек і ніс домовинку.

— Ну, матінко, все залагоджено. Домовинка вже тут, лікар прийде й огляне його, а капелан освятить. Гробарів теж якось знайдемо. Аякже!

— Чим же мені вам віддячити? — мовила нещасна мати.

— Ну, не згадуйте лихом, а добром, як хочете,— усміхнувся добросердий кравець.

Мати сама перевдягла дитя, а дівчата допомогли покласти його в домовинку. Принесли квітів з лу́гу,

встелили ними домовинку й дитятко обклали. Йоганка побігла додому по образки, а Доротка, знявши з шиї мідяний хрестик, вклала його дитяті в складені рученята. Гіркі материнські сльози рясно скроплювали мертве тілце, доки його не накрили віком. Кілька дітей і жінок з валів прийшло поглянути на небіжчика, а увечері Сікора відніс дитя до цвинтарної каплиці. Караскова з Войтехом ішли за ним.

На цвинтарі біля муру була могила, на ній зеленіла герань і цвіла левконія,— тут поховано її чоловіка. Колись, у щасливіші для неї часи, ці квіти прикрашали її віконце, а потім вона поставила їх пам'ятником на могилі своїх минулих радощів. Сюди й побралася сердешна жінка, залишивши в каплиці мертве дитя, і, зболена душею й тілом, вона безсило впала на землю біля могили. Сікора з Вавржинком повернулися знову в сад, а його дружина, яка теж була на цвинтарі, приступила до прибитої горем жінки й вельми ласкаво заговорила до неї:

— Ходіть, матінко, ходіть до нас, вам треба відпочити. Бачите он у куточку загорожку? Се моїх п'ять могилок, я теж зазнала цього горя, але така воля божка. Ходіть! Войтех, візьми маму за руку!

Войтех послухався, і Караскова покійно пішла з ними із цвинтаря на вали, до хатини Сікори. Як дісталися додому, кравчиха хутенько зварила для них супу на вечерю. Караскова не стала їсти, скаржачись на болі шлунка.

— То у вас із жалю; стривайте, я заварю вам зілля — і враз перестане боліти. І треба вам мерщій лягати спати.

Караскова послухала поради — випила зілля, і господиня спроварила її в комірку, де стояло чисто заслане ліжко. Бідна жінка не знала, як і дякувати добрій кравчисі. Вона лягла, а Войтех тим часом їв

суп і розповідав про Йозефка, про те, як він ходив до замку і що там дістав.

— От бачиш, хлопчику, коли людині найгірше, поміч найближче,— сказала Сікорова.— Скрізь є добрі люди, тільки треба їх пошукати, і не всі знаходять. Почувати ви могли б і в нас, якби матері спало сюди заглянути. Боже мій, я нікуди не ходжу і нічого не знаю. Ну, тепер вам стане ліпше,— як буде що їсти, то враз наберетеся сили.

Войтех, втішений, пішов теж спати; помолившись, він поклався біля матері на чисту постіль і ніжно притулювся до неї. Постіль йому подобалась. Вони давно вже не спали на такій; перини в них не було, лиш для Йозефка мати приберегла стареньку. Войтех з матір'ю лягали здебільша вдягнені, бо так було тепліше, а головне — їм завжди доводилося спати у великому гурті. Караскову найдужче гнітило те, що не могла ні вранці, ні ввечері спокійно помолитися і мусила виставлятися перед очі всяких людей.

— Мамцю,— заговорив Войтех,— мені найбільше шкода, що Йозефек навіть не закуштував тої смачної їжі та, може, з голоду помер, бідолашний.

— Він тепер щасливий і не задрить нам, сину,— тихо відповіла мати.— Він з татком у небі; може, їй маму покличе до себе: в нього праве очко було розплющене, як колись у татка, а то, кажуть, небіжчик кличе когось до себе.

— Ах, мамусю, то й я помру з вами, що мені без вас тут робити? — розплакався Войтех і, обнявши матір за шию, пригорнувся до неї.

— Божа воля, Войтешку... Якщо я помру, то господь подбає про тебе і пошле людей, котрі любитимуть тебе, як і я.

— Ох, мамусю, я не хочу, я помру разом з ва-

ми, коли ви помрете. Мене ніхто так не любитиме, як ви.

— Мовчи, синку, не гніви господа бога. Я вже й так прогрішилася перед ним, накликаючи на себе смерть. Бог не відцурається від тебе, якщо ти його не забудеш. А колись ми всі зійдемося на тому світі,— сказала мати, поцілувала хлопця в чоло і погладдила його по личку.

Проте Войтех не заспокоювався і довго розпитував матір, що їй болять. Навіть коли вона сказала, що чується добре й пора вже спати, хлопець ніяк не міг заснути, не втішивши матір тим, що Сікорова залишає їх у себе, що для них настануть кращі часи і вона незабаром видужає. Не знав, бідолаха, що не завше так діється, як чоловік надіється.

Уранці, заледве на світ благословилося, прийшов Сікора збудити Вавржинка, щоб той заступив його, а сам хотів перепочити після нічного сторожування. Синочок устав, а батько ще не встиг лягти, як з міста надбігла Йоганка, уся захекана.

— Татусю!— гукала вона ще здалеку.— Швидше йдіть додому, Караскова помирає, а мама не знає, що робити!

— Ех, копа раків! Що з нею сталося?— злякався старий і, похапцем вдягнувши щойно зняту куртку, подався з дочкою додому.

Дорогою Йоганка розповіла йому, як опівночі прибіг заплаканий Войтех до світлиці й сказав, що його матері дуже погано і він не знає, що з нею. Кравчиха зразу ж пішла в комірчину, але Караскова була вже холодна, їй відібрало мову. Послали по священника, а коли він прийшов, то звелів негайно покликати лікаря.

— А що сказав лікар?— нетерпляче запитав кравець.

— Він сказав, що допомогти їй не може, бо в неї та страшна хвороба, яка тепер лютує!

— Помилуй нас, боже,— зітхнув Сікора.

Коли вони підійшли до хати, звідти саме виходив лікар разом з Сікоровою.

— Ну, що там, пане лікарю? — запитав кравець.

— Вже віддала богові душу,— відповіла сквапно Сікорова замість лікаря.

— Відтерпіла своє! Тільки ж дивіться — негайно віднесіть покійницю до трупарні, добре провітрить увесь дім і кілька ночей, якщо можна, не спить у комірчині. В Караскової була холера, але не бійтеся — це не значить, що й ви заразилися,— додав лікар.

— Всі ми в божих руках, лікарю,— сказав Сікора.

Саме в цей момент із світлиці вийшли діти. Войтех хотів прошмигнути в комірчину, але Сікорова не пустила, сказавши, що мати заснула. Хлончик послухався і, приступивши до лікаря, скрушно запитав, чи мати не помре. Лікар повернувся до нього, поклав руку йому на голівку й співчутливо промовив: «Бідолашний!» Хлонець допитливо поглянув на них, закричав, що хоче побачити матір, і кинувся, ридаючи, до комірчини, але Сікорова вхопила його в обійми.

— Не плач, Войтешку, радій, що кінчилися материні муки, вона ніколи не видужала б. Нині вона в небі. Не плач, і якщо слухатимешся мене, як матінку, то я тебе так само любитиму, як і вона,— втішала його добросерда кравчиха.

— Куди ви його дінете? — запитав лікар Сікору.

— Стара має рацію, копа раків! Якщо ми годуємо п'ятьох, то, бог дасть, і шостого прогoduємо. Залиши-мо його в себе.

— Зайдіть, будь ласка, завтра до мене,— сказав лікар і, низько вклонившись кравцеві, пішов.

Другого дня, надвечір, поховали Караскову та її

дитя в одній могилі, поруч із чоловіком. Бідняків хоронять тихо. Священик посвятив яму, гробар із Сікорою спустили домовину, а кравцева родина й кілька наймичок помолилися над могилою. Бідному Войтеху немов клини вбивано в серце, коли він, кинувши три жмені землі до материнної могили, почув глухі удари твердих грудок об домовину. Ах, йому було так сумно на сім світі без матері, що хотілося кинутись у могилу, щоб і його засипали разом з нею.

Поховати Караскову Сікорі допомогли лікар і священик. Окрім того, лікар пообіцяв кравцеві, як той назавтра до нього зайшов, щомісяця давати гроші на хлопця, щоб його як слід виховати.

— Взяв би його до себе, але ж я парубок і зрідка вдома буваю; ви його ліпше виховате,— мовив добросердий лікар, якого, попри всю його вдатність, панії з першого стану недолюблювали, бо ж не підлещувався до них, не цілував їм ручки і кожній різав правду в очі. Називали його — грубіяном.

5

На другий день після похорону Караскової розкотилася по містечку страшна вістка: «В місті холера!»

— Хто помер? Хто помер? Скільки померло? — перепитували одні одних.

— Вчора поховали Караскову та її дитя, стара Шафранкова була на похоронах, а сьогодні вже сама лежить на лаві, і баба Дорота теж ослабла. В маєтку Завртала злягли сьогодні дві наймички,— точилися скрізь розмови.

Багачі налякалися.

— Я ж казав,— бурчав один заможний панок іпшому,— що через той наймитський набрид холера й до нас дійде. Хоч що їм кажи — не слухаються. Ідять усе, що під руку навинеться, комірчин своїх не про-

вітряють, скрізь брудно, то хіба ж тут не заведеться всяка зараза?!

— А тільки скажеш їм щось, зразу дотинають: «Платіть нам більше, то й житимемо краще». То банда нахаб і шахраїв, навіть не соромляться у вічі говорити такі слова. Я роблю для них усе, що тільки можу, ажень узимку давав їм роботу, щоб з голоду не померли,— і ось вам подяка. Подаси їм палця, то ханають за цілу руку.

— Як відомо, пане Чмухалку, зробите чортові добро — він вам пеклом віддячить. Це бездонна бочка: хоч скільки насинай, не наповниш уприщерть. Та й ніяк, лихі часи настали: витрати великі, і хліб, замість дорожчати, дешевшає. Кепські справи, я сподівався кращих цін і думаю, що прогадав.

— Так довго не потриває, пане Видржигосте, не потриває! Мені в Празі казали, що ціни знову підскачуть. А як же інакше? В мене вже лежить напихваті двісті корців, чекаю слушного часу для торгів.

— Я теж сподіваюсь. Учора писалося в газетах, нібито в Будейовицях усе вибило градом, ішов він, кажуть, смугою від Праги аж до Австрії! І це ж тільки початок, а там ще й не те буде. Хоча б нас оберіг бог від цього!

— Ба воно й так завше клопоту повно. Поки збіжжя в полі, вболіваєш за нього, а вже як, нарешті, збереш, то ціни падають. А тут ще й свіжа морока: увечері лягаєш, та не певний, чи вранці встанеш,— гіршого й вигадати годі.

— Ох, я одразу ж придбав оце,— сказав пан Видржигост, виймаючи з кишені пляшечку ліків.— Треба до всього приготуватись. Я сказав також своїй жінці, щоб не подавали на стіл овочів, щоб кімнати пильно обкурювали й робили все, як велів лікар. Може, якось урятуємоя.

— Коби б ото ще не пантрувати мастку й не тертися між наймитів; але нічого не вдієш, як не доглянеш — все розкрадуть. Якби ото можна було обійтися без них — то наша кара! — зітхнув Чмухалик.

Коли пані поперепуджувались, то що вже казати про паній. Ті не дозволяли жодній наймиці переступити поріг свого дому, а при зустрічі, коли якась хотіла поцілувати руку, здалека кивали: «Не треба!» Вони погодилися варити біднякам суп, давати щотижня милостиню, щоб на час епідемії трохи покріпити їх, а ще офірували на церкву. Оцет, рум'янок і ліки — все це завжди було в них під руками, а брутальний лікар і без поклонів та лестощів став раптом найжаданішим гостем. Лише жалобний дзвін остогид їм: зачувши його, вони полотніли, і морозець пробігав їм поза шкірою.

Пані Заврталова лагодилася їхати до Праги замовити новомодну сукню. А пані Опршалкова, дружина першого радника міської управи, нагромадила собі сто дукатів на золотий ланцюжок і ще сто — на годинник. Її дуже гнітило, що старостиха, або ж «пані пургомістрова», як панство називало її між собою, мала годинник і ланцюжок, а в неї — другої після бургомістрихи особи в місті — ще не було цього. Отож хотіла поїхати разом з пані Заврталовою до Праги по годинник і ланцюжок. Пані Немастова хотіла купити дочці віно, інша пані — просто поїхати з ними за компанію, а ще інша мала там двоюрідного брата. Але всі ці чудові плани залишилися поки що мрією, бо жодна не наважувалася й носа висунути з дому. Ба навіть у костьолі вони довго не затримувалися, щоб не застудити ніг на холодних плитках, а також тому, що туди сходилося всякого люду й занечищувалося повітря.

Тільки життя третього громадського стану ані-

трохи не змінилося. Вони, щоправда, були вдячні панам за той щоденний черпак супу, раділи, що можна в мірошника дешево купити висівок чи борошна на кнедлики або млинці, але їм доводилося й лободу варити, щоб насититися. А кому раз у тиждень перепадав який гріш із тієї милостині, той не знав, яку дірку ним залатати. За роботою їм ніколи було думати про смерть і не лякалися її, бо не мали чого втрачати. Почувши жалобний дзвін, вони молилися за небіжчика, бажали йому вічного раювання. Веселун Іржик, працюючи, ще й завжди наспівував свою улюблену: «Добре нічого не мати — не журишся, куди що ховати». А коли Андуля дорікала йому за веселість, він відповідав:

Чого ж мені тужити
чи бога гнівити:
на сім світі тебе маю,
а помру, то буду в раю:

— Та ти подумав би, яке нині лихоліття: у млин ока смерть людей косить!

— Дурненька, то ж спокоевіку так було. Хіба ти коли-небудь чула, щоб смерть *звістувала*, коли прийде? Чоловік не знає, скільки проживе, коли помре і де — вдома чи в полі. «Живім, поки живеться, смерть прийде — все минеться», — заспівав Іржик жінці, і та кінець кінцем змирилася — краще вже нехай співає, ніж має засмучувати її ще дужче.

Щира молитва була для сіромашні єдиний лік. Після роботи, надвечір, сходилися всі за мостом біля хреста, співали й молилися, щоб господь їх помилював від наглої, несподіваної смерті.

Чутка про холеру дійшла й до замку. Пані фон Шпрінгенфельд сильно боялася смерті й зараз же звеліла покликати лікаря, щоб той убезпечив їй життя, дав щонайпевніші засоби проти недуги й порадив, чи

не краще виїхати із замку. Лікар, розсудлива й порядна людина, коротко пояснив, що виїде вона звідси чи не виїде, а ніде й ніхто за її життя не зможе заручитися. Але він заспокоїв пані тим, що небезпека не така вже й велика. Вона поцікавилася, звідки взялася та хвороба, і лікар розповів про життя бідняків.

Харчі, житло і все інше що далі, то дорожчають, а платня зростає не настільки, щоб це якось зрівноважилось. Отже, що більше одна частина суспільства багатіє від дорожнечі, то більше убожіє й бідує друга. А де злидні й страждання, там врешті-решт постає помор, якого й багаті жахаються. Чому багаті не відчиняють свої комори й не продають біднякам збіжжя по низьких цінах, щоб ті могли поживнішою їжею покріпитися? Чому не побудують дім, де вони мали б за невелике комірне гожі помешкання? Чому не закладуть притулків для бідняцьких дітей, щоб вони не залишалися напризволяще, коли їхні батьки працюють на багатіїв? Чому не заснують лікарні, щоб бідняки, захворівши, мали належний догляд і піклування, щоб стільки робочого люду щорічно не вмирало й не калічилося? Чому торгуються з бідними за поденну плату й наймають тільки тих, кого нужда примушує працювати за наймізернішу винагороду? Якби про все це дбалось, не було б такої нужди, біди, голоду, не було б стільки хвороб, не було б жебрацтва і — найголовніше — не доводилося б парікати на моральні вади люду, бо вони походять з нужди й темоти.

— Он куди ви гнете, лікарю. Але ж на це багато треба! — відказала пані фон Шпрінгенфельд.

— На це, шановна пані, треба лише шляхетності та справжньої любові; де це є, там усе можливе, і навіть найбільша жертва. На жаль, у нас багато любові на словах, а в серцях аж надто мало!

— Це не так! — заперечила пані трохи ображено, гадала ж бо, що її серце сповнене любов'ю. В неї справді було добре серце, але слабівільне: воно так само легко схиялося до доброго, як і до злого. Нужди вона ніколи не зазнавала, ніхто їй правди не говорив і на правдивий путь не настановляв. Не мавши своїх дітей і буди з цього невдоволена, пані щонайживіше пустилася на шлях порожньої марноти, а це глушило усе добре, що було в ній.— Це не так. Щодо мене, то я ладна сповнити всі ваші побажання, якби моя змога. Я завжди, чим тільки могла, допомагала бідним. Але цієї зими в господарстві були великі видатки, тому не можу за щось таке взятися. Щодо збіжжя, то цим відає управитель, і я в його справи не втручаюсь. Але цими днями приїде мій чоловік, я побалакаю з ним, і ми пошукаємо якоїсь ради на це лихо. А поки що візьміть оці гроші та роздайте їх на власний розсуд.

По тій мові пані вийняла з пишмового столу дві банкноти по п'ять золотих і, подавши їх лікареві, злегка вклонилася — знак, що розмові кінець. Лікар поцілував її руку, вийшов із замку і попрямував до Сікори в сад. Йому й віддав одержані гроші, щоб той міг справити Войтехові новий одяг і посилати хлопця до школи.

Незабаром повернувся в замок пан, а з ним понаїжджало багато гостей, таких же пристрасних мисливців, як і він. Що вже було тут гамору, одна розвага заступала другу, голову пані фон Шпрінгенфельд обсіли інші справи, і вона зовсім забулася про вбогий люд і про холеру, а всім ніколи було їй про це нагадати. Хвороба ще не поширилася на перший громадянський стан — товклася тільки на валах поміж бідарями і тихо спроваджувала одного за другим на той світ. У бідних людей хрестини і похорони проходять

тихо, тому й тепер їх поховання не викликали жодного подиву, а в замку взагалі не цікавилися, що діється в підзамчі...

Войтех міг би бути геть щасливим: кравець та його дружина ставилися до нього, як до рідного сина, їхні діти здружилися з ним, він мав тепер чистий одяг, постіль і їжу. Нічого йому не бракувало — крім рідної неськи. Він невимовно тужив за нею і кожного надвечір'я ходив на її могилу помолитися й поплакати. Кларка додержувала слова: щодня о другій годині пополудні Войтех отримував свіжу страву, часто діставалися йому доволі смачні кусні м'яса й усяке печиво. Все це він, навіть не покуштувавши, віддавав Сікоровій, щоб та розподілила порівну на всіх дітей і вибрала щось найсмачніше для себе й чоловіка. Його щирість радувала господарів, і вони так само щиро ставилися до нього.

Кларина мати помітила, що її дочка ділиться з хлопцем своєю їжею і ще дещо випрошує для нього в кухаря; швейцар і деякі слуги теж бачили, як вона щодня йшла до швейцарської, але не роздзвонювалося про це тільки тому, що всі були заклопотані собою і своїми панами. Навіть Сара не стежила, як раніше, за кожним Кларчиним кроком, вона тепер марудилася з пані, яка разів по кілька на день перевдягалася, та й самій було що робити: в замку був немалий чоловічий почет, і мамзель намагалася кого-небудь ввіймати па гачок. Тому вона наряджалась і підмальовувалась, запрошувала до себе кавалерів і частувала їх добірними лакоминами. Кларка з нею не дружила, а це було приємно Сарі, бо краса дівчини впадала у вічі чоловікам і при ній зовсім не помічали мамзель. Кларка ставилася однаково ввічливо до всіх: і до панів, і до їхніх слуг. Любила вона посидіти увечері з матір'ю в світлиці або пройтися з нею в сад, у поле,

де з ними випадково чи не випадково завжди зустрічався писар Калина й проводжав їх додому.

Мамзель Сарі такі пощастило: один із цих приїжджих слуг — камердинер Жак — в неї... не закохався, ні, а лишень, залицяючись, лестив її самолюбству й користався з неї. Він служив у барона, але там йому велося гірше, ніж старому Йозефу, камердинерові пана Скочдополе. Тому вони з мамзель Сарою заходилися метикувати, як би то йому, Жакові, перейти сюди, в маєток; адже разом було б їм тут набагато краще: поділяли б удвох із Сарою владу в домі. Мамзель не приховувала, як важко буде їм прибрати старого Йозефа, але не втрачала надії та твердо постановила докласти всіх зусиль, щоб Жак служив якщо не в пана, то бодай у пані. За цими думками вона забула про всілякі сторонні балачки, якими раніше цікавилась, і про свого пестунчика Жоліка: не ласкала його, не бавилась із ним. Навіть коли бачила, що Кларка ходить і розмовляє з писарем, вона не гнівалась, як раніше, а тільки зневажливо пасла їх очима, думаючи: «Ти, хамло в полотняній блузі, ти й любові моєї не вартий, не годишся для мене!» Звичайно Жак цілий рік не вилазив із чорного фракa й білої жилетки, а на сухому тілі мамзель Сарі завжди висіли шовки, голову прикрашали банти, на пальцях вилискували обручки. Від нього пахло пачулями, а від неї — духами «Mille de fleurs»¹.

Кларка завсіди вбиралася просто й охайно; вона не мала ніяких коштовностей, крім своєї вроди, й ніякі інші пахощі її не оповивали, крім тих, які видихала її здорова, чиста душа. Писар Калина теж мав фрак, мав і білу жилетку — все це він пошив у Сікорі ще перед приїздом панів, щоб пристойніше виглядати це-

¹ «Тисяча квітів» (франц.).

ред ними. Та й управитель радив йому справити фрак, ту узвичаєну серед панства лівреку. На будні, пораючись у хазяйстві, Калина носив переважно полотняну блузу. Він ходив не лише по паркетах і килимах, а й частенько навідувався до ключниці в ютових черевиках і вносив у кімнату запах лісу й поля. Лице його засмагло, як у цигана, руки чорні, мозолисті. Та якби навіть Калина закутався в стару ряднину і підперезався перевеслом, а Кларка обснувалася павутинням, то й так вони подобалися б одне одному. Нічого не вдієш: «миленький — навіть невмитий гарненький». Кларці й Калині не бракувало нічого сінько, крім хіба посади прикажчика, — все інше прийшло б само собою. Вони все чудово розуміли, хоч про таке ніколи ще не розмовляли. А як часом Калина спересердя проклинав собача, через яке впав у неласку пані, або Сару, то Кларка завжди зітхала.

Писар покладався на пана. Управитель уже на другий день після господаревого приїзду зайшов до пана замовити добре слово за Калину, але Сара вже встигла накрутити проти нього пані, й та по гарячих слідах пожалілася чоловікові, що незграба писар мало не спровадив зі світу Жоліка. Писар в її очах був не тільки незграбний, а й зловмисний, дурний і брутальний! Пан Скочдополе терпляче вислухав її, але не сказав ні бе ні ме. Пані теж більше нічого не говорила: вона звикла, що чоловік завжди незаперечно виконував її волю, а тому й на цей раз вирішила, що стане й отих кількох слів і що годі вже про це говорити.

Коли управитель другого дня зайшов до пана й почав клопотатися за Калину, той відповів:

— Чоловіче добрий, я знаю, що, крім Калини, ніхто не заслуговує на це місце, і я не проти, але моя дружина на нього дуже гнівається, що нібито він мало

не погубив її собачку. А тому зараз нічого не можу йому пообіцяти: не хочу сварки в домі.

Управитель взявся щиро розтлумачувати панові, як усе це сталося, пояснив, що мамзель Сара даремно налякала пані. Скождополе не був такий дурний, як здавалося: він добре знав, що в домі діється.

— Ну, нехай Калина, доки все те не втихне, побуде ще писарем, а нового прикажчика брати не будемо. Розумієте мене?

— О, розумію, пане. Сказано ж: коня не бий, а жінки не дратуй, як хочеш з ними ладнати,— усміхнувся управитель.

— Так, чоловіче добрий, ви вгадали,— усміхаючись, поплескав управителя по плечу пан Скождополе. Вони чудово розуміли один одного.

А все-таки Калину така ухвала не втішила; і якби він знав, куди податися, та якби не йшлося про Кларку, то негайно розпрощався б із службою. Управитель, однак, заспокоював його, кажучи:

— Ну ж бо потерпїть, Калино, ще й у наше віконце загляне сонце.

Але Калину ті обіцянки й розради не грїли, тим-то, відколи пан приїхав, він майже завжди був сумний, замислений; і, може, ще довго так мордувався б, якби події не змінили трохи його долю й долю інших людей.

6

Як було вже сказано, мамзель Сара, сидючи зі своїм Жаком чи там поринувши в роздуми про будучину, забувала все, навіть свого мазупчика. Мала тепер іншого, кращого. Трапилося це незабаром після приїзду пана. День випав пекучий, панство розважалося в прохолодному салоні на нижньому поверсі або

гуляло в затінку по садку. Слуги наслідували своїх панів: ті спали, ті байдкували, інші забавлялися на свою вподобу. В кімнаті мамзель Сари було холоднуvато; вона шила, Жак сидів біля неї і грався то наперстком, то воском або різав порозкидвані шматинки, шепеляво обсяпаючи Сару жагучими й красивими, а проте нещирими словами. Та мамзель вірила й захоплено слухала, бо його слова лестили її марнолюбству й видавалися солодшими за мед. Лакей приніс Жолікові на порцеляновій тарілочці другий сніданок — посічену фазанячу грудинку. Раніше Сара завжди додивлялася, чи свіжа страва, чи тарілка чиста, чи, бува, немає в м'ясі хрящів або кісточок і таке інше, а сьогодні навіть рота не розтулила, зраділа, що лакей зразу вийшов. Мамзель не помітила, що він зле зачинив за собою двері, й не стала коло Жоліка, хоч собачка озирався на неї, чи не підійде. Не дочекавшись, песик почав снідати. Попоївши, він підійшов до мамзель, постояв трохи — чекав, щоб йому, як завжди, витерли мордочку серветкою. Але Сара не помічала його, аж доки не шкрябнув її лапкою.

— Геть, стерво, й хвилини не даси спокою! — накинулась на нього камеристка і, залишивши одну руку в Жаковій, другою відіпхнула собачку від себе.

Жолі загарчав, блиснув очима і заліз під крісло — такого йому ще не прилучалось, хоч останнім часом доводилося терпіти від своєї другої хазяйки всіляку зневагу. Він хвилину постояв під кріслом, чекаючи, що його покличуть, але Сара й не писнула, тільки нахилилася до Жака й обнімалася з ним. Тут песик розізлився, ревниво загарчав, вискочив на стіл, щоб звідти стрибнути до Сари на коліна, і загавкав на Жака. Той грубо крикнув: «Куш!» — і скинув його зі стола. А Сара жодного слівця не мовила, навіть не

оглянулася на нього. Смертельно образений і розлючений такою брутальністю, Жолік стрепенувся й тихенько поліз під крісло; та по хвилі, побачивши, що покровительниці не до нього, песик, якому стало в кімнаті сумно, непомітно вишмигнув через відхилені двері. Ті двоє цього не спостерегли. Раптом, майже через чверть години, урвав ніжні їхні любощі крик і гам із садка. Обое прислухалися, посхоплювалися, Сара відчинила вікно.

— Що сталося? — запитала вона садівника, що пробігав повз дім.

— В саду скажений собака! — відказав той, поспішаючи далі.

— Жолі! — скрикнула Сара, миттю обернувшись від вікна; але песик не озвався.

Вся тремтячи, вона заглядала під крісло, перетрусила постіль, обнишпорила всі куточки, а Жоліка й слід прохолов. Щойно тепер Жак помітив, що двері відхилені.

— Швидко забирайтеся звідси, щоб вас не побачили, і шукайте його — інакше все пропало! — тремливим голосом бубоніла Сара і витрутила свого милого за двері. По тому ще раз оглянула всі закутки і тільки тоді побігла шукати песика по інших кімнатах.

Тим часом сполошився весь замок. Зачиняли двері; пан вибіг надвір із рушницею і почав скликати своїх собак; швейцар стояв біля собачих будок теж із наладованою рушницею; управитель звелів позачиняти хліви й поприв'язувати псів; жінки поховалися, а ті, що працювали, гукали одна одній:

— Як побачите його — кидайтеся вправо! Всі скажені собаки сліпі на праве око.

Сміливіші чоловіки бігали по садку з дрючками чи з рушницями — що кому попало в руки. Один кричав: — Він тут, у кущах!

— Ні, побіг у двір! — горлав другий.

Третій запевняв, що пес уже в підзамчі. Всі нестямно метушилися, лише писар попрямував від швейцарської дорогою повз сад у місто.

— Жолі, Жолі! Принесіть мені Жолі! — волала пані, як лиш знявся крик і вона збагнула, що сталося.

Лакей, що приносив собаччі сніданок, вбіг до Саринної кімнати, але там нікого не було — він знайшов мамзель в сусідньому покої, де вона, мов не своя, шукала песика.

— То ви в усьому винні: не зачинили в мене двері — і він вибіг! — заламувала руки Сара.

— Овва, як же так, мамзелько?! Відколи я приніс йому сніданок, збігло чимало часу, і ви могли б завважити, якби не дивилися на іншого...

— Замовкніть! Ви в цьому винні! Якби зачинили двері, він не міг би вибігти. Тільки ви, ви!

Лакей хотів їй належно відсікти, але тут, не дочекавшись Жоліка, увійшла пані з якоюсь дамою.

— Де песик? — нараз запитала вона Сару.

— Даруйте, ваша милість, Жолі вибіг із моєї кімнати, але він десь тут, у покоях, я його шукаю. Франц приніс йому сніданок і, виходячи, не зачинив дверей, а я їй не помітила. Коли Жолі наївся, я витерла йому ротик, і він ліг на подушку, а я взялася до роботи. Я була певна, що песик лежить на подушці, їй не оглядалася, аж поки не знявся гвалт. Ах, я з переляку їй говорити не можу! Ах, мій милий Жолі! Я вся тремчу. Я помру, коли з ним що-небудь станеться! — закривши очі, хлипала й голосила вона.

Пані стояла приголомшена, переводячи гнівний погляд з Сарі на лакея.

— Ваша милість, — рішуче почав лакей, — мамзель бреше. Вона нічого не робила, в неї сидів камердинер пана барона Жак. І якби вона не фліртувала

з ним, пес не втік би, хоч я й не зачинив добре дверей. Це так, не суптєся на мене, мамзель, я не хочу брати вину на себе... Жак щойно втік від вас, і ви почали шукати собаку,— сказав Франц, який ненавидів мамзель і передчував, щб вона з Жаком задумала, бо завжди під'юджувала проти нього пані.

— Безсоромна! — вигукнула пані сичавим від гніву голосом і замахнулася на неї, але Сара значуще поглянула на хазяйку і, забувши про свій недавній удаваний жаль, глузливо й зухвало відрубала:

— О, я безсоромна?! А то ж чому, ваша милість? Це ще треба довести!

Пані, збентежена таким зухвальством, під глузливим Сариним поглядом опустила занесену руку й лише промимрила, щб та шукала песика і негайно забиралася з дому, коли з ним щось трапиться...

По цих словах пані безсило впала в крісло, а лакей побіг по воду. Сара гасала по всіх покоях; їй залежало не на пані й не на собаці, а на тих п'ятистах золотих його пенсії та п'ятистах золотих за догляд, на теплому місці й доброму заробітку в цьому домі. Але в усьому замку по собачці й сліду не лишилося.

Ця чутка блискавкою поширилася по всьому замку. Всі кинулися розшукувати Жоліка, забувши про скаженого собаку. «Жолі! Жолі!» — чулося звідусіль. Шукали його в чагарнику і в ставку, на зачинених горищах, у печах і в шафах, бо, як казала стара ключниця, коли чорт хоче подразнитися з людиною, то заховає потрібну річ так, що й сам господь бог її не знайде.

В той час, як у замку перекидали все догори ногами, писар Калина біг з рушницею вниз від швейцарської дорогою повз садки й почув крик на луці: «Скажений собака! Забийте його! Втікає в місто!» Калина хотів бігти за ним у місто, але тут покликав йо-

го Сікора від своєї будки. Він держав у руках свого шпіца, а Войтех стояв біля нього й теж щось тримав...

— Почекайте, Сікоро, я зараз же прийду, як тільки уколошкаю собаку, щоб не сталося нещастя.

— Гай, пане Калино, як він набіжить у місто, Гавел його зразу ж застрілить, копа раків, неодмінно застрілить. Зайдіть-но на хвилинку! — наполягав Сікора.

Калина звернув до будки, а Войтех вийшов йому назустріч і простягнув Жоліка.

— Звідки він тут узявся? — вкрай здивовано запитав Калина і, закинувши рушницю на плече, взяв на руки тремтячого песика.

— Я послав його до управителя в одній справі, а він впіймав того собачку на стежці, а тепер боїться нести в замок,— сказав Сікора, показуючи на Войтеха.

— Хлопче, навіщо і де ти його впіймав?

— Та я, пане Калино, навіть не доторкнувся б до нього, але то було так: коли я йшов від управителя, зусгріла мене панна Кларка й каже: «Ти, напевно, вже по обід ідеш? Ще ж нема другої години». Я їй сказав, де був. «Ходи зі мною, Войтеху,— каже вона,— щось маю для тебе». Я пішов з нею до ключниці, і там дали мені гарну нову сорочку.

— Хіба тебе Кларка знає? І що це за обіди? — цікавився Калина.

Войтех замовк, не знаючи, говорити про це чи ні. Але Сікора запевнив, що Калина — добра людина і що йому можна все сказати. Тоді Войтех розповів, як він познайомився з Кларкою і що відтоді вона ділиться з ним своєю їжею. Лице Калині зайнялося жагучим рум'янцем, і він, зворушений, пригорнув Жоліка до серця.

— А що ж далі? Як ти впіймав Жолі?!

— Отож сказала мені Кларка, аби я повертався стежкою під замком, бо там ополудні ніхто не ходить. А інакше міг би мене перестріти хтось із панів або мамзель Сара і почали б тоді розпитувати, щоб я робив у замку. Вона провела мене повз панську кухню й показала стежку. Пішов я під замком, де стоять навкруги ті чудові липи й лавочки, присів на хвилинку, щоб розглянути сорочку. Я ще й не склав її, як почув гавкіт, оглядаюся — аж стоїть неподалік той панський песик, бреше й гарчить на мене. Я так спудився, ніби в мене стріляли; подумав, що за ним іде той злочий лакей або та худюща мамзель, котра мене з мамою колись із садка вигнала, як ми чекали пані. Кинувся був утікати, але собачка схопив мене за штани. Я до нього по-доброму, гладжу його, а він гарчить і блискає очима. Ніхто за ним не йшов і не було на ньому, як ото бачите, пашийника. Я не знав, що робити: боявся втікати, аби не порвав мене, і боявся, що хтось надійде. Раптом вискочив на стежку, якою я йшов, той скажений собака; я спершу не знав, що йому, стою собі, а панський песик перестав гарчати й ну тулитися до мене. І тут я здогадався, що собака скажений: голова опущена, язик висолоплений, хвіст підібганий. Вхонив я песика й відскочив убік, а скажений промчався повз нас. Я не знав, що далі робити: песика самого боявся відпускати, а до замку теж страшно було йти з ним. А тут, чую, усюди кричать: «Скажений собака! Скажений собака!» Відтак я з ним утік до дядечка... Повірте мені, пане Калино, якби я не схопив його і ми не сховалися, то, напевно, приبلуда покусав би нас.

— Охоче вірю, мене лише дивує, чому песик сам по садку бігав.

Калині спало на думку, що тепер трапилася чудова нагода прихилити до себе пані,— от лиш сказати

їй, буцімто він урятував собачку. Хлопець же сам віддав його. Але це була лише миттєва думка. Калина тріпнув головою, немов відганяючи її.

— Ходи, хлопче, зі мною, віднесемо песика до пані, може, його вже розшукують. Не бійся, певно, дістанеш винагороду. Я сам розкажу, як усе це сталося.

Сікора теж підбадьорив Войтеха, і він пішов. В цю мить з боку міста почувся постріл.

— А що я казав? Вже по собаці. То Гавел бабахнув, копа раків, він добрий стрілець! — сказав Сікора.

Калина з Войтехом пішли до замку. Там панувало справжнє сум'яття. Пани гості бігали по садку, шукаючи мазунчика пані; тільки господар не шукав — він сидів у кімнаті й заспокоював пані.

— Хто принесе мені Жолі, нехай править, чого лиш захоче. Я все сповню! — голосила пані.

Раптом лакей відчинив двері й доповів:

— Писар Калина несе мусьє¹ Жолі!

Він не хотів називати його по-простому і тому додав титул, яким часом величали песика пані і мамзель. Пан засміявся з цього і, зрадівши, що віднайдений Жолік не коштуватиме йому цілого маєтку, сказав:

— Дотримуй, пані, свого слова й писареві!

Увійшли Калина з Войтехом і ще дехто з гостей — почути, як усе сталося, бо ця комедія їх вельми розважила.

— Жолі, мій Жолі! — вигукнула пані, розкриваючи обійми.

Песик, почувши її голос, хотів вирватися з писаревих рук, але той пам'ятав, які наслідки мав для нього такий стрибок, і не пустив його, а обережно поклав на коліна пані.

¹ Пан (*спотворене франц. monsieur*).

— Де ви його знайшли, Калино? — запитав пан.

— То не я знайшов, мені його дав цей хлопець, бо сам боявся й соромився йти до замку,— відповів Калина і розказав, як Войтех, проходячи садком і відпочиваючи під липами біля замку, надібав на песика і врятував його від нещастя; тільки Кларку не згадав писар жодним словом.

— А чий це хлопець? — запитав пан.

— Він сирота, його мати перша померла на холеру два тижні тому. Хлопця взяв на виховання кравець Сікора. У нього своїх п'ятеро дітей, він бідний, але добрий чоловік.

— Божевілля! Сам бідний, має п'ятеро дітей, а бере ще одного! — зауважив хтось з панів по-французькому, та Калина зрозумів його.

Пан Скождополе приступив до хлопця, взяв його за підборіддя і, милуючись його гарним, рум'яним личком, сказав по-німецькому:

— Гарний хлопчик!

— Це був би чудовий екземпляр грума. Якби знаття, що він піде до мене, зразу ж забрав би його. В мене є один такий хлопчина, але то страшенний пустун,— обізвався граф Розігноль.

Пані підхопила цю думку. Спершу вона хотіла відбутися якою-небудь винагородою, а тепер надумала показовіше виявити свою вдячність.

— Що ж ти робиш у своїх вихователів? — запиталася раптом пані.

— Дядечко посилає мене до школи; після школи я помагаю сторожувати, рву черешні, роблю все, що мені скажуть,— відмовив хлопець, не знаючи, куди подіти очі від сорому.

— Гадаю, ні ти, ні твої вихователі не будуть проти, коли я візьму тебе в замок,— мовила пані.

— Не знаю, як скаже дядечко,— простодушно відказав хлопець.

— То запитай його і завтра приходь сюди! Вам, Калино, поки що дякую,— сказала пані, даючи цим наздогад, що відпускає їх.

Калина поцілував їй руку, вклонився товариству й вийшов з Войтехом; так і не знаючи, доброзичлива ця привітність пані чи ні.

Як тільки вони вийшли, звеліла пані викупати Жоліка й дати йому порошоків; сама теж зажила ліки після такого великого хвилювання.

Ця пригода мала великі наслідки. На другий день пан покликав до себе управителя. Найперше сказав йому, що пані зажадала обгородити весь парк, щоб надалі не доводилося потерпати за свого мазунчика.

— Отже, навозіть дерева, найміть робітників, хай якнайшвидше поставлять навколо всього парку частокіл. Тріски роздайте бідним людям, розумієте? Далі, казав лікар, що народ страшенно бідуює; запаси пашні в нас великі; намеліть, значить, збіжжя — жита й пшениці — та на власний розсуд розподіліть між тими, хто справді потребує; можете й гороху додати. Я знаю, що ви порядна людина і не зчините ніякого шуму. Нехай кожен тихенько сmojomиває. Не забудьте про кравця Сікору! А цього листа передайте Каліні!

Управитель не вірив власним вухам, не розумів, що це на пана найшло. Хоч він і знав, що в нього добре серце і що він кращий від пані, проте ніколи його не цікавило, мають бідняки що їсти чи ні. А тут раптом така великодушність! Управитель і гадки не мав, що пан у душі почувався зганьбленим перед бідним кравцем і хотів тепер бодай трохи спевнити свій обов'язок. Пані теж мала подібні наміри, коли їй тоді лікар розповів про горе бідняків, але за розвагами вона забула про все.

У листі, якого пан дав управителю, йшлося про призначення Калини на посаду прикажчика. Звичайно, Калина зрадив, однак зауважив, що прикро одержувати місце не так за свої заслуги, як завдяки протекції собачки.

— Чоловіче, дарованому коневі в зуби не заглядають. Все-таки краще синиця в жмені, ніж журавель у небі,— мовив управитель, і Калина визнав старому рацію, вдягнувся в чорний фрак і пішов подякувати панові. Потім він зайшов до ключниці впевнитися, чи можна сподіватися на повне своє щастя.

Коли приблизно через годину Калина повертався додому, світ йому здавався прекрасним і він ладен був цілувати всіх стрічних. Кларка теж цілий день пурхала в замку, очі її сяяли, на устах вигравала щаслива усмішка. А стара ключниця в цей день з доброго дива разів кілька розплакалась. Як рознеслася чутка, що Калину настановлено прикажчиком, люди вже здогадувалися, хто стане його дружиною. Проте ті, кого це стосувалося, нікому нічого не говорили, берегли таємницю, за бажанням Кларки, до слушного часу.

Другого дня Сікора з Войтехом прийшли в замок, і їх провели до пані. Та ще раз оглянула хлопця, все розпитала про нього Сікору й поцікавилась його здоров'ям.

— Ну, ваша милість, він худенький, інакше й не могло бути при таких харчах. Але вже почав тепер трохи поправлятися, а колись, бог дасть, буде з нього славний хлопець,— відповів кравець, лагідно поглядаючи на свого вихованця і пильнуючи, як напучувала дружина, своєї мови, щоб не проскакували перед пані його «раки».

Пані фон Шпрінгенфельд була задоволена і повідомила кравця, що візьме хлопця в замок. Цим вона сподівалася безмежно втішити їх, але ні один, ні другий

не зрадів. Сікора звик до хлопця, а Войтех нікого так не любив, як Сікорів. До того ж кравець думав, що пані усиновить хлопця й пошле його до школи, а тому, затамувавши своє хвилювання, він подякував їй за доброту й щиро радів, що сироті пощастило. Войтех не міг стримати сліз, він охоче повернувся б із Сікорою до дому. Але страждання й нужда передчасно навчили його розуму, і він зміркував, що негоже обтяжувати бідного кравця, коли про нього хочуть подбати багаті люди.

Пан Скождополе не хотів, щоб дружина робила з хлопця мавпу. Зате пані не могла дочекатися, коли ж у неї буде свій маленький грум у такій лівреї, як порадив їй один знайомий. Сікорі звеліли щонайшвидше її пошити. Як хлопця перебрали, він гірко заплакав і соромився між людей показуватись у білих панчішках, що здавили йому литки, в облямованому фґрачку і в куценьких оксамитових штанцях. Йому здавалося, що він уже не Войтех Карасик; у цьому одязі хлопець не вмів ні повернутися, ні ходити. Та й підстрижене волосся здавалося тепер не таким, яке любила гладити мати. До того ж дали йому нове ім'я — Альберт.

Сікора сподівався, що до хлопця поставляться інакше, йому все це не подобалося, та мовчав: що міг сказати проти панів? Він радив Войтехові бути слухняним, вірним, мовчазним, щоб нічим не зганьбитися.

— А як тобі захочеться десь учитися і ніхто за тебе не подбає, приходь до мене, копа раків, я тобі стану за батька! — сказав кравець, і хлопець, плачучи, пообіцяв усе так чинити.

Лікар також бажав хлопцеві кращої долі і був невдоволений з такого опікунства, але й він до слушної нагоди держав язик на прив'язі.

Войтехові доручили доглядати Жоліка. Пані сама

все розказала, як і що з ним робити. А оскільки песик зразу ж звикся з хлопцем, то йому виділили кімнатку, щоб вони й уночі були разом. Окрім цієї роботи, Войтех мав стояти за кріслом пані під час обіду; тягати за нею ящика або кошачка з начинням, якщо вона захотіла де-небудь у садку працювати; нести молитовника, як їй заманулося йти до костьолу. Одне слово, мусив виконувати ті дрібні послуги, з якими таке мале паженя справляється жвавіше й вправніше за дорослих. Войтех був вельми слухняний та спритний, але в своєму звичайному одязі та зі своїм рідним ім'ям він був би ще спритніший і вправніший. Його дещо незграбні в незвичному одязі рухи здавалися панству дуже комічними, проте пані не сварила його за це і наперед тішилася тим фурором, який вона викличе в столиці своїм малим паженням.

А як же Сара знесла те, що забрали її мазунчика? Вона нікому не признавалась, як її це гнітило, і перед кожним, крім пані, вдавала, ніби тепер збулася важкого тягаря. Якби це місце не було таке тепле й багатонадійне, мамзель нізащо не скорилася б. Цією службою вона дорожила і тому скорилася господині та стерпіла її кару. А пані, вважаючи Сару безцінним скарбом і незамінною камеристкою, вгамувала свій гнів і вибачила їй за недогляд свого улюбленця Жоліка. Віддавши песика під опіку Войтехові, вона пояснила мамзель, що робить це тому, щоб Жолік частіше розважався: хлопець може з ним бавитися цілий день, а Сара не має стільки часу. На це камеристка відповіла, що хоча й сумуватиме за Жоліком, але заслужила такої кари і тому повинна бути вдоволена. За кілька днів, зачісуючи пані й розповідаючи, як завжди, всілякі плітки і новини, вона зізналася, що їй любо збувати час з камердинером Жаком, що це єдиний чоловік, якого можна полюбити, бо він вельми

культурний, освічений, справжня окраса того дому, де служить. Оповідала, що він служив і при цісарському дворі, але принц, його хазяїн, помер і тоді Жак взяв принципів друг — барон. У нього також дуже добре йому ведеться. Він усім домом правує, і барон не відпустив би його ні за які гроші.

— Добре було б, ваша милість, якби то наші Франц і Йозеф мали такі достоїнсті й такий смак у всьому. І не дивно: Жак при цісарському ж дворі служив.

— А й справді він не покинув би барона? — запиталася пані.

Сара добре знала, як відповісти.

— Гадаю, він учинив би таке лиш при одній умові. У нього є ще й така важлива достоїнність, як безмежна відданість своєму баронові. Звичайно, до деяких людей він ще більше прихильний. Графиня хвалила його і теж хотіла переманити до себе, але він не перейшов до неї. А сьогодні Жак мені казав, що коли б тоді був зі мною знайомий, то перейшов би заради мене. Взагалі, тим чоловікам не варто вірити, але йому, гадаю, можна.

— Отже, ти думаєш, що заради тебе він перейшов би до нас?

— Ваша милість, звичайно, не думає його брати, бо ж Йозеф — порядна людина, ну а Жак — той нізачо не покине господаря. Він не раз казав, що його з паном ніхто не розлучить, хоч би всі цапки ставали. Проте я гадаю, що якби довелось щось попросити Жака, він заради мене багато чого зробив би, бо знає, як мені важко було б залишати вашу милість.

— Бачу, він хоче тебе переманити? — усміхнулася пані.

Сара опустила очі, ніби засоромившись, поманірилася трохи і потім прошептала:

— Хоче мене брати!

Ще того ж дня Жак помітив, що при зустрічі пані фон Шпрінгенфельд пильно розглядала його, свого лакея Йозефа разів кілька задарма вилаяла. А пан Скочдополе несподівано почув у цей день від своєї дружини, що вона відчуває до його камердинера Франца «якусь антипатію», що він «надто неотесаний мужик».

— Мила Катерино!..

— Не знаю,— обірвала його пані,— коли вже ти відвикнеш називати мене Катериною, це так вульгарно.

— Пані,— так мусив Скочдополе величати свою дружину між людьми,— ти помиляєшся! У вищому світі заведено називати повним ім'ям, гарне воно чи ні. Хіба ж відомих імператриць Альжбету і Катерину іменують Бегушка, Лізінка, Катинка, Катрен, Катон або Катот, як тобі до смаку?! Коли б по-простацькому, то звав би тебе Каченка, Качечка. Але в товаристві я не називаю тебе ні так, ні сяк. А віч-на-віч люблю звертатися до тебе так, як колись.

— Що було, то пропало. Ми тепер повинні поводитися так, щоб не стати посміховищем вищого світу.

— Пані, ми ж з тобою домовилися: кожен живе так, як велить сумління. Я тобі дав повну волю, то дай же й мені її. Я розважаюсь, як мені подобається, ти чиниш так само. Я ні в чому тебе не обмежую, виконую всі твої побажання, щоб ти ні на що не нарікала, але ж не втручайся й у мої справи. Мій Франц для мене добрий такий, як є, і мені не треба, щоб він був інакший. Це старий слуга, він, як тобі відомо, давно вже в нас служить, а оскільки ти раніше ніколи не почувала до нього антипатії, то гадаю, що й сьогоднішня минеться. По обіді, сподіваюся, будеш знову в добромум гуморі,— усміхнувся пан Скочдополе.

Пані, ображена, повернулася й вийшла, знаючи, що тепер не варто вести розмову далі. Проте вона все-та-

ки не відступилася свого плану бодай для того, щоб не подумав той дурний камердинер, ніби ніхто над ним не візьме гору.

Войтех скоро заприятлився з Жоліком; він був ще дитям, любив бавитися, песик також, а тому й звиклися. Хлопець ходив коло нього достоту так, як велила пані, ніколи й трішечки не покривдив його. Але коли він давав собачці їсти, вкладав у постільку чи помічав всіяке задля нього марнотратство, то завжди думав собі: «Боже мій, якби все це мала моя матуся та Йозефек! Вони б, либонь, не повмирали!» І тут йому на очі завше набігали сльози. Сироті тепер також добре жилося, він дуже радів, що йому пані дозволила віддавати недоїдки Сікоровим дітям або іншим біднякам. Пані мала мову з ним лише тоді, коли давала накази; пан ставився привітно, але балакав з ним мало; всі інші, як пани, так і слуги, або глузували з нього, або ніби зовсім не помічали його; мамзель Сара зверталася облесливо й жалісливо, але він її побоювався й уникав розмов із нею. Лише Кларка та її мати були для хлопця ангелами в цьому домі; вони називали його справжнім ім'ям — Войтех, а як погляне було на нього Кларка, серце йому завжди стискалося — згадувалися такі ж сині материні очі. В ключниці Войтех розмовляв також із Калиною, той допіру восени мав переселитися на свій двір. Та найбільше радів хлопець, коли увечері йому дозволяли забігти на хвильку до Сікорів. Тут була його рідна домівка. Діти завсіди радісно зустрічали його, він мусив їм розповідати, як йому живеться; найменшенька, Анінка, розглядала блискучі гудзики на його фрачку; мати розпитувала, як у замку господарюють, а батько упоминав його, щоб добре поведився. Міщани, особливо з того першого стану, побачивши Войтеха, казали: «Диви, як тій жеброті щастить!»

Лікар теж часто ходив до замку і, зустрівши Войтеха, все розпитував, як йому живеться, чи здоровий, радив бути чемним і гладив його по голівці. Войтех з кожним днем гарнішав, здоровшав і міцнів, хвороблива жовтінь зовсім щезла з лиця; але він залишився таким же добрим та чесним хлопчиком, не зважав на розмови, як і на те, що круг нього діялося і чого не міг ще збагнути. І коли пані не потребувала ні його, ні собачки, вони разом ішли до своєї кімнати, і тут Войтех охоче розмовляв з Жоліком, як раніше з Йозефком, неодмінно додаючи: «Гай-гай, голубе, що ти знаєш? Гараздуєш, як пан, і нічого не знаєш!»,— а песик дивився на нього мудрими очима і слухав, як колись нетямущий братик.

7

Минуло вже тижнів три, як Войтех поселився в замку. Міські пани й досі не варили городини, не їли овочів та обкурювали покої, а бідняки вже перестали вмирати на холеру. Вони тепер варили страву не з лободи, а з гороху та борошна, ще й хвалили пана з управителем за їхнє добре серце. Як почали тесати дерево, управитель сповістив про те бідноту. Зразу ж збіглося сила люду, поприходили й багаті міщани, щоб закупити тріски; вони набивали ціну одне поперед одного, намагалися й управителя підмазати. А коли управитель оповістив, що продавати нічого не будуть, що тріски виділено для бідних, вони розійшлися, лаючи потай душі пана за те, що він розбещує тих ланців, потурає їхнім лінощам та гордощам — і ще побачить, як ота голота йому віддячиться. Немало й маєтніших посиляли своїх служниць з кошиками по тріски, хотіли обдурити управителя, але то був старий лис, розгадав їх. І як паював борошно, не дав

себе ошукати: він не наділяв тих, кому протегував староста чи радники, а сам усе перевіряв або посилав Калину. Щодо цього його сумління було чисте, і допомогу дістали ті, хто її найбільше потребував. Якби він захотів, то міг би, роздаючи панську пожертву, добре нажитися й запопасти ласки деяких людей. Один пан — так, це був пан, і належав він до першого стану, якийсь чиновник з управи — вважав управителя за битого дурня і навіть підрахував, скільки той міг би спокійно покласти до своєї кишені. Цей пан з власного досвіду знав, як таке робиться; йому також довірили подібні добродійні заходи — в нього варили так званий румфордський суп¹ для бідняків. Цей суп теж поділявся на три гатунки. В невеликому банячкові варився суп густий, скоромний, кидали туди багато м'яса й рису; у більшому банячкові теж був непоганий, а в казані кипіли покидьки, ячмінна крупа й що попало. А коли той чиновник приходив ополудні й куштував суп з казана, то правив своїй жінці: «Досить добрий для тої голоти, бо й навіщо їм скоромніший? Ще попсують собі шлунки». Як жінки приходили по суп із горщиком, місткішим за квартиру, він ляв їх: «Поприходили з цебриками! Гадаєте, ми тут по відру для кожного варимо? Суп скоромний та густий, що патока; одна ложка такої страви загріє більше, ніж тарілка якоїсь іншої, а ви ж її по цілій квартирі дістаєте». Коли відходили убогі жінки зі своїми порціями, приступали з горщиками діти всякого віку, малі й великі, хлопці та дівчата; вони величали того нана та його жінку «хрещений татко», «дядечко» чи «тітонька»; їм давали з того

¹ В другій половині ХІХ ст. приготувляли з різних дешевих продуктів на добродійні кошти суп, скалькульований у свій час американцем Б. Румфордом.

більшого баняка кращого супу. Нарешті, як усе поділено, зоставався лиш банячок того найскоромнішого супу, тієї патоки, і тоді пан зі своєю сім'єю починали їсти й прихвалювати страву; щодня мали вони м'ясо та якусь підливу з того, що до румфордського супу не потрапило. Однак старе прислів'я каже: «Не вмієш кувати, то й вогню не роздувай!» — а тому залишмо підзамче й повернімося знову до замку.

Там їли, пили, спали, грали й позіхали, і це називалося «розкішно жити»! Коли надвечір озивалася в парку музика й засвічувалися вікна замку, внизу, на валах, наївні люди казали: «Боже, отам, нагорі, раюють!» І що тільки не видається чоловікові на сім світі раєм!

Був паркий літній день. Панство забавлялося у віллі, розташованій за годину ходи від замку; в березняку поставлено намет, де по третій годині мали обідати, а ввечері все товариство намірялося повертатися додому річкою, на човнах. Для жінок налаштували дві осібні гондоли, але стояли там і карети, бо ж могло їм розхотітися пливти водою. Обслуговувала панів хатня чоловіча прислуга й кілька приїжджих лакеїв; баронів Жак, лакей пані Йозеф і всі служниці залишилися в замку. Мамзель Сара раділа, що перебуде цей день на самоті; а щоб ніхто не зіпсував їй надвечірню годину, вона поскаржилася на слабкість і зосталася по обіді — його подавали десь о четвертій — у своїй кімнаті. Кларка, відбувши роботу, пішла до матері разом з Войтехом і його вихованцем Жоліком, якого пані побоялася взяти з собою. В замку було тихо, немов усе там вимерло.

Погляньмо, що ж поробляє мамзель Сара. Вона мала дуже гарну кімнатку, просто над будуаром пані. В одному кутку будуара видніла жовта кнопка; як її натиснути, в стіні відчинялися дверцята, через які

можна було крученими сходами зійти вгору, до Сариного покою, де теж були такі дверцята в стіні. Коли пані у своїй опочивальні смикне за коштовне руків'я дзвінка,— нагорі, в Сариній кімнаті, якраз біля її м'якенького, запнутого білими завісами ліжка, озивався срібний дзвіночок, і камеристка вмить збігала вниз. Кімната мамзель Сари була набагато ліпша і гарніше умебльована, ніж Кларчина, зате в Кларки і ті простенькі меблі завжди аж вилискували — не те що в Сари.

Камеристка ввійшла до своєї кімнати, зачинилась і взялася порядкувати, ховаючи геть усе негарне. Потім вона спустила з одного боку ліжка імлисте запинало, а з другого закинула його так, щоб видно було постіль. Управшись із цим, Сара застелила стіл перед софою, відчинила шафу, взяла з одного відділення пляшку вина і розкладені на тарілках ласощі та печиво, а з другого — дві чашки, самоварчик з усім причандаллям, зі смаком розставила все це на столі, посередині ж примостила свічник на два рижки. Оглянувши все те, вона втішилася. Спустила штори при відчиненому вікні, засвітила на нічному столику лампу, затуливши її рожевим скляним абажуром, і свічки на туалетному столику, з обох боків дзеркала, та й заходилася передягатися. Насамперед Сара зняла з себе коричневу шовкову сукню, накинула білий халат і, присівши коло туалетного столика, почала розчісувати своє чорне волосся, єдине, що мала насправді гарного. Вона заплела коси й скріпила їх на потилиці срібними шпильками *à la grecque*¹, розуміючи, що така проста, але гарна зачіска найвиразніше підкреслює пишноту її волосся. Причесавшись, мамзель взялася за косметику. Спочатку вона вмочи-

¹ На грецький лад. (*Тут і далі з французької*).

ла пензлик у туш і підвела собі брови, мазнула ваткою дорогого рожевого крему й підрум'янила щоки, напудрила лебединим пушком лице, лоб, шию та руки, але, помітивши, що біла пудра надто впадає в очі на смаглявій шкірі, стерла її чистим пушком. Потім вибрала з-посеред багатьох пляшечок одну з написом: «Eau de mille fleurs» — і покропила собі груди; взяла найпахучіше, мигдальне, мило й пішла помити руки до іншого столика, де вправлено було порцеляновий умивальник. Помившись, Сара взяла атласні туфельки, ще тугіше засупонила корсет у талії, аж дух підперло, й одягла легку шовкову сукню ясної барви. На шию пов'язала чорну оксамитку з золотим медальйоном, до грудей пришилила дорогу брошку, збоку причепила золотий годинник, на руки одягла золоті браслети, і ще інші — зшиті зі стрічок, на пальці на низала кілька пернів. Опісля пов'язала фартушок з тяжкої шовкової матерії, крутнулася разів кілька перед дзеркалом і, дуже вдоволена собою, накрила білою серветкою пляшечки, коробочки, мило й усі ті причадали, запалила липову скалочку й позасвічувала свічки на столі, а перед дзеркалом погасила. Оглянувши ще раз усе, щоб не забути, бува, чого, взяла до рук роман, присіла на софу і стала чекати.

Невдовзі у двері тричі тихенько постукали — Сара не встала, тільки радісно всміхнулася. Ще раз тричі постукали — і тоді вона метнулася до дверей, швиденько відсунула засувку, впустила зодягненого в чорний фрак Жака, знову засунула двері й повернула ключ.

— Ах! — вигукнув здивований Жак, зиркнувши спершу на стіл, потім на Сару.— Яке все дсбірне!

— А як же інакше, коли чекаю такого милого гостя,— усміхнулася Сара й закохано поглянула на нього своїми чорними колючими очицями. .

На це камердинер і вусом не моргнув, сів на софу, а Сара запалила спиртівку під самоваром і присунула до себе коробочку з чаєм, розмальовану китайськими фігурками. Вона запросила Жака на чай, бо той колись проговорився перед нею, що любить хороший чай.

— Справжній китайський, караванський,— зауважив Жак, розглядаючи коробочку.— Eh, bien¹, ямайський ром, сардини, вестфальська копчена шинка, справжнє шампанське, bon², мамзель, усе це я люблю, а ці солодощі мені не потрібні, залишу їх вам. У вас, видно, добрі взаємини з кухарем, раз маєте все це?

— Ах, із тим старим бурмилом не домовишся, доводиться іншим способом добувати. Втім ви, пане Жак, знаєте яким.

— Гм, чом би не знати! Хто ж чекає, поки подзвонять на обід, або їсть те, що зволить кухар подати? Такі речі в мене завжди лежать наготові в шафі, щоб їсти усмак, коли мені забагнеться. Але ж ви, мамзель, недавно освідчили, що вам погано, навіть їсти не захотіли,— а що, як сюди хтось оце зайде?

— Не хвилюйтесь, я все завбачила: коли старої немає вдома, ніхто нас не посміє турбувати, я певна. Я сказала, що мені недобре, і нікому не відчинятиму. Ніхто не бачив, як ви до мене йшли?

— Ні, я сказав, що йду до містечка, а коли всі розійшлися, вступив через головний вхід.

— Ви не бачили ні Кларки, ні Йозефа, ані того хлопчини? Те чортеня так тихенько вештається по кімнатах, що не вгадаєш, де на нього нахопишся. Ну, та я невдовзі доберу способу його позбутися! А та (вона

¹ Отже.

² Добре.

мала на увазі Кларку) і стара її мати скрізь пхають свого носа, в ложці води мене втопили б, якби могли.

— Ну, тіштеся тим, що незабаром настане цьому край, жаль тільки, що вона дістанеться тому грубіянові писарю, то мужик, навіть не вітається. А Клара — гарненька дівчинка.

— Гм,— буркнула Сара,— її краса минула, вона нездорова. Писар — бевзь, не вміє поводитися, вона його загризе. Нехай собі тішаться таким щастям! — засмілася камеристка, але це був, як то кажуть, сміх крізь сльози; Жак добряче бачив її затаєний гнів і заздрощі.

— Для вас, звичайно, то не було б щастя, ви створені для чогось ліпшого, ніж стати за жінку прикажчикові,— потішив її Жак, узяв з тарілки шматок печива, відкусив і вів далі: — Клара, по-моєму, теж дурна, надто високої думки про себе. Вона сподобалася моєму баронові, він кілька разів намагався поговорити з нею, але Клара йому так гордо відмовляє, ніби якомусь наймитові. Ніякого тобі такту. Я думаю, що вона має когось іншого на прикметі, а не того пришелепуватого писарчука. Чи не вашого старого?

— Хто знає,— захопилася за цю думку Сара.— Я не люблю обмов, та, мабуть, тут щось-таки є. Це та тиха вода, що береги точить. Я вже не раз міркувала над цим і вважаю, що як не одне, то друге правда...

— Що ж саме?

— Ну, вам можна довіритися. Я гадаю, Клара — дочка нашого хазяїна. Стара ключниця служила в домі, коли наші ще поміщиками не були. Старий, кажуть, хотів мати дітей, знаєте, як ото в мужиків заведено, а своїх вони не мали, от і почав, кажуть, скакати в гречку, хоч до своєї старої завжди дуже добре ставився. Ключниця на той час була, видно, на вроду непогана, ну і хто знає... Клара виховувалася завше в селі, віддали її вчитися. А хіба ж мати стільки зароб-

ляла? Правда, вона завсіди згадує покійного свого чоловіка, але хто знає, кого саме. І чому б то наші старі так носилися з ключницею? Стара хоч і не так любить Клару, як мене, проте жодного разу по-справжньому її не висварила, а старий навіть потурає їй, і якби не він, то Калина, запевне, прикажчиком не став би!

— Не хочу сперечатися з вами, так воно, як гадаєте, чи не так, але мені видається, що тут швидше моя правда.

— Ви не помітили ніякої схожості між ними?!

— Не приглядався, проте знаю, що в обох ніс поміж очима.

— Ну, ви жартівник, а втім Клара, звичайно, подібніша до матері,— сказала Сара.

В самоварчику почала нагріватися вода. Сара насипала з коробочки на долоню чаю, взяла його добру жменю, кинула в склянку, залила „холодною водою і поставила на якийсь час. Потім добре його промила і всипала в порцеляновий чайничок.

— Навіщо ви промиваєте чай? — поцікавився Жак.

— Тепер він буде не такий гіркуватий, як спершу, а смаковитіший і світліший. Цього мене навчив один росіянин, що ходив до графині.

— Я його пам'ятаю — такий вже підтоптаний вусань, проте ваша графиня ставилася до нього прихильно, в усякому разі, так подекували, і, видно, слушно, бо у вас тоді цілоденно чаювали. Взагалі, добре господарювали в цьому домі, докотилися — далі нікуди.

— Боргів було по самісінькі вуха, і не диво, бо ж обоє розтринькували гроші, а ми жили, як собаки. Я зраділа, коли мене прийняли сюди, так добре мало кому живеться навіть у князівському домі, я вже й кілька сотень відклала і ще, дасть бог, відкладу.

Вода закипіла, Сара налила чаю, потім сіла на софі біля Жака, поклала в чашку цукру і чекала.

— Бачу, та пригода з собакою не спричинила жодних неприємностей, я побоювався за вас,— сказав Жак, добре собі зати́мивши про заощаджені Сарині гроші.

— Спершу я злякалася; кому ж хочеться такого доброго місця позбутися, та коли я побачила, що кепська справа, то ладна була нічим не погребувати, аби лиш утриматися тут. Не так легко мене збити з пантелику.

— Кажали, що ваша стара страшенно розгнівалася,— озвався знову камердинер, беручи другий шматок печива.

— Вдосталь побундючилась, напалася на мене, як люта змія, а потім, видно, збагнула, що їй будуть непереливки, коли я теж почну, і замовкла, ніби їй заціпило. На другий день заговорила я з нею лагідно, подумала, що так краще буде, я ж її знаю,— та й заради вас все це робила. І вийшло добре. Прикро, правда, що воша взяла до собачки того жебрацького хлопчину, та боятися нічого: я його легко звідси виживу, як мені заважатиме. Я певна, що він з нами до міста не поїде, хоч стара вже смакує, як ним тамечки чванитиметься. То пан Розігноль підбив її на це.

— Недавно вони говорили з нашим бароном, що ваша стара дурна, як гуска.

— Проте їм подобається, що їх годуємо і позичасмо їм гроші. Пан же Розігноль голий, аж ребра світяться, а ваш барон, гадаю, теж високо не підстрибне. Як перейдете до нас, пане Жаку, то сміятиметеся з їх усіх. Звісно, воно краще жити в таких панів, як наші, вони більше цінують нашого братчика, ніж аристократи. Там мусиш держати язика за зубами і не посмієш верховодити ними. А в таких, як наша стара, у колишніх куп-

ців, усе можна, ті радіють, коли пощастить якого дворянина чимсь жигнути. Ось, будьте ласкаві, чай, почастуйтеся ромом, беріть, якщо любите, сметану он у мисці,— припрошувала Сара, подаючи гостеві чашку із золотавим напоєм.

— Фі, сметана — це не для чоловіків, я визнаю тільки ром. А він, здається, добрий: приємний дух і на олію скидається. Чи не в Празі купували, в Галанків?

— Та що ви! Чом ви гадаєте, що в Празі? Це рідкісний ром, дорогий, закордонний, у нашому домі абичого не купують. Ви ж бачите, що там по-французькому написано.

— Pardon¹, мамзель, на цей раз ви помилилися. Ха-ха-ха,— засміявся Жак, розглядаючи наліпку на пляшці.— Par honneur, madame², тут написано: «Галанек, на Бетлемській площі». Ми теж там купуємо, це добрий ром і не такий безбожно дорогий, як в інших.

— Гм, пані, мабуть, цього не знає,— похитала головою Сара.— Йй би все тільки закордонне мати, рідкісне й дороге, купляти щось дешеве — то для неї образа дворянського звання.

— Sacre dieu³, яка дурниця! Мій барон дорожить своєю кавалерською честю, проте любить дешево купити, не соромиться поторгуватися, не від того, щоб і за дарма поїсти.

— Графиня чимало грошей розтринькувала, проте сварила, якщо кухар чи камеристка подавали великий рахунок, не ганьбилася послати когось пересвідчитися, чи справді стільки заплачено. У нас цього нема. Кухар нараховує, скільки захоче, я теж подаю не малі рахунки. А чому б такого не робити, як вона сама

¹ Вибачте.

² Насправді, пані.

³ Боже милій.

хоче мати все дороге. Добре, що я це знаю. Кухар теж не кращий, але завжди криється від мене.

— У графніні ви, мамзель, були тільки звичайною покоївкою, *simple domestique*?¹

— Так,— відповіла Сара, не тямлячи французьких фраз Жака, яких той нахапався у свого барона.— Але наша стара гадає, що я була камеристкою, тому одразу ж мене взяла, добре платить і в усьому покладається на мій смак. Я зуміла добитися цього. А що тут особливого? Хто кмітливий і має бистрі очі, зразу збагне мудрації того туалету. Як не зодягнеш, а в очі кожне її хвалитиме й казатиме, що вона гарна; навіть коли б її прибрала як клоуна, і то б вихваляли, бо гостям у нас добре. Однак, гадаю, пані на мене нарікати нема чого: якби не я, то вона виглядала б років на десять старшою.

— Ваш смак, мамзель, *superbe*² в усьому, я в захваті від вас! — сказав Жак, сьорбаючи з превеликою насолодою чай і закушуючи то шинкою, то булочкою з маслом та сардинками.

Притім Жак час від часу закохано поглядав на Сару, проте більше дбав про їжу. Коли він висьорбав три чашки і лице йому побагровіло, обняв Сару за стан, поцілував, потім потягнувся до тарілки, де лежали напхваті сигари, запитав, чи гаванські, бо інших, мовляв, не палить; а як Сара підтвердила, припалив сигару, потягнув раз і лиш тоді звернувся до мамзель:

— *Avec permission!*?³

— Та курить, мені подобаються пахоці цих сигар.

— А стара не розгнівається, як почує тютюн у вашій кімнаті?

¹ Проста прислуга.

² Прекрасний.

³ З вашого дозволу!?

— Ах, що їй до того? Це ж моя кімната. Адже в неї також пани курять, навіть граф Розігноль.

— Argopos, ma chère¹, граф справді chevalier servant² вашої мадам?

— Не знаю, що ви маєте на увазі, а от що він її коханець, те я добре знаю. В минулому році, як ото ми їздили в Італію, він був з нами й хитро її обдурив. Ми зустрілися з ним у Мерані — він бідкався, нібито його обікрали вночі на одній станції, і так задурманив нашу стару, що вона йому повірила й дала гроші, аби далі міг подорожувати з нами, ба ще й радла, гадала, граф їде з любові до неї. А його Ян мені розказував, які Розігноль коники викидав, який він пройдисвіт і як ганяється за грішми.

— Таж у нього немало таких амурих пригод.

— Він і зі мною загравав, хоч я й не дама, — сором'язливо опутивши долу очі, тихо мовила Сара. — Але я остерігаюся кавалерів: тільки змарнуеш собі життя, і більш нічого. Мені й самій непогано.

— Par dieu³, мамзель, не кажіть мені цього: я дуже jaloux⁴ і ладен свого риваля⁵ вбити!

— Нічого не бійтесь, я обіцяю бути вірною тільки вам. А чи можна й від вас цього сподіватися? — Сара по-страдницькому скривилася і глибоко, скільки дозволяв корсет, зітхнула. Жак пригорнув мамзель до себе:

— Про це не думай і вір моєму паролю⁶ — я фідельний⁷ парубок. Постарайся тільки, аби я потрапив до вас як камердинер, і все буде добре. Маєш надію, що з цього щось вийде?

¹ До речі, дорогенька.

² Коханець.

³ Ради бога.

⁴ Ревнивий.

⁵ Суперника (*спотворене франц. rival*).

⁶ Слову (*спотворене франц. parole*).

⁷ Вірний (*спотворене франц. fidèle*).

— Я вже говорила зі старою. Сказала їй, що ти служив при цісарському дворі, який ти молодець і що барон не відпустить тебе ні за які гроші,— я знаю: тепер вона не втихомириться, доки не допевниться свого. Навряд чи старий прожене свого Франца, але вона, мабуть, візьме тебе до себе, а мені це ще краще. Старий завжди на ловах та тебе тягав би з собою, і ми рідко стрічалися б. Та й ним не поверховодиш, як старою. Це мужик, а дворянський титул та маєток він, кажуть, лиш ради неї купив; у нього важко було б служити і сподобатися йому не так легко, як їй.

— Коли чоловік має хоч трохи *esprit*¹ і хисту, то скоро сподобається,— ошкірився Жак.— А як справи з собакою та його пенсією?

— Це моя вигадка. Я колись ще в графині чула про одну таку ж дурнувату даму й розказала про це нашій, а вона зразу ж усе змавпувала. Від цього найбільше я виграю: якби стара й сьогодні сконала, то песик і його пенсія дісталися б мені. А ми вже подбаємо про те, щоб це стерво довше пожило.

— Але ж, та *chère*, твоя пані виглядає, як півонія, не так-то скоро вона й помре. Собака теж може в сто разів швидше здохнути, і загуб твій замір. Та й ти можеш раніше померти.

— Якщо Жолі здохне, придбаємо іншого, і для нього теж призначать пенсію; але ти не думай, що пані здорова, вона хвора на серце. В Празі, коли стара хворіла, лікар мені казав, що вона може нагло померти і що їй не можна хвилюватися.

— Яка нісенітниця! Просто він хотів налякати вас, це все пуста балаканина.

— Вона ж часто нездужає й не така здорова, як здається, я їй не заздрю.

¹ Розуму.

— А що ти хочеш зробити з тим хлопчиком?

— Покладися на мене, я про все подбаю. А зараз наллємо по келеху шампанського. Воно принаймні справжнє, лишилося на столі, як ото недавно стара з графом і бароном бенкетували. Мені пощастило взяти його. Адже хто знає, коли ми знову зустрінемося, якщо барон, як ти казав, скоро від'їде. Сьогодні нам пощастило. Ах, як ви від'їдете, я на самоті нудьгуватиму за тобою, та, може, наша стара теж довго тут не затримається, а згодом я доправлюся, щоб вона взяла тебе,— Сара поставила на стіл келехи на шампанське й ніжно обняла Жака за шию.

— Ти шармантна! ¹ — промимрив Жак, пригортаючи її.— Але котра ж година, *joli enfant*? ²

— Минула сьома! — відповіла Сара, поглянувши на годинник.

— Ну, то вже не можна довго конверсувати ³. Вип'ю ще за твоє здоров'я, трохи побавимося, а потім скажу тобі «*bon soir*» ⁴, щоб нас тут старі не заскочили!

З цими словами Жак, ніжно відсунувши Сару, взяв пляшку — вмить корок стрілив до стелі й шампанське зашумувало в келехах. У цю ж мить почувся легкий шурхіт під дверима, що вели вниз, до будуару пані. Але ні Жак, ні Сара, захоплені собою, не почули цього.

8

Як усе може змінитися за кілька годин і чого варті далекоюсяжні людські плани! Це лише мильна булька! Ще вчора ввечері всі так весело розважалися в замку, а на ранок уже нічого не впізнати. Слуги

¹ Чарівна (*спотворене франц. charmante*).

² Миле дитятко.

³ Бесідувати (*спотворене франц. converser*).

⁴ До побачення.

ходили навшпиньках, не чути було звичного гармидеру й галасу. Жоліком теж ніхто не цікавився. Гості міркували, в який бік, до кого дременути з замку, в якому їм нараз стало страшно.

Перелякана мамзель Сара ходила по покоях, складаючи свої речі до валізки, а Йозеф ще вдосвіта прийшов на міську пошту замовити місце до Праги на одну персону.

Що сталося? Пані фон Шпрінгенфельд смертельно захворіла. Коли ввечері товариство повернулося з вілли, пан запитав у жінчиного лакея Йозефа, що стояв при вході до замку, чи він не знає, як почувасться пані, бо по обіді їй стало недобре і, побоюючись, що може погіршатя, вона вирішила повернутися додому, залишивши своїх гостей. Пан Скочдополе, який уже звик до її недуг та примх, не заперечив, звелів запрягти коней — і пані відїхала додому.

— Ваша милосте, ми послали по лікаря, він саме прийшов, — доповів Йозеф.

— Йй погано?

— Не можу знати, ваша милосте. Коли вельможна пані приїхала, то злізла біля швейцарської і пішла через сад. Я стояв тут. Вона запиталася, чи мамзель Сара вдома. Я сказав, що та, напевно, у своїй кімнаті, що бачив, як туди щойно пішов Жак. Вольможна пані не сказала нічого, пішла до покоїв. Довго стояла німа тиша, мовби там і не було нікого. Аж раптом почувся різкий дзвінок. Коли я ввійшов, вона була смертельно бліда й веліла мені покликати Клару та послати по лікаря. Все це я негайно ж виконав.

Пан Скочдополе швидко ввійшов до покоїв, у бібліотеці сидів лікар і писав рецепт.

— Що з нею, лікарю? Ви пишете рецепт — вона справді хвора?

— Зараз їй недобре і боюся, щоб не було ще гірше. Вельможна пані, очевидно, застудилася і, що набагато гірше, чимось дуже перехвилювалася. Вона й досі збуджена, і в неї сильна гарячка.

— Але, може, це ще не холера, лікарю?!

— Гм, а чому ви жахаєтеся саме цього слова? Хіба немає інших смертельних хвороб? — відповів лікар, виписуючи рецепт.

Він дописав, пан подзвонив — і слуга з папірцем прожогом помчав до міста. А лікар знову зайшов разом із паном до покою хворої. Пані лежала в ліжку, коло неї метушилася лише зблідла Клара.

— А де ж Сара? — запитав пан Скочдополе Клару, гадаючи, що пані спить, одвернувшись до стіни.

— Не знаю, що сталося. Їхня милість навіть бачити не хоче Сару, — відповіла Клара, знизуючи плечима.

— Це ти, Вацлаве? — швидко обернулася пані.

— Я, — відповів пан Скочдополе, здивований, що дружина називає його цим колись огидним для неї простацьким ім'ям.

— Візьми цього листа, прочитай, засвідчи і пострайся, щоб мою волю вже вранці було вволено. Ти ж це зробиш для мене, правда?

— Ти й сама знаєш, що я все для тебе зроблю. Але що тобі раптом сталося, що тебе так схвилювало?

Однак дружина не відповіла, і лікар смикнув пана, щоб той дав їй спокій.

— Отже, я йду і негайно спевню твою волю, — сказав пан Скочдополе і вийшов до сусідньої кімнати.

Він відкрив великий грубий лист. У ньому засвідчувалося, що Сара служила у пані Скочдополової покоївкою, що вона спритна до всього і як таку її можна рекомендувати іншим. Крім того, лежав тут чек на сто золотих — дочасно видана ціврічна платня Са-

рі. Пан Скочдополе похитав головою, задумався, а потім швидко зайшов до кабінету, підписав чек, написав ще й від себе записку, вклав усе в конверт, запечатав і заадресував своєму повірникові до Праги. Коли він відклав перо, погляд його впав на портрет пані фон Шпрінгенфельд, що стояв на столі в розкішній рамці. Він довго дивився на нього, аж йому очі засльозилися. «То були інші часи, Катерино, коли я ото замовляв твій портрет! — прошепотів він. — Ми ще вірили в себе. Могли бути щасливі, але обоє помилялися. Прости ж нам, господи!» І він, витерши вогкі очі, рвучко звівся, подзвонив і звелів камердинеру Францові покликати Сару.

Незабаром прийшла Сара. На ній не було вже ні світлої шовкової сукні, ні золотої брошки, ані браслетів, а на лиці не лишилося й сліду рум'янцю.

— Саро,— суворо мовив пан,— до ранку спакуйте свої речі, а вранці поїдете з поштою до Праги. Ви увільнені від служби. Ось вам адреса мого повірника й гроші на дорогу, одночасно надійде розпорядження видати вам піврічну платню. Поки не знайдете іншої служби, двірник надасть вам кімнату в нашому домі. Така воля пані, я розпоряджаюся від її імені.

Сара кипіла з досади й люті, силкувалася заплакати і водночас почала нарікати на несправедливість пані й обмовляти її. Та господар показав на двері, суворо мовивши:

— Жодного слова більше — ідіть і навчіться чесно служити!

Розгнівана Сара вибігла, а Франц у передпокої заважив, ніби до себе:

— Отак-то буває: до пори дзбан воду носить! Перехрецу тобі дорогу, мегеро!

Сара все чула, але й слова не промовила. Вона, як люта змія, вбігла до своєї кімнати й почала оскаже-

ніло качатися по підлозі та ридати. Якби їй вистачило сміливості, то в цю ніч, напевно, вирізала б півзамку і підпалила б самий замок. Вона добре знала, що сталося з пані. Сара тоді, несподівано почувши її різкий дзвінок, з переляку вирвалася з Жакових обіймів і замалім не зімліла. Тільки-но Жак вишмигнув із кімнати, вона все поприбирала, швиденько перебралася по-буденному й побігла вниз до пані, сподіваючись вигородитися тим, що її не було вдома. Однак пані, бліда як стіна, гнівно блиснула очима й сказала: «Забирайся звідси і не з'являйся мені на очі — я все знаю!» Мамзель насупилася й одразу здогадалася, що вона підслухала. Йозеф, якого Сара запитала, коли повернулася пані, підтвердив її здогад, відказавши з погано прихованою посмішкою: «Якраз у розпалі ваших гостин!» Все її злило, дратувало, а зарадити нічим не могла. Сара дуже втішилася, почувши вночі метушню й шушукання, що пані недобре, що в неї холера. Вона радісно заплескала в долоні й почала вкладати речі, прихоплюючи до свого дещо й панського. Перед від'їздом Сара зайшла попрощатися з Жаком, той теж спаковував одержу і був розчарований крахом планів, що обіцяли йому легке життя. Він ясно дав те відчуття Сарі, і це її найбільше засмутило. Проте почувши, яку плату вона отримала, знову став привітніший, пообіцяв розшукати її в Празі, як він повернеться туди, і велів залишатися вірною йому.

Холодно попрощалася Сара з домом, де весь час сіяла смуту і де, окрім пані, якій вона відплатила невдячністю, ні однісінька людина не поважала її.

Гості, почувши, що в пані холера, розлетілися, немов на горосі згряя голубів від пострілу. Лише двоє приятелів пана Скождополе залишилися, не покинули друга в біді — старий майор і один лісничий. Решта,

вигадуючи різні причини, один за другим відїздили. Втім, пан Скочдополе нікого не стримував.

Пані почувалася зле, в неї справді була холера, після якої напала сильна гарячка. Кларка та її мати безперервно чергували коло постелі хворої, нікому не довіряючи догляд за нею.

Тепер Калина бачився зі своєю нареченою зрідка й уривками. В полі його часто провідував Войтех із Жоліком. Хлопцеві ніхто цього не боронив, а песик любив ганяти на волі, був веселий, і ніколи йому нічого не ставалося, бо Войтех беріг його, як ока в лобі. Йому стало шкода Жоліка, що так несподівано немов осиротів, а тому він частіше бавився з ним. Песик ні на хвилику не одлучався від нього. Вони разом ходили до Сікорів, і тут часто збігалися дітлахи з усього валу подивитися на того незвичайного песика. Проте всі правила, що це звичайнісінький собі собака. Сікорині діти порівнювали Жоліка зі своїм дворовим шпіцом, і Анінка якось сказала:

— Пішов геть, шпіце, пішов! Ти не такий славний, як Жолік, у тебе не такі гарненькі вушка й не така м'яка шерсть.

— Скажи їй, шпіце, що Жолік зате не вміє так добре сторожувати, як ти,— намовляв Войтех, який і шпіца любив, бо не раз ночував разом із ним у Сікориній будці.

Лікар приходив до замку по кілька разів на день, докладав усіх своїх знань і досвіду, щоб улегшити муки хворої. Одначе кожного разу, коли пан питався, чи є ще якась надія, він тільки знизував плечима.

Хоч Скочдополе ходив і їздив зі своїми старими друзями на прогулянку, грав у шахи й кубики, балакав з ними, але завжди був дуже неуважний. По кілька разів на день Кларка, яка сиділа коло господині, зачувши панові кроки в сусідній кімнаті, виходила

сказати йому, як почувається хвора. Довгий час здоров'я пані не кращало і не гіршало вочевидь — лежала непритомна. Одного дня вона ніби збудилася з важкого сну. Повіки в неї були такі обважнілі, що не могла розплюшити очей, руки й ноги наче оловом налиті — їй поворухнути ними важко. Лише свідомість поверталася до неї: вона чула голоси, розрізняла їх, і що уважніше вслухалася, то ясніше все розуміла. Це були голоси Кларки та її матері.

— Погуляй трохи, доню, я тут посиджу. Ти вельми бліда, щоби сама ще не заслабла, Калина теж побоюється за тебе.

— Не тривожтеся, матусю, адже я сплю, скільки треба. в мене апетит непоганий і я не втомилася, то нічого, що бліда. Ви ж старенька, а менше від мене спите.

— Я вже звикла, дитинко, й мені неважко. Ну, аби тільки господь бог змилювався й нашій пані полегшало. Ту чорну (вона мала на увазі Сару) сам антихрист наслав у наш дім. Щось, видно, важне між ними прилучилося, раз пані так розхвилювалася; навіть тоді, як ото Сара випустила песика, вона не так гнівалася. Звісно, в чомусь-то схибили, але людині завжди бракує розуму, і кожен повинен відповідати перед своїм сумлінням. А я, сказати б, викохала нашу пані, люблю її й молюся, щоб бог послав їй здоров'я.

— Я теж, мамо. Мені й пана жаль, він ходить вельми занепокоєний. І той хлопець із песиком сюди приходив по кілька разів на день. Вони обидва неначе якісь безпритульні. Войтех — добрий хлопчик, і того Жоліка доглядає, як дитину.

— Ех, із тим собачкою, проте, не слід би так цяцкатися. Така любов грішна, господу богові не вгодна, і я завжди боялася його кари. Ну, дав би тільки бог здоров'я нашій пані, а вона колись і сама

збагне, що всякий може назватися другом, але не кожен стає ним. Бачиш, як розлетілися, тільки-но вона занедужала. І той барон, і граф Росол...

— Та ні, мамо, Розігноль,— виправила Кларка.

— Ну, то все одно. Вони перші втекли, а скільки гостювали в домі! Тільки тих двоє старих панів залишилися вірними друзями нашому господареві. Такий-то світ, такі-то люди! А коли ж прийде лікар?

— Скоро, мамо: ви ж знаєте, що він під цю пору приходять. Ото добра людина, і дуже клопочеться панею й не такий дивак та грубіян, як про нього кажуть.

— Не вір, дитино, людським пересудам, бо часто можна помилитися.

— Недавно й управитель говорив, що часто осуджують те, що в людині найцінніше.

— Ба й правда, управитель — чесний чоловік.

Тут почувся третій голос, якого пані не могла зразу розпізнати. Це був Войтех.

— Пан послав мене довідатись, як почувається пані,— змовницьки зашепотів він.

— Перекажи, що спокійніше спить і ще зночі легше дихає,— мовила ключниця.

— Який я радий! Чуєш, Жоліку, пані покращало, бач, а що я тобі казав, коли ти плакав!

— Та що ти вигадуєш, хлопче, хіба собаки плачуть?

— Авжеж, тьотю, плачуть, і дядечко Сікора говорив, що плачуть. Каже, як він колись прихворів, то шпiц нічого не їв, лежав біля постелі й вельми плакав. І Жолік, коли я розказую йому щось про пані або коли почує, як вона в сусідній кімнаті уві сні щось говорить, поривається до неї. А якщо я його не пускаю, ляже в мене на колінах і плаче, сльози течуть, як у людини. Калина теж казав, що собаки розумні і що вони вірніші за деяких людей.

— То правда. А зараз іди доповісти панові, а я повернуся до хворої.

По цих словах ключниця розсунула важку запону, що правила за двері, і ввійшла до покою. Войтех не встиг ще вийти, як запона знову розсунулась і ключниця покликала:

— Ходи-но сюди з тим собачкою!

Хлопець почервонів, здивувався, однак увійшов з песиком до кімнати і став при дверях. Він звик бачити пані вичепуреною і був дуже вражений, помітивши, яка вона бліда й біла, як ото його мати колись. А песик дивився то на нього, то на постіль і не виривався, аж поки пані не покликала трохи голосніше: «Жолі!» Тільки тоді він сплигнув із Войтехових рук, побіг до постелі, вискочив на неї і почав лизати хазяїці руки. Видно було, що Жолі надзвичайно радий і разом з тим трохи збентежений, бо пані знову вмовкла. Лише коли вона легенько його погладила, песик почав крутити хвостом і лащитися до неї.

— Як тебе звати? — спиталася пані хлопця. — Не пригадаю собі твого імені.

— Я не знаю, — злякано прошепотів хлопець і справді в цю мить не знав, як відповісти; він пам'ятав, що пані не веліла йому називатися Войтехом, а за час її хвороби ніхто його не називав Альбертом, і тепер, неборака, не міг пригадати це своє нове ім'я.

— Чи ти очманів, Войтеху? — втрутилася ключниця. — Хіба ти не знаєш, як тебе звати?

— Войтех, — пробурмотів хлопець так тихо, що пані ледве почула.

— Підійди ближче, Войтеху, — сказала пані, а коли хлопець приступився, запитала: — Ти добре доглядав Жоліка?

— Милостива пані, я пильнував його, як ока в ло-

бі! Все виконував, як ви веліли, і йому нічогосінько не сталося. Ми з ним завжди разом.

— Тоді доглядай його й надалі, Войтеху; а як я видужаю, то щось тобі скажу,— і, погладивши песика за вушками, вона кивнула, щоб хлопець пішов з ним.

— Кларко, пані назвала мене Войтехом. Який я радий, що мене вже не зватимуть Альбертом! — радісно похвалився хлопець Кларці, яка щось порала в передпокої.

— Йди швидше до пана й розкажи йому про все,— зашептала Кларка, і Войтех з песиком щезли в дверях.

— Я вже довго хворію, Мар'яно? — запитала пані в старій ключниці.

— Так, дуже довго, милостива пані, вже третій тиждень. Але тепер, дасть бог, ви скоро видужаєте,— відповіла стара.

— Ти з Кларкою так вірно мені служили, я по зможі чимсь вам віддячусь.

— Та що там балакати про те, милостива пані! То ж наша повинність, і ми радо її справляємо.

— Де Кларка?

— Вона готує вам питво, лікар велів самим готувати його, не давати на кухню, бо там не зроблять як треба. Покликати її?

— Поклич!

Клара зразу ж прийшла.

— Кларко, дякую тобі, ти добра дівчина. Це правда, що ти наречена? — Обидві здивувалися, звідки хазяйка дізналася про це, вони ж нічого їй не говорили. Постерігши їхній подив, пані пояснила: — Я не завжди спала, часом чула, що ви говорили, та не могла розплющити очей. Хіба не правда, що ти одружуєшся з Калиною?

— Правда,— водночас відповіли мати й дочка.

— Ну, годі ще трохи дослужи мені, а я подбаю про добрий посаг для тебе.

У передпокої зачулися кроки, і Кларка повідомила:

— То пан!

— Скажи йому, нехай заїде,— кивнула пані Кларці, й та вибігла з покою.

Як пан увійшов, обидві жінки покинули кімнату. Він довго сидів у дружини і вийшов звідти дуже веселий.

Від цього дня пані почала потроху видужувати. Проте лікар застерігав, що радіти ще рано, і радив їй, як тільки трохи почувється на силі, поїхати до теплих країв. Та сила поверталася повільно, пані довго не підводилася з ліжка. Навіть коли вона вставала, то не могла без Мар'яниної допомоги пересуватися по кімнатах, і в парк доводилося її носити в кріслі. Стала тепер тиха, термелива й задоволена всім, що Кларка для неї робила. На превелике диво, коли дівчина, наряджаючи її, намірялася вдатися до перейнятих від Сари мудрацій, пані казала: «Облиш це!» — і вдовольнялася природним кольором обличчя та поставою, носила темнобарвні шати. Випадково зустрівши Войтеха з песиком, пані часом гралася зі своїм мазунчиком, але вже без тих колишніх пестощів і няньчення. До свого чоловіка ставилася сердечніше, не обурювалась, як називав її Катериною, і це звертання стало навіть їй милішим, ніж «пані». Вона залюбки розмовляла з лікарем, розпитувала його про хворих. А коли той яскравими барвами малював їй мешканців містечка й переходив до людської суспільності, коли гострою сатирою викривав пустоту і пересуди світу, картав марнолюбство й палко захищав потопану добродішність, коли говорив, як повинно би те чи

інше бути,— то немало його слів пронизували її, наче стріли. Проте вона часто сама заохочувала лікаря до подібних розмов і після його відходу довго сиділа задумана.

Одного дня пані запросила до себе свого чоловіка і тривалий час розмовляла з ним. Пан вийшов від неї дуже схвильований і негайно подався до лісничого та майора. Невдовзі лісничий кудись поїхав.

Того ж таки дня до замку прийшов Сікора і приніс оберемок одежі. Пані переглянула її, поговорила якийсь час з кравцем і потім послала його до Войтеха. Сікора, покидаючи замок, ніс у клучочку Войтехову ліврею, а хлопцеві відтепер дістався елегантний простий одяг. Сікорова використала в хазяйстві лакейську форму, крім фрачка, якого кравець довго зберігав і потім продав проїжджим комедіантам.

Нове вбрання Войтехові вельми припало до смаку. Як оглянув себе, зразу ж майнула йому думка: «Коли б то матуся побачила тепер мене!» Те ж саме хлопчина думав і тоді, як одягали його в ліврею, проте її він соромився, а сірим піджаком тіпився. Жолі стрибав навколо нього, хлопець повертався на всі боки, коли це в дверях показався Йозеф і покликав Войтеху до пані.

Тільки-но зайшли в її покій, де й Мар'яна була, Жолік стрибнув до пані, що сиділа, спершись у кріслі. Бозкровне лице її було привітне, і Войтехові вона тепер здалася набагато красивішою, ніж раніше, коли на ній все вилискувало й шати шелестіли.

— Чи сподобався тобі, Войтеху, новий одяг? — передусім запитала вона.

Войтех ствердив, що дуже сподобався, підійшов до пані, подякував і поцілував руку. Раніше ніхто з простолюддя не смів поцілувати її руки.

— Тобі не обридло служити в мене й доглядати Жоліка?

— О ні, милостива пані, ми з ним подружилися.

— Значить, ти його сумлінно доглядав би, якби й мене тут не було і якби я тобі не наказувала?

— Гріх було б його кривдити, він добрий. Раніше гарчав на кожного старця, та я завжди картав його за це. Потім песик, як здибаємо когось, дивився на мене, чи я не нацькую, і слухався, коли казав йому: «Не руш!» Тепер він став добрий, навіть курчатка не займе; а мене захищав би, якби хтось нападав. Я з ним останнім шматочком поділився б. Адже він тепер вже й картоплю їсть і п'є з череп'яної миски, не треба йому й стола накривати.

— А хто ж його навчив?

— А воно так, милостива пані, само собою вийшло. Коли ми з ним гуляємо, він добряче набігається, а потім заходимо у двір або до Сікорів. Прикажчиця часом налле йому в миску трохи молока або Анінка Сікорова дасть картоплі, а як голодний, то все їється. Правда, Жоліку?

Песик підбіг до Войтеха, покружляв навколо нього і знову погнався до пані.

— А ти хочеш учитися, ходити до школи? — запитала знову пані, посміхаючись з його розповіді.

— Дуже хотів би,— бадьоро відказав хлопець.

— Ти ще ніколи не думав, ким хотілося б тобі стати, як виростеш?

— Думав, і не раз,— відповів хлопець і, опутивши очі, почав жужмити полу піджака.

— То скажи мені, ким же ти хочеш бути,— мовила пані привітно.

Але хлопець мовчав, переступаючи з ноги на ногу. Мар'яна, щоб не сидіти без діла, ходила з пір'яною мітелечкою по кімнаті й обмітала порозоставлювані

скрізь усілякі цяцьки й статуетки, хоч на них і не було пилу. Завваживши хлопцеву ніяковість, вона усміхнулася й сказала:

— Що ти, Войтеху, язика проковтнув? Кажи, ким тобі хочеться бути: кравцем, муляром, як твій татко, шевцем чи, може, сажотрусом?..

Хлопець зашарівся, ще нижче схилив голову, стромив руку до кишені й випалив одним духом:

— Я хотів би стати лікарем! — і нараз у нього линули сльози й засяяли на квітчастому килимі.

— Ну, тоді старайся, вчись — і будеш лікарем. Тільки ж дивися, будь таким же добрим, як наш лікар, — сказала пані.

В цю мить увійшов лікар. Почувши, про що йдеться й побачивши осяяне радістю хлопцеве обличчя, він зворушено поглянув на бліду пані Скождополову.

Войтехові дозволили вийти, і він побіг до Кларки похвалитися, що стане лікарем, а потім навпростець полетів до Сікорів і, ледве вскочивши в двері, загукав:

— Дядечку, тітонько, Анінко, Йоганко, Доротко, Вавржинку!..

— Що тобі?! Вавржинек у садку, копа раків! — вигукнув Сікора.

— Ось послухайте: милостива пані сказала, що я буду вчитися й стану лікарем. Вже не бійтеся, як захворієте, — я в усьому допоможу! — вигукнув він.

— От бачиш, хлопче, бачиш, як тебе бог любить, то мати за тебе молиться! — мовила Сікорова, і сльози радості виступили в її очах. Від цього й хлопець розплакався.

— Ну, то ти станеш паном, копа раків!..

— Тоді ти з нами й говорити не захочеш, — зауважила Йоганка.

— Ой, ні! Наш лікар теж пан, а розмовляє з кож-

ним. Я буду таким же, як наш лікар: помагатиму бідним, братиму плату з багатих і все робитиму, як він. Мені так і пані наказувала.

Войтех від Сікорів не пішов ще до замку. Душа його була сповнена радістю, хотілося гаряче когось обняти. Але те серце, яке розуміло б його почуття, ті руки, які з такою ж теплотою пригорнули б його до себе,— покрила чорна земля. І ніхто, ніхто в світі не міг замінити їх. «Якби я міг хоч єдине слівце промовити до вас, матусю, якби ви хоч раз поглянули на мене! Ох, нема в світі кращої за вас!» — бідкався Войтех, обнімаючи могилу рідної матері, і сльози струмочком збігали на зелену травичку та дрібні квіти. Одна квіточка дивилася на нього милим синім оченям, і хлопцеві здалося, ніби це очі його матері... Коли ж за якийсь час він звів голову, над ним мерехтіла самотня чарівна зірка і з вежі пролунав вечірній дзвін. Хлопець, зіп'явши руки і звівши очі до зірки, почав молитися: «Ангеле божий, охоронцю мій!» І йому привиділося, що мати, як бувало раніше, стоїть біля нього, проказує молитву й, поблагословивши його, мовить: «А тепер іди спати!» Войтех перехрестився і пішов до замку.

Лягаючи спати, він присунув Жолікову постільку аж до свого ліжка і зрадів, коли той стрибнув до нього. Хлопець притулив до песика свою голівку й почав пошепки виливати перед ним свій жаль і мрії: «Ось почекай, як стану я лікарем, то й тебе лікуватиму, як захворієш, бо ти добрий песик...»

Отак нашіптуючи й плачучи, сирітка заснув, а Жолік обережно згорнувся калачиком в куточку біля нього й теж задрімав.

Другого дня прибули до замку гості: повернувся лісничий, а з ним приїхали літня вже дама і хлопчик, трохи молодший за Войтеха. Пан Скочдополе щиро зустрів їх, а хлопчину з великим хвилюванням пригорнув до серця. Хлопець називав пана «дядечком» і також радісно обнімав його. Лісничий пішов до своєї кімнати, даму з хлопцем відпровадив сам пан Скочдополе до відведеного для них покою, щоб потім відрекомендувати їх пані — вона після хвороби трохи пізніше приймала гостей.

Згодом пані переказала, що чекає їх, а дама тим часом повчала хлопця:

— Зараз, Емільку, підемо до нової тіточки, стався до неї достоту так, як і до мене, щоб і вона тебе полюбила. Пані ласкава й добра, і тобі буде тут добре.

Хлопчина нічого не відповів на це, взяв літню даму за руку й запитав:

— А що, коли мені тьотя так не сподобається, як ти? Як же я зможу її так любити?

— Ну, побачиш,— усміхнулася дама, і в супроводі лісничого вопи пішли до нової тітки.

Пані Скочдополова вже чекала їх. Лікар стояв у простінку біля вікна, а пан Скочдополе, коли Йозеф відчинив двері, благально поглянув на свою дружину. Та хотіла підвестися, але не змогла — не дозволяли слабкість і хвилювання. Вони привіталися дуже приязно, як давні знайомі по довгій розлуці. Дама, взявши за руку хлопця, відрекомендувала його пані Скочдополовій: «Це Еміль!» І коли хлопець зиркнув на пані очима, подібними до тих, які щойно благально дивилися на неї, коли вона вловила схожі родинні риси, усмішка якогось заспокоєння майнула

по її обличчю й вона, пригорнувши до себе Емілька, тихо промовила:

— Віднині це наш син!

Пан Скочдополе полегшено зітхнув, узяв хлопця за руку й сказав:

— А ти також повинен дуже любити матінку!

— То ж моя нова тьотя? — озвався хлопчик.

— Але я хочу, щоб ти називав мене мамою, а дядечка — татом, якщо ти наш синок.

— Я вас так називатиму і любитиму, але й ви мене теж повинні полюбити, і тьотя так казала, — оспівчив хлопець і, як побачив на полиці гарного бронзового коника, одразу ж спало йому на думку попросити: — Тату, дай мені, будь ласка, того коня, я подивлюся на нього. Добре?

— Це мамин, — відповів пан.

— Можна, матінко?

— Так, і візьми його до своєї кімнатки, та дивися, щоб він завжди був такий гарний! — ласкаво сказала пані Скочдополова.

— Можна його пофарбувати начорно? — запитався хлопець.

— А навіщо ж?! — заперечили тітка й лісничий.

— Бо він зелений, а коней зелених нема.

Лісничий і стара тітка хотіли сварити його, щоб відпала охота зразу ж усе догори коренем перекидати, але в пана Скочдополе засяяли очі, і пані усмінулася. Тут хлопцем заопікувався лікар, який відмовив його перекрашувати коня й розказав йому про Войтеха і Жоліка. Еміль зразу попросив дозволу піти до них, і лікар сам відпровадив його. Всі інші, заглиблені в серйозну розмову, ще довго не розходилися. Коли ж нарешті гості вийшли, пан Скочдополе схилився на руку своїй дружині й схвильовано промовив:

— Я цього ніколи не забуду, Катерино. Владуй мною — я твій покірний слуга!

— Не слуга, Вацлаве, а найщиріший мій друг! — відповіла пані, потиснувши йому руку.

Так закінчилася ця перша зустріч, до якої пан Скочдополе кілька років готувався і на яку не погоджувалась його дружина, хоч він заради неї жертвував усім.

Еміль скоро заприятелював з Войтехом, а також із Жоліком, хоч песик все-таки не так любив Еміля, як Войтеха. Та й Войтех ставився до нього ввічливо, але стримано, бо по всьому замку притьмом рознеслося, що Еміль — панів родич і колись стане його спадкоємцем. Еміль був дуже верткий, але всі його любили й говорили між собою: «Видно по всьому, чийого він роду — то ж викапаний пан Скочдополе». Стара ключниця добре знала, яким родичем доводиться хлопчик панові, але виказувати цього не хотіла. Лише коли Войтех одного разу запитав її, чи є в Еміля мати, ключниця сказала:

— Вона померла, як привела його на світ.

— А батько?

— Тоді ж, — коротко відповіла ключниця.

«Ага, видно йому й не сумно за матусею, коли він не пам'ятає її», — подумав Войтех.

Пані поволі здоровшала, і вже призначили час її від'їзду до Італії. Пан Скочдополе й Еміль теж лагодилися їхати з нею. За прислугу пані обрала собі Мар'яну, до якої дуже звикла і яка охоче погодилася на це, розуміючи, що воєна тепер справді потрібна господині. Але до їх від'їзду сталося ще немало важливих подій.

Передусім, на Войтехове виховання й подальше навчання пані письмово призначила певну суму, яку в разі її смерті повинні були щорічно виплачувати

спадкоємці. Цей документ передано лікареві. А ту суму, що колись із легковажності визначила на утримання собаки та на його пенсію,— ту тисячу золотих вона виділила для навчання студента з-поміж убогих мешканців маєтку.

Потім разом із чоловіком вони поклали відповідний капітал на заснування притулку для малолітніх та лікарні на шість місць, будівництво й обладнання яких також доручалося лікареві, а управителя зобов'язано виконувати його накази.

Оскільки Мар'яна стала пані за прислугу й повинна була виїхати з нею, призначили нову ключницю, нею стала Сікорова. Мар'яна зичливо ознайомила її з тонкощами роботи і впевнилася, що їй працюватиметься завиграшки. Старанна, добра жінка не шкодувала за своєю халупою, дешево здала її в найми й переселилися до замку, з чого найбільше зрадів Войтех, який боявся залишатися тут сам. Сікорова, вважаючи причиною всіх удач не свою доброту, а хлопця, доглядала й берегла його, як зіницю ока. І Жоліку, що залишився при Войтехові, вона завжди виділяла щось ласого. А як Войтех зауважив їй, що такого пані не веліла, Сікорова виправдовувалась:

— Нічого, хлопче, відучувати його від розкошів треба поволеньки. Він же не втямить, чом учора було так, а сьогодні переінакшилося. Згодом до всього звикне.

Так воно й сталося. Пані Скочдополова сама ухвалила, щоб при Войтехові залишився Жолік, «цей мимовільний призвідець, усякого зла».

— І всякого добра,— додав лікар.

А що з Кларкою? Вона вбирала пані, вірно й невтомно служила їй. Та одного дня її саму вбрали, причесали і вплели у волосся зелений вінок, а відтак Кларка з нареченим стала перед матір'ю й розплака-

лась. Мати й пані благословили їх, усі бажали щастя цій прекрасній парі. Потім вони поїхали до костюлу, справили бенкет, на якому були найближчі друзі. Челядь звеселялась у дворі й пила за здоров'я нового прикажчика та його дружини. Всі були веселі, навіть пані повеселішала. А управитель, зрікшись шити в Празі, справив собі в Сікори новісінького піджака і ледве втрапив сьогодні із замку додому, що з ним рідко траплялося. Лише молодята мало їли й пили, а проте голоду не відчували.

А як ті міські дами? В цей день чоловіки в корчмі нарікали, що довелось їсти цригорілий обід, бо ж їхнім жінкам хотілося б мати по десять пар очей і по дванадцять язиків, щоб не проминути жодної новини. А було їх тьма-тьмуца. Скільки їм довелось втопати біля костюлу, скількох сусідок обходити, поки повизбирували їх! Одні новини лежали перед ними, як готова пряжа, котру можна було сукати, мотати й розмотувати, наприклад: Кларине весілля, історія з Войтехом, хвороба та від'їзд пані, зведення загорожі — все це було ясно, як білий день. Не давали їм спати оті змотані клубки, в яких вони не могли напастися на правильну нитку, щоб розмотати їх. А таких клубків було немало! Особливо — Еміль. Чий то син? Або: чому пішла з замку Сара? Чому не повернулися гості? Чому нараз того дивакуватого лікаря стали так поважати? Чому, за що, навіщо й про віщо йому вручено документи? Нарешті, дамам також дуже кортіло дізнатися, чи багато сорочок, панталонів, ліфчиків та подібних речей одержала Кларка в придане від графині, чи не перепало їй якого срібла й фарфору, чи сорочки спереду вишивані та які будуть фіранки на вікнах, в якого столяра замовить меблі, чи вміє варити, кого візьме собі за наймичку і чи не посвариться через тиждень з чоловіком? Такі питання стояли

в них на порядку денному, та, на жаль, вони не могли їх докладно з'ясувати. Звичайно, лікар знав про все, він міг скинути камінь з їхніх душ, і не одна з них намагалася хоч щось у нього вивідати, ладна за це дати собі вирвати переднього зуба, але ж із тим лікарем каші не звариш. «Він грубіян»,— безцеремонно казали вони знову, бо холера вже вщухла.

Одного чудового ранку перед замком чекала пишна дорожня карета, а коло вікна однієї з кімнат стояла пані в дорожньому одязі й сумно оглядала краєвид. Поруч із нею — засмучений лікар.

— Чи ще побачу я все це коли-небудь, лікарю, чи зустрінемося ми знову?

— Коли будете такою, як тепер, то твердо вірю в це. І,— додав він,— радію з цього.

— Значить, ви задоволені мною в усьому?

— Цілком.

Увійшов Франц і доповів, що карету подано.

— Отже, з богом, до щасливої зустрічі! — сказала пані й подала лікареві руку. Він палко поцілував її і, звівши голову, побачив сльози на очах пані.

До карети зійшлася половина мешканців замку. Пан віддавав ще останні розпорядження управителеві, Калина стояв зажурений, Кларка, плачучи, тримала за руку матір, Войтех держав її в руках Жоліка й також плакав, а засмучений Еміль втішав його, що писатиме листи.

Пані вийшла, привітно помахала всім рукою, поцілувала в чоло Кларку й Войтеха, поглядила Жоліка і сказала:

— Доглядай його, Войтеху, будь слухняний і добре вчися.

Лікар підсадив її в карету, вона ще раз поглянула на нього і вместилася в м'яких подушках. За хвилину поруч неї сіли пан з Емілем, слуги зайняли свої

місця. І водночас із співучим птаством вони покинули осінній край, шукаючи синішого неба й теплішого сонця.

— Скільки ще тисяч таких же душ в'януть у путах самолюбства, марнославства і передсудів, не маючи доволі сили скинути їх з себе! — зауважив лікар, дивлячись їм услід.

— Ви сподіваєтеся, лікарю, що їй щось допоможе, що знайдено на хворобу ліки?

— Сподіваюся: в неї здорове серце і добра воля,— відповів лікар скорше на власні думки, взяв Войтеха за руку, обернувся до замку й сказав: — А тепер — за науку, якщо хочеш стати лікарем!

ПІСЛЯМОВА

Письменник і читач

Ч.: Ну, що ж ви зробили? Ця ж повість не має кінця!

П.: Даруйте, це не я так зробив, а люди, я тільки описував. І оскільки шлях їхній не скінчився, а я не звіддар, аби наперед усе знати, то більше нічого не можу сказати.

Ч.: Хіба все це справді так було?

П.: Так.

Ч.: А де?

П.: Де завгодно.

Ч.: Гм! А Скочдополи повернулися з Італії?

П.: Повернулися. Досі живуть і добре почувуються.

Ч.: А пані видужала?

П.: І тілом і душею.

Ч.: А хто ж той Еміль?

П.: Сирота, яких на світі тисячі, лиш не всі знаходять такого доброго батька і стають спадкоємцями.

Ч.: Гм! А як із Войтехом?

П.: Учаться на лікаря, і сподівається, що стане ним.

Ч.: А лікар?

П.: Ходить, як і раніше, до замку, радіє, що в містечку є вже притулок і лікарня, сподівається, що з часом ще щось буде. Міщани другого й третього стану обожнюють його, а панночки з першого стану ще й досі взивають грубіяном, бо нікому, крім господині замку, він не цілує ручки.

Ч.: А Кларка?

П.: Не посварилася з чоловіком ні за тиждень, ані за два, вмів кувоварити, вони вже справляли хрестини. Міські дами доти не знали, що хазяїни подарували дитяті, аж доки їм баба-повитуха не розповіла.

Ч.: А Сара?

П.: Погано влаштувалася. Жак сказав їй: «Adieu»¹. Довідавшись, що в домі Скочдополів без неї справи йдуть добре і що посіяна нею мітлиця не засмітила збіжжя, Сара дістала чорну жовтуху, від якої, як правив їй, кажуть, один лікар, годі зцілитися.

Ч.: А Жолі?

П.: Живий і здоровий, при звичаївся вже їсти звичайну яловичину й спати на старій кожушині.

¹ Прощай.

Божена Немцова

ДИКАЯ БАРА

и другие произведения
(*На українском языке*)

Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

Редактор *І. М. Дзюба*
Художник *Г. І. Гавриленко*
Технічний редактор *О. І. Доль-
ницька*

Коректор *О. К. Бобренко*

Надруковано з матриць Київського
поліграфічного комбінату на
книжковій ф-ці «Жовтень» Комі-
тету по пресі при Раді Міністрів
УРСР, Київ, Артема, 23-а.

Здано на виробництво 11/XII
1969 р. Підписано до друку 3/IV
1970 р. Папір № 2. Формат 70×
×90^{1/32}. Фізичн. друк. арк. 6,5.
Умовн. друк. арк. 7,605. Обліково-
видавн. арк. 8,836. Ціна 34 коп.
Замовл. 1036. Тираж 30 000.

4

